|| श्रीः ||

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थाङ्काः २४६, २८६

(ग्रन्थ संख्या ५०)

|| श्रीः ||

सांख्यसंग्रहः

[श्रीषिमानन्द–(क्षेमेन्द्र)–विरचितं 'सांख्यतत्त्वविवेचनम्', श्रीभावागणेशविरचितं 'सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम्', 'सर्वोपकारिण्यभिधकापिलसूत्रटीका', 'सांख्य-सूत्रविवरणाख्य-कापिलसूत्रवृत्तिः', 'श्रीतत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः', यजुर्वित्-केशवविरचिता 'सांख्यार्थतत्त्वप्रदीपिका', कविराजयतिविरचितः 'सांख्यतत्त्वप्रदीपः', आचार्यकृष्णमिश्रकृता 'तत्त्वमीमांसा', 'सांख्यपरिभाषा' च ।]

सम्पादकः

म० म० श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

Vindhyeshwari Prasada Dvivedi

प्रस्तावनारचयिता

श्रीसत्कारिशर्मा वङ्गीयः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९६९

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१
संस्करण : द्वितीय, सं० २०२६ वि०
मूल्य : १२-००

प्रधान शाखा
चौखम्बा विद्याभवन
चौक, पो० बा० ६९, वाराणसी-१
फोन : ३०७६

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
A
Collection of Rare & Extraordinary Sanskrit Works.
Nos. 246, 286
(Work No. 50)

SĀṂKHYA-SAṄGRAHA

A Collection of nine works on the Sāṃkhya Philosophy, viz. Sāṃkhyatattvavivecana of Śrī Ṣimānanda (Kṣemendra), Sāṃkhyatattvayāthārthyadīpana of Śrī Bhāvāgaṇeśa, Sarvopakāriṇī Commentary on the Sūtras of Kapila, Sāṃkhyasūtravivaraṇa, Tattvasamāsa-sūtravṛtti, Sāṃkhyārthatattvapradīpikā, Sāṃkhyatattvapradīpa of Kavirāja yati, Tattvamīmāṃsā of Ācārya Kṛṣṇa Miśra and Sāṃkhya-paribhāṣā.

EDITED BY
M. M. VINDHYEŚVARĪ PRASĀDA DVIVEDĪ

WITH
AN INTRODUCTION BY
ŚRĪ SATKĀRIŚARMĀ VAṄGĪYA

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI-1
1969

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
Printer : Vidyavilas Press, Varanasi-1
Edition : Second, 1969.
Price : Rs. 12-00

Publishers and Oriental & Foreign Book-Sellers
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
P. O. Chowkhamba, Post Box 8, Varanasi-1 (India)
Phone : 3145

भूमिका

मनुस्मृतौ—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ च—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

विष्णुपुराणादौ—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति च त्रयम् ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ इत्यादि ।

अत्र चतुर्दशविद्यासु अष्टादशविद्यासु वा सांख्यशास्त्रस्य नामापि नास्तीति न्यायस्यानेकात्मप्रतिपादकत्वादनेकात्मप्रतिपादकानि वैशेषिकसांख्ययोगादीनि शास्त्राणि न्यायविस्तरपदेन संगृहीतानि भवन्तीति हृदयम्, तथात्वे छान्दोग्योपनिषदि तृ० प्रपाठके सप्तदशखण्डे "तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच" इति । भगवता श्रीकृष्णेन तु भगवद्गीतायाम् पञ्चमाध्याये—

सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ इति ।

चतुर्थाध्याये—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ इति ।

अपि च श्वेताश्वतरोपनिषदि षष्ठाध्याये—

तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥ इति ।

अत्रेदं न भ्रमितव्यं यत् तदानीं कापिलं सांख्यं नासीदेव पञ्चमाध्याये-ऽत्रैवोपनिषदि "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे" इत्युक्तत्वात्। देवकीपुत्रेण भगवता श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायाम् दशमाध्याये "सिद्धानां कपिलो मुनिः" इत्युक्तत्वात्। इत्थं च कापिलं सांख्यशास्त्रमतीव श्रद्धेयम्। तच्च सांख्यं सूत्र-षडध्यायी समाससूत्रं चेति द्विविधमुपलभ्यते अस्योपाख्यानं समाससूत्रसर्वो-पकारिणीटीकायामुक्तमपि च समाससूत्रनाम्नापि द्वैविध्याश्चर्यशङ्कानिरासः तत्र सूत्रषडध्याय्याः भाष्यं वृत्तिश्च प्रकाशितमेव अन्येऽपि सांख्यतत्त्वकौमुदीसांख्य-चन्द्रिकागौडपादभाष्यादयोऽनेके ग्रन्थाः प्रकाशिताः परं तु—

समाससूत्रमालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च।
भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम्॥

इत्युक्त्या महर्षिकपिलप्रशिष्यपञ्चशिखाचार्यो[1]ऽनुसृतोऽपि समाससूत्र-ग्रन्थ इदानीं लुप्तप्रचार इति तस्य बहूनि व्याख्यानानि[2] सङ्कलय्यास्मिन् सांख्यसंग्रहे प्रकाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि। अत्र केचिद्वदन्ति समाससूत्रमेव महर्षिकपिलप्रणीतं सांख्यशास्त्रं सूत्रषडध्यायी तु विज्ञानभिक्षुणैव प्रणीतेति। तन्मन्दम्, विज्ञानभिक्षुसमयाद्बहु पूर्वं भोजराजेन षडध्याय्या व्याख्यातत्वाद् विस्तरस्तु न्यायवार्तिकभूमिकायां द्रष्टव्य इति शम्।

गवर्नमेन्टसंस्कृतकालेज
सरस्वतीभवन बनारस
२६ मई १९१६ ई०

—विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

---

१. कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये।
पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः॥ इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्।

२. सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीषिमानन्द (क्षेमेन्द्र) विरचितम्।
सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् श्रीभावागणेशविरचितम्।
समाससूत्रसर्वोपकारिणी टीका। कापिलसूत्रवृत्तिः। तत्त्वसमाससूत्रव्याख्या। तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः। सांख्यसूत्रप्रदीपिका। एतानि व्याख्यानानि।
प्रसङ्गादन्येऽपि ग्रन्थाः संगृहीता यथा—सांख्यतत्त्वप्रदीपः। तत्त्वमीमांसा। सांख्यपरिभाषा।

प्रस्तावना

दुःखपरिहाराय सुखाप्तये च जीवमात्रस्य प्रवृत्तिः स्वाभाविकी। वस्तुतः सर्वविधदुःखानामात्यन्तिकमैकान्तिकं च प्रहाणमेव सुखमिति सर्वशास्त्राणाम-वितथः सिद्धान्तः। दुःखेषु चानेकविधेषु जरामरणादिपरिपूरितेऽस्मिन्नतिकराले संसारचक्रे भूयोभूयः परिक्रमणं नाम कष्टतमम्, अतस्तस्मात् परित्राणमेव सर्वदुः-खनिवृत्त्युपाय इत्यत्रापि न कस्यचिच्छास्त्रस्य विप्रतिपत्तिरवलोक्यते। संसारचक्र-भ्रमणाज्जीवात्मनस्तदेव परित्राणं मोक्षो मुक्तिर्निःश्रेयसं निर्वाणमित्यादि-परिभाषाभिर्व्यपदिश्यते। यद्यपि मोक्षस्वरूपं तत्प्राप्त्युपायश्च संहिताद्युपनिषदन्तासु श्रुतिषु बहुधा प्रतिपादितौ तथापि मुमुक्षूणां स्वस्वजन्मान्तरीणसुकृतादिजन्याधिका-रभेदाद् रुचिवैविध्याच्च गच्छति काले मार्गभेदः समजनि, श्रुतिविहितमननानु-कूल्याय चोहापोहद्वारेण तत्त्वनिर्णयार्थं दर्शनाभिधमोक्षशास्त्राणामपि प्रवृत्तिरभूत्।

मोक्षशास्त्राणां दर्शननाम्नाऽभिहितत्वे किं निदानमित्यत्र विद्वद्भिर्बहुधा विमृष्ट-पूर्वम्। दर्शनशब्दस्य 'दृशिर् प्रेक्षणे'[1] इति धातोः "करणाधिकरणयोश्च"[2] इति सूत्रेण करणवाच्यविहितल्युटा निष्पन्नत्वाद् दृश्यते प्रेक्ष्यते स्वरूपतयाऽवलोक्यतेऽनेनेति चक्षुरिति लौकिकोऽर्थः। शास्त्रे तु 'दृश्यते' यथार्थतत्त्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे परिभाषितत्वाद् दर्शनशब्द ऊहापोहद्वारेण तत्त्वनिर्णयपरे शास्त्रविशेषे रूढ इति न काऽपि विप्रतिपत्तिः। कामं प्रस्तुतेऽर्थे दर्शनशब्दस्य प्रयोगो न सुतरां प्राचीनस्तथापि शुक्लयजुर्वेदगतो 'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये।'[3] इति मन्त्र एव दर्शनशब्दस्य प्रयोगे निदानमिति केचिन्मन्यन्ते। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः'[4] 'तस्मिन् दृष्टे परावरे'[5] इति वा श्रुतय इत्यन्ये। वैदिकसमये तत्त्वविद्याया आप्तोपदेशमात्रत्वे दर्शनशब्दस्य प्रयोगो नासीत् किन्तु तत्त्वज्ञानविषयके विचारशास्त्रे प्रवृत्त एवायं दर्शनशब्दो व्यवहार-पदमभजतेति निश्चप्रचमेव। वस्तुतस्तु साक्षात्कृतधर्मभिर्ऋषिभिर्मनीषिभिर्वा-

---

१. पा० धा० ९८८।

२. पा० ३।३।११७।

३. शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनसंहिता, ४०।१५।

४. बृहदारण्यकोपनिषत, २।४।५

५. मुण्डकोपनिषत, २।२।९

नुभूतस्य तत्त्वविशेषस्य तर्केण प्रतिपादनपरं शास्त्रमेव दर्शनमिति[1] परिभाषा वेदान्तादिनास्तिकपर्यन्तदर्शनशास्त्रेषु सामान्यतया संगच्छते। अतः सांख्य-दर्शनमेव दर्शनपदवाच्यं नान्यद् वेदान्तादिकमिति यत् केनचिन् नवीनालोचक-प्रकाण्डेनोक्तं तत्तु प्रौढिवादमात्रम्।

भारतवर्षीयं दर्शनशास्त्रं मुख्यतया द्विधा विभज्यते—आस्तिकदर्शनं नास्तिक-दर्शनं चेति। एतत्त्वत्रावधेयं यत् प्राचामाचार्याणां मतेन वेदप्रामाण्याङ्गीकरणमेव आस्तिकलक्षणम्, तद्विरुद्धत्वमेव नास्तिकत्वम्। अतः सांख्ययोगन्यायवैशेषिक-मीमांसावेदान्तशास्त्राणीति षडास्तिकदर्शनानि, तदितराणि बौद्धजैनचार्वाकादीनि नास्तिकदर्शनानीत्यभिधीयन्ते।

सांख्यदर्शनस्य महिमा

इदानीमुपलभ्यमानेषु आस्तिकदर्शनेषु सांख्यदर्शनमेव प्राचीनतममित्यत्र प्रायेण सर्वेषामेव विपश्चितामैकमत्यम्। दर्शनान्तरेभ्यः सांख्यस्य प्राचीनत्वे किं मानं तद्द्वयमग्रे विस्तरेण विमर्शयिष्यामः। इदानीं प्राचीनार्षग्रन्थेषु बहुकृत्वः समुल्लिखितः सांख्यदर्शनस्य महिमा समासतः पर्यालोच्यते। सांख्यशास्त्रं महर्षिणाऽऽदिविदुषा कपिलेन प्रवर्तितमिति न कस्यापि तिरोहितम्। स तु महर्षिः कपिलः श्रुतिष्वपि परमादरेण स्तुत इत्यहो ऋषेरस्य लोकातिशायी महिमा। यथा च श्रूयते श्वेताश्वतरोपनिषदि—

'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानञ्च पश्येत्।' इति।[2] सांख्यशास्त्रमपि तत्रैवोपनिषदि नाम्ना समुल्लिखितम्।[3] तदनन्तरं च महर्षिकृष्ण-द्वैपायनकृते श्रीमन्महाभारते सांख्यशास्त्रस्य मुक्तकण्ठं प्रशंसा दरीदृश्यते। तत्र सांख्यज्ञानं न केवलं यथार्थज्ञानतया प्रशस्यतमज्ञानतया[4] वा स्तुतमपि तु अखिलमेव तत्त्वज्ञानं सांख्यागतमिति उद्घोषितम्।[5] महाभारतस्य सारभूतायां

१. S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, London 1929, Vol. I, pp. 43–44.

२. श्वेताश्वतरोपनिषत्, ५।२।

३. नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामम्।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥—तत्रैव, ६।१३।

४. नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम्।—महाभारतम्, शान्ति पर्व, ३०४।२।

५. ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचित्सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन्।—महाभारतम्, शान्तिपर्व, २९०।१०४।

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद्यपि सांख्यशास्त्रं सुमहता समादरेण समुल्लिखितम्। यथा—

'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।'[1]
'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥'[2]
'अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे।'[3]

इत्येवमादीनि।

यद्यपि प्राचीनाचार्यैः कृतेषु भाष्यटीकादिषु गीतोक्तसांख्यशब्दस्य परमार्थवस्तु-विषयकज्ञानमित्येवंरूपमर्थमवलोक्य[4] केचिदत्र पर्यवतिष्ठन्ते—गीतायां विशेषेण सांख्यशास्त्रस्य प्रशंसा नास्ति किन्तु सामान्यतया आत्मज्ञानस्यैव महिमा श्रीभगवता कीर्तित इति, तथापि तत्र सांख्येत्यस्य परमार्थज्ञानेन सह पर्यायतया परोक्षतः सांख्यस्यैव गौरवमङ्गीकर्तुं शक्यते। वस्तुतो यद्यपि सांख्यशब्दस्य प्रायेण "ज्ञानापेक्षः संन्यासः"[5] इत्येवमर्थः भाष्यकृतां श्रीमच्छंकराचार्यपादानामभिप्रेत-स्तथापि तस्य सांख्यशास्त्रोक्ततत्त्वपरत्वमपि तत्रभवद्भिर्न सर्वथा निरस्तमिति

१. श्रीमद्भगवद्गीता, २।३९।

२. तत्रैव, ५।५।

३. „ १३।२४।

४. 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' इत्यादिश्लोकस्थसांख्यपदं व्याख्यातार इत्थं व्याकुर्वते—
"सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये…" इति भगवच्छङ्कराचार्याः।
"सांख्ये, सम्यक् ख्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या उपनिषत्, तत्र विदिते सांख्ये औपनिषदब्रह्मणि विषये……" इति महाभारतटीकाकर्ता नीलकण्ठसूरिः।
"सांख्ये सम्यक् ख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति संख्योपनिषत् तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः स सांख्यः। औपनिषदः पुरुष इत्यर्थः।"—इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीपादाः।
"सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमान-मात्मतत्त्वं सांख्यम्……" इति श्रीधरस्वामिपादाः।
"संख्या बुद्धिः। बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्…" इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्याः। किन्त्वत्र 'सांख्यशब्देन सांख्यशास्त्रमेव ग्राह्यं न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयम्' इति विज्ञानभिक्षुचरणानां विमर्शः (सांख्यप्रवचनभाष्योपोद्घातः)

५. "सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः…ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यम् इति मयाऽभिप्रेतः।…" श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यम्, ५।५।

त्रयोदशाध्यायवर्तिचतुर्विंशश्लोकस्य भाष्यदर्शनादवगम्यते।[1] किं पुनः श्रीमद्भगवद्गीतासु स्वयं सांख्यकर्ता महर्षिः कपिलः सिद्धश्रेष्ठत्वेन स्मृतः।[2] श्रीमद्भागवतमहापुराणेऽपि सांख्यकृतः परमर्षेः कपिलस्य भगवदवतारत्वकथनात् परोक्षतया सांख्यस्यैव महिमा समुद्घोषितः।[3]

परमर्षेः कपिलस्य भगवदवतारत्वं न केवलं श्रीमद्भागवत एव अपितु महाभारतेऽपि कृष्णद्वैपायनव्यासेनोपवर्णितम्। यथा च तत्र स्मर्यते—

'योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिषूदनः।
कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः॥'[4]

अथवा, 'वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुङ्गवम्।'[5]

श्रीमद्रामायणेऽपि भगवता वाल्मीकिना कपिलर्षेरवतारत्वमुररीकृतम्।

तथा चोक्तम्—

'यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः।
महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान् प्रभुः॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम्।'[6]

पुराणानि च पुनः सांख्यदर्शनस्य महिमवर्णनेन परिपूरितान्येव दृश्यन्तेऽतस्तेभ्यो विशिष्टोदाहरणेनालमिति तस्माद्विरम्यते।

आयुर्वेदशास्त्रेऽपि सांख्यदर्शनस्य समादरपूर्वकः समुल्लेखो दृश्यते।

---

१. 'अन्ये सांख्येन योगेन, सांख्यं नाम—इमे सत्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनम् एव सांख्यो योगस्तेन पश्यन्ति।'

२. सिद्धानां कपिलो मुनिः।—१०।२६।

३. वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया। भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने॥
—श्रीमद्भागवतम्, ३।२५।१६।

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्। प्रोवाचासुरये साख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्॥
—तत्रैव, १।३।१०।

अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसम्मतः। लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्धनः॥
—तत्रैव, ३।२५।१९।

४. महाभारतम्, वनपर्व, ४७।१८।

५. तत्रैव, १०७।३२–३३।

६. श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्, बालकाण्डः, ४०।२–३।

स्वयं महर्षिश्चरकोऽपि सांख्यानुयायिन इत्थमस्तौत्,

'अयनं पुनराख्यातमेतद्योगस्य योगिभिः।
संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम्॥'[1]

किं बहुना, इदानीन्तना अनेके पाश्चात्यविद्वांसो भारतीयाश्च मनीषिप्रकाण्डाः सांख्यदर्शनमादिदर्शनशास्त्रतया दर्शनानन्तराकरत्वेन विचारस्वान्तन्त्र्यप्रवर्तकत्वेन च मुक्तकण्ठं प्रशंसन्ति।[2]

सांख्यशब्दनिरुक्तिः

कपिलप्रवर्तितं प्रकृतिपुरुषतत्त्वनिरूपणपरमिदं तन्त्रं स्मरणातीतकालत एव सांख्यनाम्नाऽभिधीयते। किन्तु का नाम सांख्यशब्दस्य निरुक्तिः को वा पुनस्तया

---

१. चरकसंहिता, शारीरस्थानम्, १।१५१।

२. तासां सर्वासां प्रशंसापराणामुक्तीनां संग्रहेण कश्चिन्महाकायो ग्रन्थ एव सम्पद्येत। अतोऽत्र दिङ्मात्रमेव दर्श्यते।

क. स्वामिविवेकानन्दपादा आहुः "………I want this to be clear because it is the first stepping stone to *Vedanta*, and it is absolutely necessary for you to know, because this is the basis of the different systems of philosophy of the whole world. There is no philosophy in the world that is not indebted to Kapila, the founder of the *Samkhya* system…….This was the first rational system that the world saw, this system of Kapila. Every metaphysian in the world must pay homage to him, and respect what he said."—*The Science and Philosophy of Religion*, Seventh Edition, Calcutta 1961, p. 28.

ख. तथा चोक्तं शार्मण्यदेशीयेन भारतीयदर्शनशास्त्रवेत्रा रिचॉर्ड गार्वे इतिनाम्ना विद्वत्प्रकाण्डेन,—"In Kapila's doctrine for the first time in the history of the world, the complete independence and freedom of human mind, its full confidence in its own powers, were exhibited."—*Philosophy of Ancient India*, p. 44. अथवा "……the most significant system of philosophy that India has ever produced."—*The Sāmkhya-pravacana-bhāṣya*, HOS, Vol. II, Second Edition, Harvard 1943, p. XIV.

निरुक्त्या साकं कापिलतन्त्रस्य सम्बन्ध इत्यस्यां जिज्ञासायामिदानीन्तनानां विपश्चितामन्योन्यं भूयान् मतभेदो विद्यते। 'संख'-नामा आचार्य आसीत्, तेनैव प्रवर्तितत्वात् सांख्यमिति प्रसिद्धिरिति चीनपरम्परानुसारिमतं नोपपत्तिसहं सांख्यशास्त्रस्य श्रुतिपुराणेतिहासेषु कपिलकृतत्वेन प्रसिद्धत्वात्, तत्र तत्र शास्त्रेषु कुत्रापि संखाचार्यनाम्नोऽश्रवणाच्च। वस्तुतः 'सांख्य'-शब्दोऽयं 'संख्या'-शब्दाद् अण्-प्रत्ययनिष्पन्न इत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः। किंतु 'संख्या'-शब्दस्य तात्पर्यमाश्रित्यैव मतभेदः प्रतर्वते। 'संख्या' इति तु सम्पूर्वस्य ख्याधातोः[1] चक्षिङ्धातोर्वा[2] अङि टापि च रूपम्। ख्याधातोश्चक्षिङ्धातोर्वाऽर्थनिर्देशस्य स्पष्टत्वेऽपि उपसर्गेण धात्वर्थस्य बलादन्यत्रनीतत्वात्, प्रस्तुतस्थले तात्पर्यग्रहो न सुकरः। संख्याशब्दस्तु गणनापर्यायतया लोके शास्त्रे च प्रसिद्धः। अतोऽनेकैर्विद्वद्भिः सांख्यशब्दमूलीभूतस्य संख्याशब्दस्य एकद्विक्रमेण गणनरूपं मुख्यार्थमङ्गीकृत्य प्रकृतिपुरुषादितत्त्वानां संख्या यस्मिन् शास्त्रे विहिता तत्सांख्यमिति निश्चीयते। कण्ठतः संख्योल्लेखेन तत्त्वानां परिगणनं सर्वेष्वेवेदानीमुपलभ्यमानेषु सांख्यग्रन्थेषु दृश्यत एव। यथा—

१. तत्त्वसमाससूत्रे—

'अष्टौ प्रकृतयः (१)', 'षोडश विकाराः (२)', 'त्रैगुण्यम् (४)' इत्येवमादीनि,

२. सांख्यप्रवचनसूत्रे—

'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारोऽहंकारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः (१।६१)', इति

३. ईश्वरकृष्णकृतसांख्यकारिकायाम्—

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः'॥ ३॥
'प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥' २२॥

इत्येवमादीनि च। अतः सांख्यदर्शनतत्त्वविचारपरिपाट्या परिगणनरूपसंख्यायाः कोऽपि सम्बन्धो न सहसा निराकर्तुं शक्यते।

किन्तु सांख्यशब्दमूलीभूतसंख्याशब्दस्य प्रागुक्तरूपं परिगणनार्थं गौणं मन्वानाः संख्याया विवेकज्ञानादिरूपमर्थमेव मुख्यं समर्थयन्ते, पूर्वोक्तसंख्यार्थ-

१. ख्या प्रकथने, पा० धा० १०६० ।

२. चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, पा० धा० १०१७ ।

वादिन आक्षिपन्ति चेदानीं केचित्[1]। श्रीमद्भगवद्गीतागतसांख्यशब्दस्य व्याख्यानावसरे प्रायः सर्व एवाचार्या भाष्यटीकाकर्तारः सांख्यशब्दस्य विवेकज्ञानमेवार्थमङ्गीकुर्वन्तीति त्वस्माभिः प्रतिपादितपूर्वम्। इदानीं शास्त्रान्तरेषु स्थितां सांख्यशब्दनिरुक्तिं समासेन विमृशामः। श्रीमन्महाभारते तूक्तम्[2]—

'सांख्यदर्शनमेतावत् परिसंख्यानदर्शनम्।
सांख्यं[3] प्रकुरुते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते॥
तत्त्वानि च चतुर्विंशत् परिसंख्याय तत्त्वतः।
सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः॥' इति।

अत्र महाभारतीयश्लोके सांख्यशब्दप्रकृतिभूतः संख्याशब्दः (पाठान्तरानुसारं साक्षात्पठितो वा संख्याशब्दः) विवेकज्ञानपरतयैव प्रतिभाति। स्वयं महर्षिणा कृष्णद्वैपायनेनान्यत्रापि संख्याशब्दतात्पर्यमित्थमुदाहृतम्—

'दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागशः।
कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम्॥'[4] इति।

१. 'मध्यकाल के कुछ व्याख्याकारों ने 'सांख्य' पद में 'संख्या' शब्द को गणना-परक समझकर इस प्रकार के व्याख्यान (भागवतम्, ३।२५।१ तमश्लोकस्य श्रीधरस्वामिकृतटीकायां 'तत्त्वानां संख्याता गणकः सांख्यप्रवर्तकः' इत्यर्थः) [कोष्ठकान्तर्गतांशस्थापनं तु मम भूमिकाकर्तुः] किये हैं। वस्तुतः इसका अर्थ 'तत्त्वज्ञान' है।
—पं० श्रीउदयवीरशास्त्री, सांख्यदर्शन का इतिहास, पृ० ६ पादटीका।
सांख्यशब्देन पञ्चविंशतितत्त्वरूपमर्थं ग्रहीतॄन् भास्कराचार्यादीन् प्रकाममाक्षिप्य स्वयं ८६४००००००० संख्याकक्षराक्षरपुरुषत्वं निरूपयन्तो मूलोच्छेदिनं पाण्डित्यप्रकर्षं प्रकटीकुर्वन्ति केचिन्नवीनाः।

२. महाभारतम्, शान्तिपर्व, २९४।४१-४२ (भण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरसंस्करणम्)।

३. अत्र 'संख्याम्' इति पाठान्तरमाश्रित्य डॉ० आद्याप्रसादमिश्रप्रमुखैर्विद्वद्भिः सांख्यशब्दनिरुक्तिनिरूपणाय बहु विमृष्टम्। किन्तु प्रागुक्तपरिशुद्धसंस्करणे, चित्रशालामुद्रणालयप्रकाशिते च संस्करणे 'संख्याम्' इति पाठो नास्माभिरुपलब्धः। प्रथमत्र 'सांख्यम्' इति उत्तरत्र तु 'सांख्याः (प्रकुर्वते)' इति च पाठौ। वस्तुतः पाठभेदोऽयं प्रस्तुतस्थले सांख्यशब्दस्य यौगिकार्थनिर्णयं दुष्करतरं विदधाति। द्रष्टव्यम्—डॉ० आद्याप्रसादमिश्रः, सांख्यदर्शन की ऐतिहासिक परम्परा, इलाहाबाद, १९६७, पृ० ५।

४. महाभारतम्, शान्तिपर्व, ३०८।८२।

किन्तु 'सांख्यं प्रकुरुते' इत्यादिश्लोकस्योत्तरार्धस्थितेन 'तत्त्वानि च चतुर्विंशत्' इत्यनेन पूर्वार्धगतं 'प्रचक्षते' इति क्रियापदं संगमय्य चतुर्विंशतितत्त्वप्रख्यापनात् सांख्यास्तथा प्रकीर्तिता इति तात्पर्यपर्यवसानेन तत्रापि परिगणनरूपस्यार्थस्य न सम्यक् तिरस्कारः सम्भवति। अतो महाभारतकर्तुर्मतेन सांख्यशब्देन ज्ञानं परिगणनमित्युभयमेव ग्रहणीयमिति विश्वसिमः, येन

'सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते।'[1]

इत्यादि पुराणवचनमपि सर्वथा संगच्छेत। श्रीमद्भागवतपुराणे सांख्यप्रवक्ता भगवदवतारः कपिलर्षिस्तत्त्वसंख्यातृत्वेनोक्तः[2]। 'तत्त्वसंख्याता' इत्यस्य व्याख्यावसरे श्रीधरस्वामिपादास्त्वाहुः—'तत्त्वानां संख्याता गणकः······' इति। यद्यपि पण्डितश्रीमदुदयवीरशास्त्रिमहाशयास्तदर्थं श्रीधरस्वामिपादानाक्षिपन्ति तथापि अत्र स्वामिपादाः श्रीमद्भागवतकर्तुराशयं नातिवर्तन्त इति प्रतिभाति। श्रीमद्भागवतकाराणां मतेन सांख्यं तत्त्वाम्नायपरम्।[3] आम्नायपदस्य एकैकशः परिगणनार्थस्वीकारे न कापि हानिः प्रसिद्धिपरित्यागो वा, 'अइउण्' इत्यादि वर्णक्रमोपदेशपरस्य शिवसूत्रजालस्य पाणिनीयनये वर्णसमाम्नायशब्देन प्रसिद्धेः। पुनश्च 'संख्याता गणकः' इति पर्यायकथनस्य पुष्टिः श्रीमद्भागवतादपि सुष्ठु सम्भवति। तत्र तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये—

'यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्॥ १०॥

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा।
एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः॥ ११॥

महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे॥ १२॥

इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः।
वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते॥ १३॥

---

१. मत्स्यपुराणम्, ३।२९ (गुरुमण्डलग्रन्थमाला, कलिकाता १९५४)।

२. श्रीमद्भागवतम्, ३।२५।१।

३. विदितार्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः।
तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति सांख्यं प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम्॥—तत्रैव, ३।२५।३१।

मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम्।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया'॥ १४॥

इत्येतेषु श्लोकेषु सुव्यक्तं संख्यावाचकैः शब्दैः सांख्योक्ततत्त्वानां परिगणनं कृत्वाऽनन्तरश्लोकेनाह—

'एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह।
संनिवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः'॥ १५॥

अतः 'संख्याता' इत्यस्य 'गणकः' इत्ययमर्थो, मूलकाराणां सर्वथा सम्मत एव। अत एवेदं पर्यवस्यति—परिगणनार्थसंख्याशब्दात् सांख्यशब्दनिष्पत्तिर्भागवतकृतां सम्मता।

वस्तुतस्तु, कापिलतन्त्रे प्रकृतिपुरुषादिविचारार्हतत्त्वानां पूर्वमनिश्चितसंख्याकानामिदंप्रथमतया निश्चयेन परिगणनात् संख्याशब्दस्य मुख्यार्थमादाय तत्तन्त्रं सांख्यनाम्ना प्रसिद्धिं जगाम। तदनन्तरं सांख्यशास्त्रस्योत्कृष्टज्ञानप्रतिपादकत्वेन प्रसिद्धौ जातायमुपचारेण लक्षणया च सांख्यसंख्यादिशब्दा अपि तत्त्वज्ञानाद्यर्थेषु रूढिमभजन्तेति न काऽपि असङ्गतिः।

सांख्यप्रवर्तकः

एतत्त्वस्माभिरालोचितपूर्वं यन्महर्षिः कपिल एव सांख्यप्रवर्तकतया श्रुतिस्मृतीहासेषूल्लिख्यते। महर्षेः कपिलस्य सांख्यप्रवर्तकत्वे भारतीय शास्त्रपरम्परासु कुत्रापि विप्रतिपत्तिर्नावलोक्यते। किन्तु श्रुत्यादिशास्त्राणामकुण्ठितमैकमत्यमपि नवीनेतिवृत्ततत्त्वपरिशीलिनां सन्तोषाय न सम्पद्यते, नोचेत् तादृशमैकमत्यञ्चेत् मुद्राऽभिलेखादि स्थूलप्रमाणान्तरेण समर्थ्येत। ईदृशीं प्रामाण्यबुद्धिं प्रातःस्मरणीयाः परमगुरुवर्या महामहोपाध्यायश्रीहरप्रसादशास्त्रिचरणाः[1] प्रस्तरीरप्रमाणशब्देनोपहसन्ति स्म। इदानीं तु वयं सांख्यस्य कपिलकर्तृत्वे सर्वशास्त्राणां सम्मतिं पर्यालोचयिष्यामः।

परमर्षेः कपिलस्य नामधेयमिदंप्रथमतया श्वेताश्वतरोपनिषद्येवोट्टङ्किमवलोक्यते। श्रूयते च तत्र—

'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येदिति।' इति।[2]

अनेन मन्त्रेण कपिलस्यादिविद्वत्त्वं ध्वन्यते यत् खलु उत्तरकाले पुराणेतिहासेषु बहुधा पल्लवितमवलोक्यते। कामं मन्त्रस्यास्य व्याख्यानावसरे श्रीभगवच्छङ्कराचा-

---

१. 'पाथुरे प्रमाण' इति वङ्गीयशब्दस्तत्रभवद्भिः प्रयुज्यते स्म।

२. ५।२।

र्यपादाः 'कपिलं कपिलकनकवर्णं·····हिरण्यगर्भम्' इत्यादिना कपिलस्य हिरण्यगर्भत्वं प्रतिपादयन्ति यदाधारेण कीथप्रभृतयश्च नवीना नायं मन्त्रः सांख्यप्रवर्तकं स्पष्टतयोल्लिखतीति संशेरते,[1] किन्त्वेतदपि न विस्मर्तव्यं यत्तत्रैव कपिलस्य ऋषिविशेषत्वं भाष्यकर्त्रा न निराकृतं प्रत्युत भङ्ग्यन्तरेण कपिलर्षेरेव हिरण्यगर्भत्वमनेकपुराणवचनोद्धारेण प्रतिपादितम्। सांख्यकर्तुः कपिलस्य हिरण्यगर्भेतिनामान्तरमपि बहुप्रसिद्धम्। यथा चोक्तं पाताञ्जलयोगदर्शनभास्वतीटीकाकर्त्रा हरिहरानन्दारण्यस्वामिपादेन[2]—'भगवतः कपिलस्यापि धर्मज्ञानादिनां सहजातत्वात् स श्रद्धावद्भिर्ऋषिभिर्हिरण्यगर्भाख्यया पूजित इति तस्यापि हिरण्यगर्भसंज्ञा···" इति। स्वामिपादस्य सिद्धान्तोऽयं सर्वथा महाभारतानुकूल एव। यथा च स्मर्यते—

'कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्या निश्चितनिश्चयाः॥
हिरण्यगर्भो द्युतिमानेष यश्छन्दसि स्तुतः।'[3] इति

१. "The idea that in this verse we are to see the first mention of the founder of the Sāṁkhya as a real person is too fantastic to be seriously upheld though it is not at all unlikely."
—A. B. Keith, *The Sāṁkhya System,* Second edition, Calcutta 1949, p. 9.
किन्तु एतदप्यत्रावधेयं यत् कपिलस्यानैतिहासिकत्वकथनदोषेण पं० श्रीउदरवीरशास्त्रिमहाशयेन (सांख्यदर्शन का इतिहास, पृ० २१) तथा तदनुसारिणा डॉ० आद्याप्रसादमिश्र-महाभागेन (सांख्यदर्शन की ऐतिहासिक परम्परा, पृ० ५२) कीथमहोदयस्योपरि यावानाक्षेपः कृतः कीथमहोदयस्तु न तस्य भाजनमिति मन्यामहे। वस्तुतः कीथमहोदयः शांकरभाष्यस्थव्याख्यानद्वयस्यैवाधारेण संशयानः पुनरपि अनुपदमेव मन्त्रेऽस्मिन् सांख्यप्रवर्तककपिलर्षेरुल्लेखस्य सम्भावनामपि अङ्गीकुर्वन्ति—
"......though it is not unlikely that the origin of the doctrine of Kapila as the founder of Sāṁkhya is to be traced to this passage."

२. साङ्गं योगदर्शनम्, काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमाला ११०, वाराणसी १९३५, पृ० १।

३. महाभारतम्, पुण्यपत्तनस्थ-भण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरेण प्रकाशितम्, शान्तिपर्व, ३३०।३०-३१।

अथवा,

'सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः॥'[1] इति च।

वस्तुतस्तु सांख्यप्रवर्तकस्येदं हिरण्यगर्भेतिनामान्तरं बहोः कालात्परमपि परम्परया स्मर्यते स्म। येन सांख्यमतप्रतिपादिकाया ईश्वरकृष्णकृतायाः सांख्यकारिकायाः 'हिरण्यसप्ततिः' सुवर्णसप्तति,[2] 'कनकसप्ततिः' इत्येवमादीनि नामानि अभूवन्।[3] अस्तु प्रकृतमिदानीमनुसरामः।

कपिलस्य सांख्यसिद्धान्तप्रवर्तकत्वे महाभारतीयं प्रमाणमस्माभिरुपन्यस्तपूर्वम्, तन्निरासकं च किमप्यन्यद्गरीयः प्रमाणान्तरं न वयं पश्यामः। श्रीमद्भागवतेऽपि महर्षिकपिल एव सांख्यप्रवक्तृत्वेनोक्तः। गरुडपुराणे सिद्धेशेन कपिलेनासुरये सांख्योपदेशः स्मर्यते। तत्र तु कपिलस्य विष्ण्ववतारत्वमपि वर्णितम्।[4] तथैव [5]मत्स्य-स्कन्द-विष्णुपुराणादिष्वपि कपिलस्य सांख्यकर्तृत्वं बहुधा प्रपञ्चितम्।

न केवलं पुराणेतिहासादिष्वेव स्मर्यते अपि तु सर्व एव सांख्यशास्त्रीयग्रन्थकर्तारो विविधसांख्यशास्त्रीयग्रन्थानां टीकाकर्तारोऽपि शास्त्रप्रवर्तकत्वेन महर्षिकपिलमेव ऐकमत्येन स्मरन्ति। सांख्यप्रवचनसूत्रसांख्यतत्त्वसमाससूत्राख्यग्रन्थद्वितयस्य प्राचीनत्वे यद्यपि नवीनानां विप्रतिपत्तिर्दृश्यते (विषयमिममग्रे विमर्शयिष्यामः) किन्तु ईश्वरकृष्णकृतकारिकाग्रन्थानां प्राचीनत्वे न संशीतिलेशतोऽपि वर्तते। स तु सांख्यकारिकाकारः श्रीमदीश्वरकृष्णाचार्यः सांख्यशास्त्रस्य आद्याचार्यं भक्तिवशात् प्रख्यातत्वाच्च न नाम्ना किन्तु मुनिपरमर्षिशब्दाभ्यां स्म-

१. तत्रैव, ३३७।६०।

२. निघण्टौ 'हिरण्यं' 'कनकं' 'काञ्चनम्' इत्येवमादीनि पर्यायतया पठितानि (१।२)।

३. सांख्यकारिकायाः परमार्थनाम्ना बौद्धभिक्षुणा चीनभाषायामनूदितायां टीकायां मूलकारिकाभागस्य 'सुवर्णसप्ततिशास्त्रम्' इति नामधेयमवलोक्यते। द्रष्टव्यम्—N. Aiyaswami, *Sāṃkhya Kārikā Saptati af Īśvarakṛṣṇa with a Commentary reconstructed into Sanskrit from the Chinese Translation of Paramārtha,* Tirupati 1944.

४. पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्॥—गरुडपुराणम्, १।१।१८।

५. सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते। ३।२९।
सांख्याचार्यो हि मतिमान् कपिलो ब्राह्मणो वरः। १७०।४।

रति[1]। किन्तु तस्य मुनिपरमर्षिशब्दाभ्यां कपिल एवाभिप्रेत इत्यत्र तु सर्वेषां तदीयटीकाकर्तॄणामैकमत्यम् ।[2] अतः कपिलस्य महर्षेः सांख्यप्रवर्तकत्वं सर्वथा भारतीयपरम्परासिद्धम्, अकारणं संशयानैः पाश्चात्यविद्वद्भिस्तदनुगामिभिर्वा एतद्देशीयपण्डितैर्न सहसा निराकर्तुं शक्यम् ।

महर्षेः कपिलस्य जन्मभूर्निवासश्च ।

भारतभूखण्डस्य कतमं प्रदेशं तत्रभवान् स्वजनुषाऽलञ्चकारेत्यत्रापि विदुषां नैकमत्यमवलोक्यते। परन्तु तद्विषयकवृत्तानां प्राचीनपरम्परासु आधारितत्वात् तद्विषये क्वचित् क्वचिद् भूयांसः प्रमादा अपि समुत्पद्यन्ते यैः खलु प्राचीन-टीकाकर्तारोऽन्तराऽन्तरा विमोह्यन्त एव। पुराणेतिहासेषु विधृतानां वृत्तान्तानाम् आपातार्थपर्यालोचनया प्रतीयमानं कपिलत्रैविध्यमपि तादृशमेकं प्रमादस्थलम् । सांख्यकारिकाभाष्यकर्त्रा गौडपादाचार्येण सांख्यप्रवर्तको महर्षिः कपिलः ब्रह्मणः पुत्रत्वेन स्मृतः।[3] भाष्यकर्तुरिदमवधारणं तु न स्वकपोलकल्पितं परन्तु किञ्चित्

---

१. पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।—कारिका ६९ ।
एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया ददौ ।—कारिका ७० ।

२. (क) "परमर्षिणा श्रीकपिलर्षिणा" इति गौडपादः। तथा च 'सांख्यं कपिलमुनिना प्रोक्तं संसारविमुक्तिकारणं हि । यत्रैताः सप्ततिरार्या भाष्यं चात्र गौडपादकृतम् ॥' इति तदीयभाष्यसमाप्तिश्लोकः ।

(ख) "परमर्षिणा कपिलेन···मुनिः कपिलः" इति वाचस्पतिमिश्रः। तथा च पुनर्योग-सूत्रीयव्यासभाष्यगतस्य 'आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय' (१।२५) इत्यादिसन्दर्भस्य व्याख्यानावसरे मिश्रपादस्त्वाह—'पञ्चशिखाचार्येण आदिविद्वान् कपिल इति ।··· कपिलो नाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः । स्वयंभूर्हिरण्यगर्भः । तस्यापि सांख्य-योगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते । स एवेश्वर आदिविद्वान् कपिलो विष्णुः स्वयम्भूरिति भावः ।'

(ग) 'मुनिर्भगवान् कपिलः······' इति माठरवृत्तिः ।

(घ) "······परमर्षिर्भगवान् सांसिद्धिकैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैराविष्टपिण्डो विश्वाग्रजः कपिलमुनिः । तेन कपिलमुनिना समाख्यातम् ।···"—इति युक्तिदीपिका ।

(ङ) "परमर्षिणा समाख्यातमिति कपिलमहर्षिणा यथाक्रममाख्यातम् ।···मुनिरनु-कम्पया प्राहेति···यदुत कपिलमहर्षिः··· ।"—अज्ञातकर्तृकटीकायाः परमार्थकृत-चीनभाषानुवादतोऽय्यास्वामिकर्तृकं पुनः संस्कृतरूपान्तरम् , पृ० ९७ ।

३. 'इह भगवान् ब्रह्मसुतः कपिलो नाम । तद् यथा—
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः ॥' इति ।

पुराणवचनमाधारीकृत्यैव प्रवृत्तमिति अनुमीयते। वस्तुतस्तु केनचित् नवीना-लोचकमहोदयेन अध उपन्यस्तं वचनमिदं पुराणवचनत्वेनैवाङ्गीकृतम् ।[1] अतः, ब्रह्मसुतः (पाठान्तरानुसारं ब्रह्मणो मानसपुत्रो वा) कश्चित् कपिलः, स हि गौडपादाचार्यस्य मतेन सांख्यप्रवर्तक इत्येकः पक्षः ।

स्वायम्भुवस्य मनोर्देवहूतिरिति अन्यतमा दुहिता। प्रजापतिः कर्दमस्ता-मुपयेमे । तस्मान्महर्षेः कर्दमात् देवहूत्यां भगवान् विष्णुः कपिलरूपेणावततारेति श्रीमद्भागवतीया वार्ता ।[2] तस्य भगवदवतारभूतस्य कपिलस्य सांख्यप्रवर्तकत्वमपि तत्रैव श्रीमद्भागवते कीर्तितम् ।[3] अतः, भगवतो विष्णोरवतारभूतः कर्दमदेवहूत्योः पुत्रत्वेनावतीर्णः महर्षिः कपिलः, स एव श्रीमद्भागवतानुसारं सांख्यप्रवर्तक इत्ययं द्वितीयः पक्षः ।

पुनस्तु कपिलर्षेरग्न्यवतारत्वमपि स्मर्यते ।

महाभारते कपिलस्याग्नित्वमुक्तं (न स्पष्टतया अग्न्यवतारत्वम्) यथा—
"कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥'[4]

कपिलस्याग्नित्वं पुराणान्तरेऽपि स्मर्यत एव। किन्तु स कपिलः सांख्यप्रवर्तक-कपिलर्षेरभिन्नो न वेति न निश्चयेन वक्तुं पारयामः।[5]

---

१. तन्मते तु श्लोकस्यास्यान्तिमचरणे 'सप्तैते मानसाः पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः' इति पाठः । सनकादिमानसपुत्रैः साकमुल्लिखितत्वादेतन्मते कपिलस्यापि ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वकथनं समीचीनमेव प्रतिभाति ।

२. 'तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः । कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥ ६ ॥
अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसम्मतः । लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्धनः ॥' १९॥
—श्रीमद्भागवतम् , ३।२४।

३. 'एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात् ।
प्रसंख्यानाय तत्त्वानां सम्मतायात्मदर्शने ॥ ३६ ॥'—तत्रैव ।
'कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।
जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् ॥'—तत्रैव, ३।२५।१ ।
कपिलस्य विष्ण्ववतारत्वं वाल्मीकेरपि सम्मतमित्यस्माभिः प्रतिपादितपूर्वम् (दशमं मपुटमवलोकनीयम्)। किन्तु वाल्मीकिरामायणे तस्य महर्षेः सांख्यकर्तृत्वं नोल्लिखितम् ।

४. वनपर्व, २११।२१। भण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरेण प्रकाशितं संस्करणम् ।

५. 'आदित्यसंज्ञः कपिलस्त्वग्रजोऽग्निरिति स्मृतः ।
हिरण्मयस्य गर्भोऽभूद्धिरण्यस्यापि गर्भजः ॥'—वायुपुराणम् , १।५।४५

अतः, अग्नेरवतारभूतः परमर्षिः कपिलः सांख्ययोगप्रवर्तकः इति महाभारतीया वार्तेति तृतीयः पक्षः।

अनेनापाततः प्रतीयमानेन कपिलत्रैविध्येन न केवलं वयं प्राचीना मनीषिणः सांख्यतत्त्ववेत्तारष्टीकाकारा अपि किंकर्तव्यविमूढा इव दिक्सम्मूढाः कान्दिशिकत्वमापन्नाः। अतः तत्त्वसमाससूत्रस्य सर्वोपकारिणीवृत्तिकृता इत्थमभ्यधायि[1]—

'अथात्रानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशतिसूत्राण्युपादिक्षत्। सूचनात् सूत्रमिति हि व्युत्पत्तिः। तत एतैः समस्ततत्त्वानां सकलषष्टितन्त्रार्थानां च सूचनं भवति इतश्चेदं सकलसांख्यतीर्थमूलभूतं तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चभूतान्येव। सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीता। इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः।'

अतः स्पष्टतया सर्वोपकारिणीवृत्तिकृतो मतेन कपिलद्वैविध्यम्। एकेन कपिलेन द्वाविंशतिसूत्रात्मकं तत्त्वसमाससूत्रं विनिर्मितम् अपरेण तु तदाधारेणैव विस्तरेण सूत्रषडध्यायी प्रणीतेति। स तु वृत्तिकारो न खलु स्वबुद्ध्यैवमाह, अपि तु 'इति वृद्धाः' इत्युक्त्या तत्र पूर्वतनाचार्यसम्मतिमपि प्रदर्शयति। किन्तु सिद्धान्तोऽयं सर्वथा भ्रमविजृम्भित एव। त्रिधोल्लिखितस्यास्य कपिलस्यैकपुरुषत्वप्रतिपादनार्थं विद्वद्धौरेयेण श्रीमता उदयवीरशास्त्रिमहोदयेन भूरिः परिश्रमो विहितः। अस्मिन्विषये विस्तरस्तु तदीयकृतावेव द्रष्टव्यः।[2] समासत एतदेवात्र प्रतिपादयामो यत् महाभारतकर्तुर्मतेनापि सांख्यप्रवर्तकः कपिलो विष्णोरवतार एव[3] किन्तु स क्रोधाग्निना सगरपुत्रान् भस्मीचकारेति तस्याग्नित्वकल्पनं प्रसिद्धमभूदिति श्रीशास्त्रिमहोदयानां सिद्धान्तं सर्वथा शास्त्रोपपत्तिसम्मतमेव तर्कयामः। एतद्विषये सांख्यप्रवचनभाष्यकर्तुर्विज्ञानभिक्षोरुक्तिरपि सम्यगवधानमर्हति यत्र प्रागुक्तकपिलद्वैविध्यं प्रकामं निरस्तम्।[4]

स तु महर्षिः कपिलः सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः कदा कुत्राविर्बभूव इत्यत्र विदुषां भूयान् मतभेदोऽस्ति। केषांचिद् विदुषां मतेन कपिलस्य ऐतिहासिकपुरुषत्वं नास्ति

१. प्रस्तुतसंस्करणस्य ५९ तमं पुटमवलोकनीयम्।

२. श्रीउदयवीरशास्त्री, सांख्यदर्शन का इतिहास, पृ० ८–१२।

३. तथ्यमेतत् महाभारतशान्तिपर्वणः ३३० तमाध्यायवर्तिषु २९–३१ संख्याकश्लोकेषु श्रीभगवदुक्तेः स्पष्टीभवति।

४. सांख्यप्रवचनभाष्यम्, ६।७०।

योगसूत्रीयव्यासभाष्ये (१।२५) 'आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति' इत्युक्तेः। वचनमिदं पञ्चशिखाचार्यस्येति वाचस्पतिमिश्रस्य विमर्शः। किन्तु आसुरये सांख्यज्ञानोपदेशार्थं कपिलेन निर्माणचित्ताधिष्ठानस्येयं वार्ता न प्रमाणान्तरेण पुराणेतिहासादिगतेन समर्थ्यते। पुनस्तु 'निर्माणचित्तम्', 'निर्माणकायः' इत्यनयोर्महान् भेदोऽस्ति इति योगसूत्रभाष्यादिदर्शनादवगम्यते। विशेषतः निर्माणचित्ताधिष्ठानं पाञ्चभौतिकदेहेऽवतीर्णेन भगवदवतारेण अशक्यमित्यपि न सहसा प्रतिपादयितुं शक्यते। अतः कपिलर्षेरैतिहासिकपुरुषत्वे न किमपि संदेहास्पदं पश्यामः।[1]

'कपिलवस्तु'[2]–(पालिभाषायां कपिलवत्थु[3] इति)–नाम नगरं भगवतो गौतमबुद्धस्य जन्मस्थानतया बौद्धशास्त्रेषु प्रसिद्धम्। तदेव नगरं महर्षेः कपिलस्य जन्मभूर्वासभूर्वा इति जनरलकनिंघममहोदया आमनन्ति।[4] रिचार्ड-गार्वेमहोदया अपि तथैव मन्यन्ते। बौद्धधर्मः सांख्यदर्शनस्य महदाधमर्ण्यमादधातीति निश्चयेन गार्वेमहोदयः स्वकीयमनुमानं द्रढयितुमीहते। तन्मतेन तु 'कपिलवत्थु' इति पालिभाषाशब्दस्य 'कपिलवास्तु' इत्येव संस्कृतरूपान्तरम्, न तु 'कपिलवस्तु' इति। डॉ० आद्याप्रसादमिश्रस्तु गार्वेपण्डितमतमसहमानः कपिलवस्तुनाम्ना कपिलनाम्नः ऋषेः सम्पर्केऽपि संदेग्धि, 'कपिल' इति तु शाक्यक्षत्रियाणां कस्यचित् शूरस्य पूर्वजस्य नाम स्यादिति वदन्।[5]

किन्तु मिश्रमहोदयस्य मतमिदमविचारितं बौद्धग्रन्थपरिचयाभावजन्यं च मन्यामहे। कथमिति चेद् ब्रूमः—इक्ष्वाकुवंशोद्भूतानां क्षत्रियाणां (अनन्तरं शाक्यनाम्ना प्रसिद्धिं गतानाम्) तस्मिन् प्रदेशे वासार्थमागमनसमये तत्र कपिलनामा ऋषिरासीत् तन्निर्देशेनैव तैस्तत्र नगरं निर्माय वासः कल्पित इत्यत्र

१. Ram Chandra Pandeya (ed.), *Yuktidīpikā*, Delhi 1967, Introduction, pp. xxii ff; श्रीउदयवीरशास्त्री, सांख्यदर्शन का इतिहास, पृ० २२ तथा अग्रे। डॉ० आद्याप्रसादमिश्र, सांख्यदर्शन की ऐतिहासिक परम्परा, इलाहाबाद १९६७, पृ० ५३ तथा अग्रे।

२. दिव्यावदानम्, पृ० ४१, २४९।

३. "……इदं चेत्थ कपिलवत्थुकं नाम नगरं, तत्थ मया निब्बत्तितब्बन्ति निट्ठं अगमासि।"—जातकत्थवण्णना (फ़ज़बोलसम्पादिता), १।४९।

४. The Ancient Geography of India.

५. सांख्यदर्शन की ऐतिहासिक परम्परा, पृ० ६१।

पालिसंस्कृतेत्युभयग्रन्थानां पूर्णतया संवादोऽवलोक्यते। यथा चोक्तं परमत्थ-जोतिकानाम्न्यां सुत्तनिपातट्ठकथायाम् (१।३५३)—

'तत्थ नगरमापनोकासं परियेसमाना, हिमवति कपिलो नाम घोरतपो तापसो पटिवसति पोक्खरिणीतीरे महासाकसण्डे—तस्स वसनोकासं गता। सो ते दिस्वा पुच्छित्वा सब्बं पवत्तिं सुत्वा तेसु अनुकम्पं अकासि। सो किर भूम्मजालं नाम विज्जं जानाति, याय असीतिहत्थे आकासे च हेट्ठा भूमियञ्च गुणदोसे पस्सति। अथेकस्मिं पदेसे सुकरमिगा सिहब्यग्घादयो तासेत्वा परिपातेन्ति, मण्डुकमूसिका सप्पे भिंसापेन्ति; सो ते दिस्वा 'अयं भूमिप्पदेसो पुथुविअग्ग'न्ति तस्मिं पदेसे अस्समं मापेसि। ततो सो राजकुमारे आह—'स चे मम नामेन नगरं करोथ, देमि वो इमं ओकास'न्ति। ते तथा पटिजानिंसु। तापसो 'इमस्मिं ओकासे ठत्वा चण्डालपुत्तो पि चक्कवत्तिं बलेन अतिसेती'ति वत्वा 'अस्समे घरं मामेत्वा नगरं मापेथा' ति तं ओकासं दत्वा सयं अविदूरे पब्बतपादे अस्समं कत्वा वसि। ततो कुमारा तत्थ नगरं मापेत्वा कपिलस्स वुत्थोकासे कतत्ता कपिलवत्थुन्ति नामं आरोपेत्वा तत्थ निवासं कप्पेसुं।' बुद्धचरितादिनिर्माता महाकविः बौद्धदार्श-निकानां मूर्धन्यभूतो भदन्ताश्वघोषोऽपि अट्ठकथाकर्तुः बहोः कालात् प्रागेव इममर्थं विस्तरेण वर्णयामास स्वकीये सौन्दरनन्दे महाकाव्ये। स तु कपिलनाम-ग्रहणेनैव काव्यारम्भं विधाय कपिलवास्तुनगरनामकरणमित्थमभ्यधात्—

'कपिलस्य च तस्यर्षेस्तस्मिन्नाश्रमवास्तुनि।
यस्मात्ते तत् पुरञ्चक्रुस्तस्मात् कपिलवास्तु तत्॥'[१]

इदमप्यत्रावधेयं यत्, नगरस्य नामविषयेऽपि गार्वेमहोदयस्यानुमानमश्वघो-षेण समर्थ्यत एव। यद्यपि दिव्यावदानादिमिश्रसंस्कृतग्रन्थेषु 'कपिलवस्तु' इति नामावलोक्यते तथापि भदन्ताश्वघोषः 'कपिलवास्तु' इत्येवं लिलेख। तदेव नगरस्यास्य शुद्धं संस्कृतं नामेति अनुमातुं शक्यते। अतः कस्यचिदृषेः नाम्नैव 'कपिलवास्तु' इति नामाभूत् इति सम्यक् प्रतिपादितम्। स एव कपिलः सांख्यशास्त्रप्रवर्तक इत्यत्र न किमपि बाधकं पश्यामः। सत्यमेतत्—श्रीमद्भागवतादि-शास्त्राणां प्रामाण्यात्[२] सरस्वत्या नद्यास्तीरे बिन्दुसरःसमीपवर्तिनि कस्मिंश्चि-दाश्रमपदे महर्षिः कपिलः कर्दमदेवहूत्योः पुत्ररूपेण जनिमलभत। महाभारत-रामायणादीन् आर्षग्रन्थान् विलोड्य तदाश्रमस्थाननिर्देशार्थं पं० श्रीमता उदयवीर-

१. सौन्दरनन्दकाव्यम्, १।५७।

२. द्रष्टव्यम्—श्रीमद्भागवतम्, ३।२१।६, ३।२१।३३, ३।२४।९।

शास्त्रिमहाभागेन डॉ० आद्याप्रसादमिश्रेण च भूयान् श्रमो विहितः।[१] तदनुसारेण कपिलर्षेर्जन्मस्थानं हिमालयमध्ये इदानीं मानससरोवरनाम्ना प्रसिद्धात् सरोवरात् पश्चिमायां दिशि कुत्रचिदासीदिति सुनिरूपितं भवति। न तत्रास्ति अस्माकं काऽपि विप्रतिपत्तिः। किन्तु तेन निरूपणेन कपिलवास्तुनगरस्य कपिलसम्पर्को न निराक्रियत इति तर्कयामः। प्रागुल्लिखितेषु बौद्धग्रन्थसन्दर्भेषु कुत्रापि कपिल-वास्तुनगरं कपिलस्य जन्मस्थानमासीदिति नोल्लिखितम्। अतः बिन्दुसरःसमीप-वर्तिनि आश्रमे जनिमासाद्यापि महर्षिः कियन्तं कालं कपिलवास्तुसन्निहिते प्रदेशे आश्रमं निर्मायोवासेत्यत्र न किमप्यसामञ्जस्यम्। बौद्धमतप्रादुर्भावक्षेत्रे सांख्य-दर्शनस्य महीयान् प्रभाव आसीत्[२] इति गार्वेकृतस्यानुमानस्य निरसनार्थं कीथमहोदयेन[३] यदुक्तं तन्नोपपत्तिसहं मन्यामहे। कीथमहोदयस्तु बौद्धधर्मस्य सांख्याधमर्ण्यं निराकर्तुं प्रयतते उभयोरेव समानतया उपनिषन्मूलत्वं प्रतिपादयन्। किन्तु वस्तुस्थितेस्तथात्वेऽपि भारतवर्षस्य पूर्वप्रान्ते बुद्धसमये सांख्यप्रचार-सम्भावना न निरस्यते। गौतमबुद्धस्य गुरूणामन्यतमः कालायसगोत्रीयोऽ-राडनामा कश्चित्तपस्वी आसीत्। गौतमो गृहात् अभिनिष्क्रम्य प्रथममेव धर्मलाभा-र्थमराडस्याश्रममगमदिति अश्वघोषकृतबुद्धचरितावलोकनात् ज्ञायते।[४] न केवलं सोऽराडाश्रमं गतवानेव अपि तं गुरुवत् सम्मान्य तस्मिन्नात्मानं समर्प्य दुःखपरित्रा-णोपायमपि प्रार्थयामास, सोऽपि महात्मा तं यथावदुपदिदेश।[५] अयमराडः

१. पं० श्रीउदयवीरशास्त्री, सांख्यदर्शन का इतिहास, पृ० ४७–६९। डॉ० आद्याप्रसादमिश्र, सांख्यदर्शन की ऐतिहासिक परम्परा, पृ० ५९–६०

२. 'At any rate, if we are allowed to assume that Sankhya System was regarded as authoritative at Kapilavastu and its environs, this explains most naturally why the founder of Buddhism who was born there, relied on that system'

३. A. B. Keith, *The Sāmkhya System,* p. 61.

४. 'ततः शमविहारस्य मुनेरिक्ष्वाकुचन्द्रमाः। अराडस्याश्रमं भेजे वपुषा पूरयन्निव॥'
—बुद्धचरितम्, १२।१।

५. 'इति वाक्यमराडस्य विज्ञाय स नरर्षभः। बभूव परमप्रीतः प्रोवाचोत्तरमेव च॥
दिदृक्षुरिव हि ज्योतिर्यियासुरिव दैशिकम् त्वद्दर्शनमहं मन्ये तितीर्षुरिव च प्लवम्॥
तस्मादर्हसि तद्वक्तुं वक्तव्यं यदि मन्यसे। जरामरणरोगेभ्यो यथायं परिमुच्यते॥
इत्यराडः कुमारस्य माहात्म्यादेव चोदितः। संक्षिप्तं कथयाञ्चक्रे स्वस्य शास्त्रस्य निश्चयम्॥
—तत्रैव. ११, १३–१४।

कपिलमतानुसारी आसीदिति श्रीमदश्वघोषो विस्पष्टाभिरुक्तिभिः प्रकट्यकरोत्।[१]

अराडेनोपदिष्टः सिद्धान्तोऽपि सांख्यानुसारी आसीत्, तदुपदेशे सांख्यीय-पारिभाषिकशब्दानां बाहुल्यमेव सविशेषमवधानमर्हति।[२] यद्यपि केनचिद् बौद्धाचार्येण विवृतत्वात् बुद्धचरित उपन्यस्तेऽराडसिद्धान्ते अधुना प्रसिद्धात् सांख्यसिद्धान्तात् स्तोकाद्भेदोऽप्यवलोक्यते तथापि तस्य सांख्यसिद्धान्तत्वे इदानीन्तनानां केषांचिद् बौद्धशास्त्राभिज्ञानां संशयो नो विस्मयमेव समुत्पादयति।[३] अश्वघोषकथिते बुद्धस्य अराडशिष्यत्वेऽपि किमपि संदेहकारणं न वयं पश्यामः, स्वकालीनबौद्धविद्वत्समाजे प्रमाणकोटिकपरम्परामन्तरेण अश्वघोषसदृशो बौद्धाचार्यः कदापि इत्थं नालिखिष्यत्। अतः तद्वचःप्रामाण्ये कीथमहोदयस्य संशीतिरपि निर्मूलैव।[४] किन्तु अराडगौतम-वृत्तान्तो न केवलं भदन्ताश्वघोषेणैव इदंप्रथमतया वर्णितः, अपि तु स्थविरवादिशास्त्रेऽपि एतद्विषये किमपि प्रमाणमुपलभ्यत एव। तत्र तु अराडस्य 'आळारकालाम' इति नामधेयम्। मज्झिमनिकायगत-वृत्तान्तात् यद्यपि आळारस्य सिद्धान्तविषये न स्पष्टतया किमपि निश्चेतुं शक्यते तथाऽपि अयं कश्चित्सांख्ययोगाचार्य आसीदित्यनुमानं निर्विवादमेव।[५] अतः, बुद्धप्रादुर्भावकाले कपिलवास्तुसन्निहितप्रदेशे सांख्यदर्शनस्य भूयान् प्रचार आसीदित्यत्र न लेशतोऽपि संशीतिः।

इत्थं कपिलवास्तुसन्निकर्षे कियन्तं कालं कपिलस्थितौ सिद्धायामपि स परमर्षिः आ शरीरान्तात् तत्रैवोवासेत्यत्रापि न विश्वसिमः। कपिलेन सगर-राजस्य षष्टिसहस्रं पुत्राः भस्मसात् कृता इति रामायणमहाभारताभ्यां ज्ञायते। सगर-पुत्राणां कपिलेन भस्मीकरणं कुत्र संवृत्तमिति जिज्ञासायां रामायण-महाभारत[६]-गत

'अथ मोक्षवादिनमराडमुपशममतिं तथोट्टङ्कम्।
तत्त्वकृतमतिरुपास्य जहावयमप्यमार्गं इति मार्गकोविदः॥'—सौन्दरनन्दकाव्यम्, ३।३।

१. 'सशिष्यः कपिलश्चेह प्रतिबुद्ध इति स्मृतः।'—तत्रैव, ११।२१।

२. यथा—'तत्र तु प्रकृतिं नाम विद्धि प्रकृतिकोविद।
पञ्चभूतान्यहंकारं बुद्धिमव्यक्तमेव च॥'—तत्रैव, ११।१८।

३. द्रष्टव्यम्—G.P. Malalasekera, *Dictionary of Pāli Proper Names*, Vol. I., p. 296.

४. A. B. Keith, *The Sāmkhya System*, p. 27.

५. मज्झिमनिकाय, १।११२, २९५।

६. 'श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन॥

एव वृत्तान्तः सूक्ष्मदृशा पर्यालोचनीयः। सगरपुत्रैः स्वपितुर्यज्ञीयाश्वमिन्द्रेणापहृत-मन्विच्छद्भिः महताऽऽटोपेन भूदारणं समारब्धम्। तेन समुद्रो भूयोऽपि विस्तार-मगमदित्यपि ऐतिहासिकी वार्ता। अतस्तदानीन्तनः कपिलाश्रमः समुद्रकूले एव कुत्रचित् अनुसन्धेयः स्यात्।[१] पुनरपि भस्मीभूतानां सगरात्मजानामुद्धारार्थं सगरवंशीयेन भगीरथेन स्वतपोबलेन भगवती भागीरथी धरातलं समानीता।[२] भगीरथेन समानीता गङ्गा सगरपुत्राणाम् उद्धारं विधाय तत्रैव समुद्रं प्रविवेश इति कल्पयितुं युज्यते। गङ्गायाः सागरप्रवेशस्तु कपिलाश्रमसन्निधौ यत्र सगरपुत्राः भस्मीभूता अपतन् तत्रैव जात इत्यपि सङ्गच्छते। अतः गङ्गासागरसङ्गमे कपिलमुनिराश्रमं निर्मायोवास इति नैतिह्यविरुद्धम्। गङ्गासागरसङ्गमस्तु इदानीं वङ्गप्रान्ते कलिकातानगर्याश्चत्वारिंशति क्रोशेषु दृश्यते, तत्राद्यापि कपिलस्याश्रमस्थलं निर्दिश्यते च, यत्र प्रतिवर्षं मकरसंक्रान्तिदिवसे पुण्यस्नानार्थिनां महान् समावेशोऽपि भवति।

अत एवात्रायं निष्कर्षः—महर्षिः कपिलः हिमवत्प्रदेशवर्तिनि बिन्दुसरःसन्निकर्षे जन्म लब्ध्वा कपिलवास्तुसमीपे कञ्चित्कालमुषित्वाऽन्ते गङ्गासागर-सङ्गमवर्तिनि आश्रमे उवास।

महर्षेः कपिलस्याविर्भावसमयः

सांख्यकारस्य कपिलस्य महर्षेः निश्चयेन कालनिरूपणं न किमपि सुकरं कर्म तस्य उपनिषन्महाभारतादिकालापेक्षितत्वात्, तेषामपि कालविषयेऽद्यापि इतिवृत्त-तत्त्वविदामन्योन्यं भृशं मतानैक्याच्च। डॉ० आद्याप्रसादमिश्रमहोदयेन स्वनिबन्धे[३] सुष्ठु निरूपितं यत् शतपथब्राह्मणसंकलनादपि पूर्वं महर्षिः कपिल आविर्बभूव। मतमिदं महाभारतभागवतादिग्रन्थदर्शनादपि सत्यतयैव प्रतिभाति। अतः कपिलाविर्भावकालो न्यूनतया पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वमेवासीत्, न कथमपि तस्मादर्वाचीन इति तु निश्चप्रचमेव।

रोषेण महताविष्टो हुंकारमकरोत्तदा। ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना॥
भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थाः सगरात्मजाः॥—वा० रा०, बालकाण्ड०, ४०।२९–३१।
ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः। वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम्॥
स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजत्। ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान्॥
—महाभारतम्, वनपर्व, १०६।२–३।

१. महाभारतम्, वनपर्व, १०५।२३–२४

२. वाल्मीकिरामायणम्, बालकाण्डम्, ४३।४०-४४।३; महाभारतम्, वनपर्व, १०८।१५-१९।

३. पूर्वोल्लिखितो ग्रन्थः, पृ० ६८–७१।

महर्षेः कपिलस्य कृतिः

ऋषिकृतानि दर्शनशास्त्राणि सूत्रात्मकान्येवावलोक्यन्ते । यथा—वैशेषिकसूत्राणि कणादकृतानि, न्यायसूत्राणि गौतमकृतानि, ब्रह्मसूत्राणि बादरायणकृतानि, मीमांसासूत्राणि जैमिनिकृतानि, योगसूत्राणि पतञ्जलिकृतानि । अतः सांख्यदर्शनेनापि सूत्ररूपेण भाव्यमिति विदुषामनुमानं सर्वथा समीचीनमेव। वर्तेते च द्वौ सांख्यग्रन्थौ सूत्रषडध्यायी, तत्त्वसमासश्च पञ्चविंशतिसूत्रात्मकः ।[1] किन्तूभयोरप्येतयोरर्वाचीनत्वमामनन्ति इदान्तीन्तना विद्वांसः। मन्यन्ते च ईश्वरकृष्णकृतां सांख्यकारिकामेव अद्यत्वे उपलभ्यमानेषु सांख्यग्रन्थेषु प्राचीनतमाम्। तत्रायं हेतुः—सर्वेषामेव ऋषिकृतानां सूत्रनिबद्धदर्शनग्रन्थानामुपरि प्राचीनभाष्यटीकाग्रन्था विद्यन्ते किन्तु प्रागुक्तयोः सूत्रात्मकसांख्यग्रन्थयोरुपरि न दृश्यते एकमपि सुप्राचीनं भाष्यं न वा वाचस्पतिमिश्रादिप्राचीनमनीषिप्रणीता काऽपि टीका। गौडपादाचार्येण कारिकाग्रन्थस्योपरि भाष्यं निर्मितं, निरमायि च वाचस्पतिमिश्रेण तस्यैव सांख्यतत्त्वकौमुदीनाम्नी पेशला टीका। न केवलमेतावदपि, एतस्यैव कारिकाग्रन्थस्य काचन प्राचीना टीकाऽऽसीत् या खलु क्रिस्तीयषष्ठशताब्द्याः पश्चिमे भागे परमार्थनाम्ना उज्जयिनीवास्तव्येन बौद्धभिक्षुणा चीनभाषान्तरमारोपिताऽभूत्। ईश्वरकृष्णस्य तथाऽन्येषां प्राचीनानां ग्रन्थकर्तॄणां ग्रन्थेभ्योऽपि सूत्रषडध्याय्याः कोऽपि परिचयो न लभ्यते किं बहुना भगवता शङ्कराचार्येण स्वकृते शारीरकभाष्ये सांख्यमतखण्डनावसरे सांख्यकारिकैवोद्ध्रियते, न षडध्यायी न वा तत्त्वसमास इति विद्वांसो मन्यन्ते। षडध्यायीग्रन्थस्य तत्त्वसमासस्य च कपिलप्रणीतत्वे सुप्राचीनत्वे च मनीषिभिरनयोरेतादृश्या उपेक्षाया न किमपि कारणमुत्प्रेक्ष्यते। अतः, सूत्रषडध्यायी क्रिस्तीयनवमशतब्द्या अनन्तरम् अर्थतो वाचस्पतिमिश्रादुत्तरं, तत्त्वसमासश्च ततोऽपि ऊर्ध्वं विरचित इति नवीनानां सिद्धान्तः।[2] रिचार्डगार्वेमहोदयानां मतेन सूत्रषडध्याय्या रचनाकालस्तु क्रिस्तीयचतुर्दशशताब्दी एव[3] यद्यपि डॉ० सुरेन्द्रदाशगुप्तस्तु पुनरिमां

१. सर्वोपकारिणीवृत्तिकर्तुर्मतेन द्वाविंशतिसूत्रात्मकः ।

२. Surendra Nath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy,* Cambridge 1922, Vol. I, p. 212.

३. Richard Garbe, *The Sāmkhya-Pravacana-Bhāṣya,* HOS II, Preface, p. ix.

तावतीमर्वाचीनां न मन्यते[1]। तत्त्वसमासोऽपि तत्तन्मतेन चतुर्दशशतकात्पूर्वं न प्राकाश्यं प्राप।

वस्तुत इदानीमुपलभ्यमानेषु सांख्यग्रन्थेषु कतमः कपिलस्य कृतिः, कपिलस्य कृतिः अद्यत्वे करालेन कालेन ग्रसिता वा न वेत्यादीनां जिज्ञासानां समाधानं न सुकरं प्रतिभाति। ईश्वरकृष्णकृतसांख्यकारिकाणां द्विसप्ततितमकारिकादर्शनात् तदुपजीव्यस्य ग्रन्थस्य षष्टितन्त्रमिति नामासीदिति प्रतीयते।[2] अस्मात्, कपिलकृतमूलग्रन्थ एव षष्टितन्त्राख्य आसीत् स इदानीं लुप्त इत्येके वदन्ति[3], सांख्यप्रवचनसूत्रापराभिधा अद्यत्वे बहुलप्रचलिता सूत्रषडध्याय्येव कपिलकृतं षष्टितन्त्रमित्यन्ये[4], परिमितपदैः सांख्यीयतत्त्वानां प्रतिपादकः परमतखण्डनविरहितस्तत्त्वसमास एव कपिलकृतिरित्यपरे।[5]

षष्टितन्त्रेति न कस्यचिद् ग्रन्थविशेषस्य नाम परन्तु सांख्यसिद्धान्तस्यैव विषयानुरूपाऽभिधा इति श्रीकीथमहोदयस्य पक्षपातः, स पुनरत्र वाचस्पतिसम्मतिमपि चिन्तयति।[6]

कपिलतन्त्रस्य कपिलकृतेर्वा षष्टितन्त्रनाम्नाऽभिहितत्वे तद्गतविचार्यविषयाणां षष्टिसंख्याकत्वमेव निदानम्। के तावत्ते षष्टिसंख्याका विषया इत्यत्रापाततो मतद्वयमुपलभ्यते। सांख्यकारिकानुसारं षष्टिविषयाणामिदं परिगणनम्—

पञ्च विपर्ययाः, नव तुष्टयः, अष्टौ सिद्धयः, अष्टाविंशतिरशक्तयः,[7] दश मौलिकार्थाश्चेति श्रीमान् उदयवीरशास्त्रिमहोदयः। किन्तु कारिकासु कुत्रापि कण्ठतः मौलिकार्थपदस्य परिगणनं नास्ति।[8] परिगणनमिदं तत्त्वकौमुदीकर्तुर-

१. प्रागुल्लिखितो ग्रन्थः, पृ० २२२ ।

२. सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।

३. Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy,* Vol. I. p. 221

४. प० श्रीउदयवीरशास्त्री, सांख्यदर्शन का इतिहास, पृ० १०४–१७३

५. माठरवृत्ति–भूमिका, चौखम्बासंस्कृतसीरीज, पृ० २; Max Müller, *The Six Systems of Indian Philosophy,* London 1919, p. 317.

६. A. B. Keith, *The Sāṃkhya System,* p. 72.

७. पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥—सांख्यकारिका, ४७।

८. तत्त्वसमाससूत्रे (१६) मूलिकार्थशब्दोऽवलोक्यते यः खलु पुनः कुत्रचित् चूलिकार्थेत्यपि पठ्यते ।

भिप्रेतम्, स तु ७२तमकारिकाव्याख्यावसरे राजवार्तिकवचनोद्धारपूर्वकं तथैव प्रतिपादयति।[1]

पञ्चरात्रागमेऽहिर्बुध्न्यसंहिता नाम ग्रन्थो विद्यते। तत्रापि कपिलतन्त्रं षष्टितन्त्रनाम्नाऽऽख्यायते, दृश्यते च तत्र षष्टिसंख्याकानां तन्त्राणां परिगणनमपि।[2] तत्र प्रयुक्ताः पारिभाषिकशब्दाः प्रागुक्तशब्देभ्यो भिद्यन्ते। किन्तु राजवार्तिकोक्तवचनेन साकं तेषामभेदप्रदर्शनार्थं शास्त्रिमहोदयेन भूयान् प्रयासः कृतः।[3] यद्यपि कारिकाया इदं षष्टिसंख्याकार्थनिरूपणं सर्वथा तत्त्वसमाससम्मतिमधिगच्छतीति शास्त्रिमहोदय आह तथापि आनुपूर्व्या तेषां तत्र संगमनं न सुकरं मन्यामहे। अस्माकं तु मतेन कपिलतन्त्रे कानि तावत् षष्टितन्त्राणि उक्तानि आसन् इति प्रत्यक्षरूपेण निश्चेतुं वाचस्पतिमिश्रा अपि नाशक्नुवन्। अतः राजवार्तिकादिमतमुद्धृत्य कथमपि तैः संगतिर्विहिता। इदानीं समुपलभ्यमाना सूत्रषडध्याय्येव प्राचीनैर्भूयोभूय उल्लिखितं षष्टितन्त्रमिति प्रतिपादयितुं पं० श्रीमान् उदयवीरशास्त्रिमहोदयस्तदनुसारी डॉ० आद्याप्रसादमिश्रमहोदयश्च यथाशक्ति प्रयतेते तथापि तदीयसिद्धान्तं सर्वथोपपत्तिसहं न मन्यामहे। इदमत्रावधेयम्—तत्त्वकौमुदीकारा वाचस्पतिमिश्रपादाः ईश्वरकृष्णकृतकारिकाणां शास्त्रत्वमङ्गीकुर्वन्ति।[4] साक्षात् महर्षिकपिलप्रणीते सूत्रग्रन्थे पुरतो विराजमाने मिश्रपादसदृशा आस्तिकमूर्धन्या अन्यकर्तृकं कारिकात्मकं ग्रन्थं शास्त्रतयोररोचक्रुरिति तु न तर्कयितुं युक्तं प्रतीमः। अतः, वाचस्पतिसमयात् पूर्वमेव कपिलनिर्मितो मूलग्रन्थो विलुप्तिमभजतेति निश्चितुमः।

१. 'तथा च राजवार्तिकम्—

प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता। पारार्थ्यं च तथानैक्यं वियोगो योग एव च॥
शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश। विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः॥
करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम्। इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिः॥
इति।'

२. *Ahirbudhnya Saṁhitā of the Pāñcarātrāgama,* Edited by Pandit M. D. Ramanujacharya, under the supervision of F. Otto Schrader, Revised by Pandit V. Krishnamacharya, Second edition, Madras 1966, XII. 18–31.

३. सांख्यदर्शन का इतिहास, पृ० १४८–१५०

४. 'सेयं षष्टिपदार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणम् अपि शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम्'
—७२तमकारिकायाष्टीका।

सूत्रषडध्याय्याः साक्षाद्रूपेण कपिलकृतत्वाङ्गीकारेऽन्या अपि विप्रतिपत्तयः सन्ति। महर्षिणा चरकेण सांख्यदर्शनं नाम्ना समुल्लिखितमिति त्वस्माभिरुपन्यस्तपूर्वम्। चरकाङ्गीकृतात् सांख्यदर्शनात् ईश्वरकृष्णप्रतिपादितः सांख्यसिद्धान्तः स्तोकाद्भिद्यत इति तु अशेषदर्शनशास्त्रपारावारीणः डॉ० सुरेन्द्रनाथदासगुप्तमहोदयः प्रतिपादयति।[1] अतश्चरकेश्वरकृष्णयोरुभयोरेव पूर्वं मूलग्रन्थस्य विलुप्तिः परिवृत्तिर्वाऽभूदिति निश्चप्रचमेव। सूत्रषडध्याय्याः केषुचित्सूत्रेषु अनन्तरकालोत्पन्नदर्शनान्तराणां खण्डनादिकमवलोक्यते, प्रागुक्तशास्त्रिमहोदयास्तेषां सूत्राणां प्रक्षिप्तत्वकथनेन स्वमतं द्रढयितुं प्रयतते, किन्तु विनिगमकाभावेऽपि स्वप्रतिपाद्यबाधकप्रमाणानां प्रसभं प्रक्षिप्तत्वकथनान्नूनमन्योन्याश्रयदोषापत्तिर्भवत्येव। विशेषतः, सूत्रषडध्यायी उत्तरकालवर्त्तिवेदान्तसिद्धान्तप्रभावं प्रकटयतीति गार्बेपण्डितमतं सविशेषमवधानमर्हति। तादृशी स्थितिरपि सांख्यप्रवचनसूत्राणामनतिप्राचीनत्वं साधयति। किन्तु सूत्रषडध्यायीतत्त्वसमाससूत्रगतवचनानां तत्तत्सदृशवचनानां भूयःसु प्राचीनग्रन्थेषु उपलम्भात् तौ सांख्यग्रन्थौ क्रिस्तीयचतुर्दशकशतकोद्भूताविति पक्षः सुष्ठु निराक्रियते श्रीशास्त्रिमहोदयेन।

वस्तुतः महर्षिणा कपिलेनासुरये प्रदत्तं तेन चासुरिणा पञ्चशिखाय प्रोक्तम्, पञ्चशिखेन च पुनः बहुधाकृतं तन्त्रं न साक्षाद्रूपेण सूत्रषडध्याय्यां यथावद्वर्तते न च पुनस्तत्त्वसमाससूत्रे। गुरुपरम्परया प्रचलितं सिद्धान्तमवलम्ब्य केनापि सांख्याचार्येण प्रथमं तत्त्वाम्नायपरं समासेन तत्त्वसमाससूत्रं प्रणिन्ये, यत् तत्त्वसमासनाम्नैव सम्यक् प्रतीयते। तदनन्तरं च दर्शनान्तरविषयकसूत्रात्मकग्रन्थानामनुकृत्याऽपरेण केनापि प्रतिभावताऽऽचार्येण सूत्रषडध्यायी निर्मिताऽभूत्। षडध्यायीतत्त्वसमासयोर्निर्माणम् ईश्वरकृष्णकर्तृककारिकानिर्माणात् पूर्वं तस्मादनन्तरं वा विहितमिति जिज्ञासायां माध्यस्थ्यमेवावलम्ब्यतेऽस्माभिः। ईश्वरकृष्णसमये तयोर्विद्यमानत्वेऽपि ऋषिकृतत्वाभावात् टीकाकर्तॄणां तयोरनादरः कारिकाणां च सुव्यवस्थितत्वात्तत्र समादरोऽभूतामित्यत्र न कापि असङ्गतिः।

केचन प्राचीनाः सांख्याचार्याः

सांख्यसम्प्रदायपरम्परायां परमर्षेः कपिलस्य साक्षाच्छिष्यत्वेन आसुरिनाम्न आचार्यस्य नाम स्मर्यते।[2] यद्यपि आसुरेरस्तित्वस्वीकारे कीथप्रभृतयः प्रतीच्य-

१. Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy,* Cambridge 1922, Vol. I. pp. 213 ff.

२. यथाऽऽहुरीश्वरकृष्णपादाः—

'एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्॥'—सांख्यकारिका, ७०।

पण्डिता विप्रतिपद्यन्ते[१] तथाऽपि महाभारतादीतिहासेषु[२] तस्य भूयोभूय उल्लेखात्तदीयास्तित्वं सुष्ठु प्रतिपाद्यत एव।

स तु आसुरिराचार्यः पूर्वाश्रमे कर्मकाण्डपरायणो गृहस्थो ब्राह्मण आसीदनन्तरं कपिलकृपया वैराग्यमाश्रितः प्रव्रजितश्च इति माठरवृत्त्यादिदर्शनात्[३] ज्ञायते। तस्यासुरेर्वैराग्यं तु प्राकृतिकमासीदिति युक्तिदीपिकाकारः।[४] तेन आसुरिणा कश्चित् सांख्यग्रन्थो निर्मितो वा न वेति न निश्चयेन वक्तुं शक्यते। किन्तु, जैनपण्डितहरिभद्रसूरिकृते षड्दर्शनसमुच्चये—

'विविक्ते दृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते।
प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे यथा चन्द्रमसोऽम्भसि॥'

---

१. A. B. Keith, *The Sāṃkhya System*, pp, 49–50,

"The question arises whether we can on the strength of these notices, attribute any serious value to the tradition perserved in the Sāṃkhya Kārikā. The answer as regrds Kapila and Āsuri can hardly be in the affirmative.......... ....Āsuri is a mere name, and we can not possibly accept him as a historical philosopher without more proof. The epic asserts that he taught Pañcaśikha, whence no doubt comes the statement in the Kārikā.

किन्त्वेतदत्रावधेयम्—ईश्वरकृष्णः केवलं महाभारतप्रामाण्यादेव कपिलात् आसुरिरासुरेः पञ्चशिखः इति शिष्यपरम्परां स्मरतीति कीथमहोदयस्याक्षेपो निर्मूल एव। योगसूत्रीयव्यासभाष्ये (१।२५) 'आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये तन्त्रं प्रोवाच' इति यद्वचनमुपलभ्यते तत्तु पञ्चशिखार्यवचनत्वेन वाचस्पतिरङ्गीकरोति तत्रत्यतत्त्ववैशारद्याम्; न पुनस्तत्र वाचस्पतिकथिते कस्यापि प्राचीनस्य व्याख्यातुर्विप्रतिपत्तिरस्माभिरुपलब्धा। अतः कपिलात् प्रभृति पञ्चशिखपर्यन्ता सम्प्रदायपरम्परा स्वयं पञ्चशिखाचार्येणैवोक्तेति अनुमातुं शक्यते।

२. महाभारतम्, शान्तिपर्व, २११।१०–१४।

३. 'स एवं गृहस्थधर्ममपहाय पुत्रदारादिकं च प्रव्रजितो भगवतः किल कपिलाचार्यस्य योगिनः प्राणाः शिष्यो बभूव।'
—सांख्यकारिकामाठरवृत्तिः, अस्मत्सम्पादितं द्वितीयं संस्करणम्, पृ० २।

४. '···प्राकृतास्तु तद्यथा वैराग्यं भगवदासुरेः। तस्य हि परमर्षिसम्भावनादुत्पन्नो धर्मः। अशुद्धिः प्रतिद्वन्द्विभावादपजगाम। तस्यामपहृतायां प्रकृतेः शुद्धिस्रोतः प्रवृत्तं येनानुगृहीतो दुःखत्रयाभिघातादुत्पन्नजिज्ञासः प्रव्रजितः।'
—४३संख्याककारिकास्था युक्तिदीपिका (डा० रामचन्द्रपाण्डेयसम्पादिता, ई०१९६७)।

इति श्लोक आसुरिकृततया समुदाहृतः इति श्रीमता डॉ० आद्याप्रसादमिश्रमहोदयेन यदुक्तं तन्न, षड्दर्शनसमुच्चये कुत्रापि श्लोकस्यास्यादर्शनात्। वस्तुतस्तु श्लोकोऽयं न षड्दर्शनसमुच्चये प्रत्युत गुणरत्नकृतायां तदीयटीकायां तर्करहस्यदीपिकायामेवोपलभ्यते, उद्ध्रियते च स्याद्वादमञ्जरीकर्त्रादिभिरन्यैर्जैनविद्वद्भिः। किन्तु जैनपण्डितानामस्या उक्तेः कमपि आधारमपश्यन्तो वयमासुरिणा कतमो कीदृशो वा ग्रन्थो निर्मित आसीदिति निर्णेतुमसमर्थाः। तस्याविर्भावकालोऽपि निर्णेतुमशक्य एव।

सांख्यसम्प्रदाये आसुरेरुत्तरं पञ्चशिखाचार्य आविर्बभूवेति ईश्वरकृष्णोक्त्या महाभारतीयवृत्तान्तस्य संवादः। पञ्चशिखाचार्य आसुरेः प्रथमशिष्यत्वेन तत्रोक्तः।[१] कपिलर्षौ पाञ्चभौतिके शरीरे विद्यमान एव पञ्चशिखाचार्यः जनकसभायामन्यत्र च विद्वत्संसदि महतीं प्रतिष्ठां लेभे। तेनैव पञ्चशिखाचार्येण सांख्यशास्त्रस्य भूयान् प्रचारो विहित इति निश्चप्रचमेव। अवश्यमेव तेनाचार्यवर्येण सूत्रात्मकः कश्चिद् ग्रन्थो निरमायि य खल्विदानीं न समग्रतयोपलभ्यते। किन्तु योगभाष्येऽन्तरान्तरा तत्प्रणीतैकविंशतिसंख्याकानां सूत्राणामुद्धरणमुपलभ्यत इति विदुषामाशयः।[२] गौडपादाचार्यस्तु स्वकीयकारिकाभाष्योपोद्घाते सप्तानां ब्रह्मसुतानां नामेत्थं स्मरति—

'सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा।'

किन्तु तत्र सांख्यसम्प्रदायपरम्परा क्रमश उक्तेति तु नानुमातुं शक्यते। विशेषतः ते सर्वे ब्रह्मसुताः सांख्याचार्या आसन् न वेति गौडपादेन न स्पष्टतया प्रत्यपादि। तथापि तेषु कपिलो, वोढुः, आसुरिः, पञ्चशिखश्च सांख्याचार्या एवासन् इत्यत्र सर्वेषामैकमत्यम्। कुल्लूककृतमनुटीकादर्शनात् सनन्दोऽपि[३] सांख्याचार्य आसीदिति प्रतीयते। एतदतिरिक्ताः पुलहपुलस्त्य-मरीचि-प्रभृतयः प्राचीनाः जैगीषव्य-वार्षगण्य-विन्ध्यवासिप्रभृतयश्च तदपेक्षयाऽर्वाचीनाः, कात्स्न्र्येन अन्यूनचत्वारिंशत्संख्याकाः सांख्याचार्याः स्मर्यन्ते। तेषां विषये विस्तरभयान्नात्र किमप्युच्यते। वार्षगण्यविन्ध्यवासिनोर्विषये तु अस्मत्सम्पादितमाठरवृत्तिप्रस्तावनायां विमर्शः करिष्यत एव।

अस्तु, सांख्यदर्शनस्येतिहासविषय एवात्र दिङ्मात्रं विवृतम्। न तु सांख्यसिद्धान्तविषये। तदर्थं च प्रागुक्तमाठरवृत्तिप्रस्तावनैवावलोकनीया।

प्रस्तुतसंग्रहविषये तु इदं निवेदनीयम्—

---

१. 'आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम्।
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः॥'–महाभारतम्, शन्तिपर्व, २११।१३-१४।

२. तेषां सूत्राणां संग्रहः काशीसंस्कृतग्रन्थमालायां (सं० ११०) प्रकाशितस्य साङ्ख्ययोगदर्शनस्य चतुर्थे परिशिष्टे वाचकमहाभागैरवलोकनीयः।

३. १।५६

सांख्यदर्शनस्य पठनपाठनयोरिदानीं सांख्यकारिकायाः सूत्रषडध्यय्याश्चैव प्राधान्यम् । अतः, विरलप्रचाराणां नवसंख्याकानां सांख्यग्रन्थानामस्मिन् संग्रहे एकत्र संकलनेन संकलनकर्तृभिः अशेषशास्त्रनिष्णातैरिदानीं द्युलोकमधिवसद्भिस्तत्रभवद्भिः पण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमहोदयैर्जिज्ञासूनां महानुपकारः कृतः । संग्रहेऽत्र तत्त्वसमाससूत्रस्य सप्तव्याख्यानानि । यथा—

१. श्रीषिमानन्ददीक्षितविरचितं सांख्यतत्त्वविवेचनम् ।

२. श्रीभावागणेशविरचितं सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।

३–७. अज्ञातकर्तृकाश्चेतराः पञ्चवृत्तिव्याख्यादिनाम्न्यष्टीकाः । प्रसङ्गादन्येऽपि त्रयो ग्रन्थाः सांख्यतत्त्वप्रदीप-तत्त्वमीमांसा-सांख्यपरिभाषानामानोऽपि संकलिताः ।

एतेषां ग्रन्थकर्तॄणां विषये न विस्तरेण किमपि वक्तुं शक्यते ।

सांख्यतत्त्वविवेचनकर्ता षिमानन्दस्तु कान्यकुब्जान्तर्गतेष्टिकापुरनिवासिरघुनन्ददीक्षितस्यात्मज आसीत् । तेन न्यायरत्नाकराख्योऽन्योऽपि ग्रन्थो निरमायि ।

सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनकर्ता श्रीभावागणेशः विज्ञानभिक्षोः शिष्यः श्रीविश्वनाथदीक्षितसूनुरिति तदीयमङ्गलश्लोकपुष्पिकाभ्यां परिज्ञायते । तेन तु पञ्चशिखाचार्यकृतव्याख्याया आधारेण तत्त्वसमासटीकाऽकारि । अन्येषां टीकाकर्तॄणां नामादिकमपि न ज्ञायते तैः स्वयमनुल्लिखितत्वात् ।

प्रस्तुतसंग्रहस्य द्वितीयं संस्करणमिदम् । प्रथमसंस्करणे इदानीमनुपलब्धे दुर्लभसंस्कृतग्रन्थप्रचारैकव्रतैः वाराणसीस्थ-चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालासंचालकैरिदं द्वितीयं संस्करणं विदुषामुपकाराय प्राकट्यं प्रापितम् । तैरेव महानुभावैः प्रोत्साहितोऽहं प्रस्तावनायां सांख्यदर्शनविषये यथाबुद्धि किञ्चित् प्रस्तौमि । अतस्ते महानुभावाः सर्वथा मे साधुवादानर्हन्ति । येषां पूर्वसूरिणां ग्रन्थेभ्यः सामग्रीराहृत्याहृत्य मया प्रस्तावना विरचिता तेऽभ्योऽपि विद्वत्प्रकाण्डेभ्यः कृतवेदिताप्रकटनपूर्वकं साधुवादान् भूयसो वितरामि । बुद्धिमद्वर्यान् वाचकमहाभागानपि प्रार्थये यत्तेऽत्र विद्यमानान् मदीयबुद्धिमान्द्यादिजन्यान् भ्रमप्रमादान् करुणया मर्षयन्त्विति । इति

वाराणस्यां विषुवसंक्रान्तिदिवसे वि० स० २०२६	निवेदयति विदुषां वशंवदः सत्कारिशर्मा वङ्गीयः

ॐ नमः परमात्मने

सांख्यसंग्रहः

तत्र

सांख्यतत्त्वविवेचनम्

श्रीषिमानन्द (क्षेमेन्द्र) विरचितम्[1]

रघुनन्दनसुतेनेदमिष्टिकापुरवासिना ।
कान्यकुब्जद्विजाग्र्येण षिमानन्देन तन्यते ॥ १ ॥
सांख्योपज्ञ नमस्तुभ्यं कपिलाय महात्मने ।
पञ्चविंशतितत्त्वानां तत्त्वज्ञानप्रवर्त्तकः ॥ २ ॥
दुःखत्रयाभिभूतस्य शान्तिर्मे स्यात् कुतस्त्विह ।
तथोपदिश जन्मादि यथा न स्यात् कृपानिधे ॥ ३ ॥
एवं पृष्टो मुनिः प्राह निर्विण्णाय कृपानिधिः ।
पञ्चविंशतिसूत्राणि व्याख्यातानि महात्मभिः ॥ ४ ॥
बबन्धुः कवयः काव्ये व्याचिख्युः कवयः परे ।
सांख्यशास्त्रस्य याथार्थ्यं तदेवेदं विविच्यते ॥
षिमानन्देन मन्देन कुक्षिम्भरिशतादिना ॥ ५ ॥

अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥

प्रकृतिर्बुद्ध्यहंकारौ तन्मात्रैकादशेन्द्रियम् ।
भूतानि चेति सामान्याच्चतुर्विंशतिरेव ते ॥

१. अत्र क्षेमेन्द्रेणेत्यनुमीयते । 'षिमानन्द' इति तु मातापित्रोरुल्लापने नामेति सर्वजनप्रसिद्ध्यर्थं तथैव लिखितमिति सम्भाव्यते ।

एतेष्वेव धर्मधर्म्यभेदेन गुणकर्मसामान्यानामन्तर्भावः । प्रकृतित्वं च साक्षात्परम्परयाखिलविकारोपादानत्वम् । व्युत्पत्तिस्तु प्रकृष्टा परिणामरूपा आकृतिरस्या इति । सा च साम्यावस्थयोपलक्षितसत्त्वादिद्रव्यत्रयरूपा । साम्यावस्था च शान्तघोरमूढादिरूपाणामपि असमुदायवद्रूपत्वेपि अतिशयैः समुदायवद्भिरविरोधेन वर्तमानत्वं सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना प्राधान्यं विशेषात्मना वैषम्यमित्यतो न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थाऽकार्यावस्थेति यावत् । महदादिकं तु कार्यसत्त्वादिकं न कदाप्यकार्यावस्थं भवतीति तद्व्यावृत्तिः । वैषम्यावस्थायामपि प्रकृतित्वसिद्धये उपलक्षितमित्युक्तं सत्त्वादिगुणवती प्रकृतिः सत्त्वाद्यनतिरिक्तत्वात् तथा च सूत्रं सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वं न तु प्रकृतिधर्मत्वम् । गुणेभ्य एव सर्वकार्योपपत्तौ तदन्यप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यात् । सूत्रभाष्याभ्यामपि तथोक्तत्वात् । यत्तु प्रकृतेर्गुणा इतिवद् वनस्य वृक्षा इतिवद् व्यष्टिसमष्ट्यभिप्रायेणेति सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणा इति च न सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं गुणनित्यतावाक्यविरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरम् । महदादिसृष्टिर्गुणवैषम्यात् । तच्च सजातीयसंवलनेन गुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः परिणाम इति सत्त्वादिव्यवहारो वैषम्य एवेत्याह श्रुतिः यथा तम एवेदमग्र आसीत् तत्परे स्यात् परेणेरितं विषमत्वं[1] प्रत्ययाद्वै रजसो[2] रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रत्ययाद्वै सत्त्वस्य[3] रूपमिति सत्त्वादित्रयं च सत्त्वादिस्वरूपमिति सत्त्वादित्रयं च सुखप्रकाशलाघवप्रसादादिगुणकतया संयोगविभागादिमत्तयानाश्रितत्वोपादानत्वादिना द्रव्यत्वेपि पुरुषोपकारत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च गुणशब्देनोच्यते इन्द्रियादिवत् गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात्

१. क्षोभककालरूपेण कार्यपरिणामोन्मुखत्वम् ।
२. रजोव्यवहारयोग्यं कार्यं रजसः ।
३. कार्यस्य सत्त्वव्यवहारयोग्यस्य ।

मनसः सङ्कल्पात्मकत्ववत् तत्र सत्त्वं सुखप्रसादप्रकाशाद्यनेकधर्मकमपि प्रधानतस्तु सुखात्मकमुच्यते । एवं रजोपि दुःखकालुष्यप्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु दुःखात्मकमुच्यते । एवं तमोपि मोहावरणस्तम्भनाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु मोहात्मकमुच्यते । सतो भावः सत्त्वं धर्मप्राधान्येनोत्तमं पुरुषोपकरणं रागयोगाद्रजो मध्यमम् । तमोधर्मावरणयोगादधमं सत्त्वादीन्यसंख्यव्यक्तयः प्रतिक्षणपरिणामित्वात् लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामसंख्यातमितिसूत्रात् । एकदानेकपुरुषादिसृष्टिश्रवणाच्च एकैकव्यक्तित्वे विभुत्वं स्यात् तथा च संयोगवैचित्र्याभावादनन्तवैचित्र्यं कार्याणां न स्यात् । द्रव्यान्तरस्यावच्छेदकीभूतस्याभावाच्च । तस्मादसंख्यातान्येव सत्त्वादीनि त्रित्वकथनं तु विभाजकोपाधित्रयेणैव वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवत् सत्त्वादीनि च यथायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि इतरथा रजसश्चलस्वभावत्ववचनविरोधः स्यात् । आकाशकारणस्य विभुत्वौचित्यात् सर्वकारणद्रव्यविभुत्वे कार्यपरिच्छेदासम्भव इति ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतम् ।
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इत्याद्युक्तेर्न परमाण्वादावन्तर्भावः प्रकृतेरिति ।

अथैवमपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वाद्यनेकव्यक्तिरूपत्वे अपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न, कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनैवापरिच्छिन्नत्ववचनाद्गन्धत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् आकाशादिप्रकृतीनां विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च । तथा पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैव एकशब्दार्थत्वात् । अजामेकामितिश्रुतेस्तथावगमात् । तथाध्यवसायोभिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाक्रियशब्दार्थत्वादित्यन्यथा श्रुतिस्मृत्युक्तस्य प्रकृतिक्षोभस्यानुपपत्तेरिति । तत्रायं प्रयोगः सुखदुःखमोहात्मकमहदादिकार्यं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् वस्त्रादिकार्य-

शय्यावदिति प्रकृतौ प्रमाणम्। बाह्यवस्तुषु सुखादिकमुत्तमत्वादिकमेव घटरूपमितिवच्चन्दनसुखं स्त्रीसुखमित्यादिप्रत्ययाच्चेति दिक्।

अव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारास्तन्मात्राणां च पञ्चकम्।
अष्टौ प्रकृतयस्त्वेताः सप्त च व्यक्ततामियात्॥
अव्यक्तप्रकृतिजन्यत्वादव्यक्तानीति चोच्यते।
व्यज्यन्ते च यथा लोके घटाद्या न तथा हि तत्॥
अव्यक्तं प्रकृतिर्माया प्रधानं ब्रह्म कारणम्।
अव्याकृतं तमःपुष्पं क्षेत्रमक्षरनामकम्॥
बहुधात्मकादिनामानि तस्यामी ते जगुर्बुधाः।
व्यज्यते नेन्द्रियैर्यस्मादव्यक्तमत उच्यते।
अनादिमध्यनिधनान्निरङ्गत्वेन तत् तथा॥

तदेवाह श्रुतिः—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं यथा च नित्यं रसगन्धवर्जितम्।
अनादिमध्यं महतः परं ध्रुवं प्रधानमेतत् प्रवदन्ति सूरयः॥ इति।
तस्मादलिङ्गकं सूक्ष्मं तथा प्रसवधर्मिकम्।
एकं साधारणं तत्र कार्यं कस्यापि नेतरे॥
बुद्धिर्महान् मनो ब्रह्मा मतिः ख्यातिरपूर्वकम्।
प्रज्ञा भूतिर्धृतिर्ज्ञानं सन्ततिः स्मृतिरित्यपि॥
हैरण्यगर्भ्या बुद्धेस्तु महतो नाम सूचितम्।
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो वेदा विजज्ञिरे॥
एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। इति।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः॥

अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महतो देवतात्रयोपाधित्वात्तदविवेकेन तिस्र इति।

सात्त्विकांशात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत इति महत्त्वस्य प्राधान्येन चाध्यवसायो वृत्तिर्महदहंकारमनस्त्रितयात्मकस्यान्तः-

करणवृक्षस्य महत्तत्त्वं बीजावस्था तदुक्तं सांख्यसूत्रे इदमेव महत्तत्त्व-मंशतो रजस्तमःसंभेदेन परिणतं सत् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुक्तं क्षुद्रमपि भवति महदुपरागाद्विपरीतमिति। महतस्त्रिगुणस्वरूपत्वाद्देहस्य देहिना कालरूपविष्णुना क्षोभ्यदशायां गुणरूपोपाधिप्राधान्यादविवेके ब्रह्मविष्णुशिवत्वं तत्र महान् सुषुप्त्यभिमानी शिवस्तदुपाधिस्तमः-कार्यरूपी तत्र स्वप्नाभिमानी विष्णुस्तदुपाधिः कार्यसत्त्वं तत्र जाग्रद-भिमानी ब्रह्मा तदुपाधिः कार्यरजः तत्र समुदायसमुदाय्यनन्यन्यायेन समष्टेर्व्यष्ट्यनन्यत्वान्मशकादिरपि विष्णुरेवेति भावः। सृष्टिस्तु महदादिक्रमेणैव न तु भूतादिक्रमेणेति।

सा च कौर्मे—

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह।
आकाशसुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम्॥
आकाशं तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह।
वायुरुत्पद्यते तस्मात्तस्य स्पर्शो गुणो मतः॥ इत्यादि।

नन्वेवं चेदाकाशादीनां केवलं विकृतित्वं कथं तत्र आकाशादीनां स्पर्शादितन्मात्रेषु अहंकारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणादिषूक्तत्वात्।

न पुमान् स्थाणुरेवायं बुद्धिरध्यवसायिनी।
पुरुषाधिष्ठितात् सर्वगताज्जाता प्रधानता॥
चिच्छक्तिर्यादृशी तादृग् वृत्तिः सत्त्वविमिश्रिता।
रजोगुणस्वरूपा यत् त्रिवृत्करणतः श्रुतेः॥
ज्ञानं धर्मश्च वैराग्यमैश्वर्यं सत्त्वतो ह्यमी।
अनैश्वर्यमवैराग्यमधर्मोऽज्ञानमेव तु॥
तमसश्चापि ते ज्ञेया बुद्धेर्भेदा इतीरिताः।
ज्ञानं तत्त्वावबोधोऽयं धर्मः श्रुत्युक्तपालनम्॥
वैराग्यमर्थानासक्तिरैश्वर्यमणिमादिकम्।

तत्तद्विपर्ययेणैव तामसं तच्चतुष्टयम् ॥
ज्ञानेन मोक्षो धर्मेण गतिरूर्ध्वा भवेदिति ।
वैराग्येनाक्षरलय ऐश्वर्येणाहता गतिः ॥
एवमेषाष्टधा शक्तिर्व्याख्याता बुद्धिसञ्ज्ञिता ।
प्रधानविकृतिस्त्वेषाहंकारप्रकृतिश्च सा ॥
मूलप्रकृतिरित्यादि कविभिश्च निरूपितम् ।
एकोहंकार इत्येतज्जिज्ञासा चेद्विभावय ॥
योहंशब्दं करोत्येष अभिमान इति स्मृतः ।
स्पृशेहं रसये वाहं स्वामी चाहं मया हृतः ॥
इत्यादि नाम यस्यासीत्तस्य भेदा अमी शृणु ।
वैकारिकस्तैजसोपि भूतादिः सानुमानकः ॥
निरनुमानश्च पञ्चैते भेदास्तस्य प्रकीर्त्तिताः ।
वैकारिकः सात्त्विकोऽयं भूतादिस्तामसः स्मृतः ॥
तैजसो राजसो ज्ञेयस्तस्मात् तन्मात्रपञ्चकम् ।
एकादशेन्द्रियगणः सात्त्विकादभिजायते ॥
देवतास्त्वभिमानिन्यस्तैजसादपि चोच्यते ।
तदेव कथमेवं चेत् त्रिवृत्करणहेतुतः ॥
शब्दतन्मात्रमित्येतत् शब्द एवोपलभ्यते ।
न तूदात्तनिषादादिभेदस्तस्योपलभ्यते ॥
स्पर्शतन्मात्रमेवैतत् स्पर्श एवोपलभ्यते ।
न तु शीतमृदुत्वादिविशेषस्तस्य लभ्यते ॥
रूपतन्मात्रमेवं वै रसतन्मात्रमप्यथ ।
गन्धतन्मात्रमेतेषु विशेषो नोपलभ्यते ॥
तन्मात्राण्यविशेषाणि सूक्ष्मभूतानि चोच्यते ।
भोग्यानि शान्तघोराणि प्रकृत्याऽणव एव च ॥
कुर्वद्रूपात् प्रकृतयः संख्ययाऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

षोडश विकाराः ॥ २ ॥

एकादशैवेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च च ।
विकाराः षोडशैवैते न तु प्रकृतिताजुषः ॥
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियं त्विदम् ।
वाक्पाणिपायूपस्थपादाः कर्मेन्द्रियं मतम् ॥
स्वं स्वं कर्म प्रकुर्वन्ति ज्ञानं चेति यथैषितम् ।
उभयात्मकं मनश्चैव संकल्पादिस्वरूपवत् ॥
करणानीन्द्रियाणीति वैकारिकमयं रयः ।
पदानि नियतानीहेत्यक्षाणीत्यभिधीयते ॥
पृथिवीजलतेजांसि वायुराकाश इत्यपि ।
महाभूतानि पञ्चैव धारणाद्युपकारतः ॥
आपः संग्रहभावेन चतुर्णामुपकारिकाः ।
तेजः पाचकभावेन वायुर्वहनभावतः ॥
शब्दादिपञ्चगुणवत्पृथ्वी पञ्चगुणा मता ।
आपः शब्दादिसहिता गन्धेन रहितास्तथा ॥
तेजः शब्दस्पर्शवच्च रूपवच्छ्वसने पुनः ।
शब्दश्च स्पर्श इत्येवमाकाशे शब्द एव तु ॥
न तु विग्रहभूतानि विशेषाकृतयस्तथा ।
विकाराः शान्तघोराख्यमूढाः त्रिविधकीर्त्तिताः ॥

पुरुषः ॥ ३ ॥

पुरि शयनात् प्रमाणात् पूरणात् पुरुवृत्तितः ।
स चानादिः सर्वगतश्चेतनो निर्गुणोऽपरः ॥
द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रविदमलोऽप्रसवधर्मकः ।
सूक्ष्मो नित्यो ह्यथानादिस्त्वमध्यनिधनोऽपि सः ॥
सर्वमाप्तमनेनेति तस्मात् सर्वगतस्तु सः ।

सुखोपलब्धिमत्त्वाच्च चेतनोऽनिर्गुणस्तथा ॥
सत्त्वादिगुणराहित्यात् परः परतया स्मृतः ।
दृश्यप्रकृतिसम्बन्धाद् द्रष्टा भोक्तानुभावनात् ॥
क्षेत्रे गुणगतं वेत्ति क्षेत्रज्ञ इति कीर्त्तितः ।
शुभाशुभादिसंसर्गाभावादमल इष्यते ॥
निर्बीजत्वात् प्रसूते च नेत्यप्रसवधर्मकः ।
निरङ्गत्वातीन्द्रियत्वात् सूक्ष्मो नित्यः सदातनात् ॥
एवं सांख्यः स पुरुषो व्याख्यातः पूर्वसूरिभिः ।
जीवो जन्तुः पुमानात्मा पुरुषः पूजको नरः ॥
क्षेत्रज्ञश्चाक्षरः प्राणः को य एषः स ज्ञस्तथा ।
अज एतानि नामानि सांख्ये पुरुषसञ्ज्ञिते ॥

एवम्—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः ।
मुण्डी जटी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥
अयं कर्ताथवाऽकर्त्ता पुरुषः प्रकृतेः परः ।
शुभाशुभानि कर्त्ता चेत् कुर्याद् वृत्तित्रयं विना ॥
लोकदृष्टगुणानां चेत् कर्तृता धर्मिता कथम् ॥
साहित्यं यमनियमनिषेचनप्रसंख्यानात् ।
ज्ञानैश्वर्यविकारप्रकाशने सात्त्विकी वृत्तिः ॥
रागः क्रोधो लोभः परपरिवादो निन्दा तुष्टिः ।
विकृताकृतपारुष्यं प्रख्यातैषा रजोवृद्धिः ॥
उन्मादमदविषादा नास्तिक्यं स्त्रीप्रसङ्गिता ।
निद्रालस्यं नैर्घृण्यं त्वशौचमिति तामसी वृत्तिः ॥
एतद् वृत्तित्रयं दृष्ट्वा गुणानां कर्तृताथवा ।
अकर्ता पुरुषः सिद्ध इति सिद्धान्त इष्यते ॥
प्रवर्त्तमानप्रकृतेरिमान् गुणान् रजस्तमोभ्यां विपरीतदर्शनात् ।

आत्मानमाच्छाद्य स आत्मने तद् अहङ्करोमीत्यबुधोऽवमन्यते ॥
बालाग्रकुब्जीकरणासमर्थः सर्वं मयेदं कृतमित्यमन्यत ।
उन्मत्तवद्भाव्यत इत्यबोधो ह्यहो विधेः पण्डितमानिनः कः ॥

तदुक्तं गीतासु—
प्रकृतेः[१] क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥
प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति सदात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ इत्यादि ।
स एकः पुरुषः किं वा नानेति च विचारय ।
सुखदुःखमोहसङ्करविशुद्धजन्ममरणानाम् ।
नानात्वात् पुरुषबहुत्वं सिद्धं लोकाश्रमवर्णभेदाच्च ॥
यद्येकः पुरुषः स स्याद् बुद्धिहानिः प्रसज्यते ।
एकस्मिन् सुखिते सर्वे सुखिनः स्युरतः परम् ॥
एकस्मिन् दुःखिते सर्वे दुःखिताः स्युरिति क्रमात् ॥
अतो बहुत्वं संसिद्धं बहवः पुरुषाः स्मृताः ।

आकृतिगर्भाशयभावसङ्गतिशरीरविभागाल्लिङ्गबहुत्वात् सांख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलिप्रभृतयः पुरुषबहुत्वं वर्णयन्ति । वेदवादिन आचार्या हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादय एकमात्मानं, तथा च श्रुतिः—

पुरुष एवेदꣳ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्येनातिरोहति ।
तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥

---

१. अत्र प्रकृतेरिति षष्ठी अभेदे एकशतं षष्ठ्यर्था इति भाष्योक्तेः । चित्स्वरूपपुरुषस्य व्यपदेशो पुरुषस्य चैतन्यमिति विकल्पोदाहृतेश्च ।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ।
तदेव सत्यममृतं स मोक्षः सा परा गतिः ॥
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् ।
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ॥
वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकः तेनेदं पूर्णं पुरुषेण ।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥
सर्वस्य पशुमीशानं सर्वस्य शरणं महत् ।
सर्वतः सर्वसत्त्वानि सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥
सर्वं विलीयते यस्मिन् तद् ब्रह्म मुनयो विदुः ।
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।
स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥
वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ इत्यादि ।

त्रैगुण्यम् ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा भावे ण्यस्त्रैगुण्यम् ।
प्रसादो लाघवं सङ्गः प्रसङ्गात् प्रीतिरार्जवम् ॥
तुष्टिस्तितिक्षा सत्त्वस्य रूपं साक्षात् सुखावहम् ।
शोकस्तम्भद्वेषतापखेदभोगाभिमानिता ॥
रजोरूपाण्यनेकानि बहुदुःखप्रदानि वै ।
तमो नामाच्छादनादि बीभत्सावरणादि च ॥
दैन्यगौरवनिद्रादिप्रमादालस्यलक्षणम् ।
मोहात्मकमनन्तं तदेवं त्रैगुण्यमीरितम् ।
सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥
विनाशकं तमो विद्यात् त्रैगुण्यं नाम सञ्ज्ञितम् ।

सञ्चरः ॥ ५ ॥

साम्यावस्था गुणानां या प्रकृतिः सा स्वभावतः ।
कालक्षोभेण वैषम्यात् क्षेत्रे परयुते पुरा ॥
बुद्धिस्ततश्चाहङ्कारस्त्रिविधोपि व्यजायत ।
तन्मात्राणीन्द्रियाणि महाभूतानि च क्रमात् ॥
एवं क्रमेणैवोत्पत्तिः सञ्चरः परिकीर्तितः ।

प्रतिसञ्चरः ॥ ६ ॥

व्युत्क्रमेणैव लीयन्ते तन्मात्रे भूतपञ्चकम् ।
तन्मात्राणीन्द्रियाणि अहङ्कारे विलीयते ॥
अहङ्कारोऽथ बुद्धौ तु बुद्धिरव्यक्तसञ्ज्ञके ।
अव्यक्तं न क्वचिल्लीनं प्रतिसञ्चर इति स्मृतः ॥

अध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च ॥ ७ ॥

बुद्ध्यहङ्कारमनसी श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी तथा ।
जिह्वा घ्राणं पादपायूपस्थमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ॥
यत्तु मोक्षधर्मे—
आदौ मन अहङ्काराज्जायते वृत्तयश्च ताः ॥
शब्दरागात् श्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात् तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघृक्षया ॥

इत्यादिनेन्द्रियाणां मनोवृत्तिरागादिकार्यत्वं तद्वेदान्तरीत्यैवेति मन्तव्यम्—

अधिभूतम्—
यथाक्रमेण बोद्धव्यमभिमन्तव्यमेव च ।
सङ्कल्पितव्यं श्रोतव्यं स्प्रष्टव्यं द्रष्टव्यमेव च ॥
रसयितव्यं घ्रातव्यं गन्तव्यमुत्स्रष्टव्यं च ।
आनन्दयितव्यमित्येवमधिभूतं प्रकीर्तितम् ॥

अधिदैवतं च—

ब्रह्मा रुद्रश्चन्द्रमाश्च आकाशो वायुरेव च ।
सूर्यो वरुण इन्द्रश्च विष्णुर्मित्रं तथैव च ॥
अनेनैव क्रमेणेदं संप्रोक्तमधिदैवतम् ।
चत्वारि यो वेदयते यथा चक्षुषा स्वरूपाण्यधिदैवतं वा ।
विमुक्तयाथागतदोषसङ्गो गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥

पञ्चाभिबुद्धयः ॥ ८ ॥

इच्छाभिबुद्धिर्विज्ञेया आभिमुख्येन कर्मणः ।
इदं मे कार्यमित्येषोऽध्यवसायः करोम्यहम् ॥
इच्छा वाञ्छाथ सङ्कल्पो मनसः कर्म चेष्यते ।
एवमेताश्च पञ्चाभिबुद्धयः परिकीर्तिताः ॥

पञ्च कर्मयोनयः ॥ ९ ॥

धृतिः श्रद्धा सुखेच्छा विविदिषा तदभावकौ ।
सामान्यतः समुद्दिष्टाः पञ्चैते कर्मयोनयः ॥
वाचि कर्मणि संकल्पे प्रतीतिर्याभिरज्यते ।
तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।
प्रतिग्रहश्च होमश्च श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
सुखं सुखार्थी सेवेत विद्या कर्म तपांसि च ।
प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥
विषधूममूर्च्छितवद् विविदिषा ध्यानिनां प्रज्ञायोनिः ।
एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं वेदमचेतनम् ॥
सूक्ष्मसत्कार्यसंक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा ।
कार्यकरणक्षमकरी विविदिषा प्राकृती वृत्तिः ॥
धृतिः श्रद्धा विविदिषा सुखा चेति चतुष्टयम् ।

ज्ञेयं बन्धो विविदिषा मोक्षाय परिकल्पिता ।
कर्मयोनिस्वरूपोयं विशिष्य परिकीर्त्तितः ॥

पञ्च वायवः ॥ १० ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ॥
मुखनासाधिचारी यः प्राणनात् प्राण उच्यते ।
नाभेरधिचरत्येवोपानयेऽपान इष्यते ॥
हृद्यधिष्ठाननयनात् समान इति कीर्तितः ।
कण्ठादूर्ध्वावगमनादुदान इति च स्मृतः ॥
सन्ध्यधिष्ठानतो व्यानो विक्षेपणविजृम्भणात् ।

पञ्च कर्मात्मानः ॥ ११ ॥

वैकारिकादयः पूर्वं यथाक्रममुदाहृताः ।
शुभं वाऽशुभमूढौ च शुभमूढाऽशुभमूढके ॥
यथाक्रमं च कर्त्तारस्तत्तत्कर्म समीरितम् ।

पञ्चपर्वा अविद्या ॥ १२ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्धतामिस्रः ॥
अष्टकौ तौ तमोमोहौ प्रकृत्यष्टकनिष्ठितौ ।
आत्मज्ञानाभिमान्येयं प्राप्त्याद्यैश्वर्यमानितौ ॥
निर्वृत्ते विषये दृष्टे पञ्चानुश्रविके तथा ।
मोहोऽहमभिमानो यो महामोहो दशात्मकः ॥
अष्टैश्वर्ये दशविषये सिद्धतामिस्र उच्यते ।
विषादः सोऽन्धतामिस्रो मरणे प्रतिपद्यते ॥
अविद्या पञ्चपर्वैषा भिन्ना द्वाषष्टिभेदतः ॥

१. अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्या ।

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १३ ॥

जडत्वकुष्ठिकुब्जत्वरूपताऽघ्राणत्वमूकत्वसुपङ्गुताश्च ।
कुणिर्गुदावर्ति च षण्ढता च उन्माद इत्येष निरूपितोऽयम् ॥
एकादशेन्द्रियवधो बाधिर्यादिस्वरूपतः ।
बुद्धेर्वधः सप्तदश तुष्टिसिद्धिविपर्ययः ॥
नास्ति प्रधानमिति या प्रतिपत्तिरजम्भिका ।
न महानित्यसलिला नायाच्छा चानहंकृतौ ॥
न वास्त्यदृष्टिस्तन्मात्रपञ्चकं भूतकारणम् ।
सर्वमेवेदं ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।
यथा वेदान्तिनां तद्वत् सांख्यानामीदृशी मतिः ॥
असुता विषयार्जने प्रवृत्तिः सुतरा परिरक्षणे प्रवृत्तिः ।
क्रयदोषमपश्यतो धने प्रवृत्तिः असुनेत्रा परिकीर्त्यते हि सांख्यैः ॥
अकुमरीचिका[1] भोगशक्तिर्हिंसाद्यपश्यतः ।
अनुत्तमाम्भसिका दोषभोगादम्भः प्रवर्त्तनम् ॥
नवधा कथिता ह्येते तत्र तुष्टिविपर्ययाः ।
कथ्यन्ते सिद्धयो ह्यष्टौ तेऽमी सिद्धिविपर्ययाः ॥
नानात्वमूहमानस्य सिद्धमेकमतारकम् ।
विपरीतग्रहः शब्दश्रवणादसुतारकम् ॥
नानात्वज्ञो मुक्त इति श्रुत्वैकज्ञो न मुक्तिभाक् ।
अतारयन्तमज्ञानासदच्छास्त्रनिवेशतः ।
दुःखितस्याप्यनुद्वेगादप्रमोदा हि संसृतौ ॥
अप्रमुदं तदज्ञानमप्रमुदितमप्रमोदमानं वा ।
असम्यग्वचनादप्युपरोधेन वा गुरौ ॥
अभाग्यस्य न सिद्धिः स्यात् ज्ञाने तत् समुदीरितम् ।
स्निग्धसंसर्गतो ज्ञानोत्तराज्ञानमरम्यकम् ॥

१. 'दुर्मरीचिका' इति कचित् ।

व्याख्याताः पूर्वरीत्याष्टावेते सिद्धिविपर्ययाः ।
अष्टाविंशतिधा शक्तिर्व्याख्यातोभययोगतः ॥

नवधा तुष्टिः ॥ १४ ॥

प्रकृतौ परमात्मत्वं प्रतिपद्यैव तुष्टिभाक् ॥
माध्यस्थ्यमवलम्बेत अम्भः सा तुष्टिरुच्यते ।
बुद्धौ च परमात्मत्वे तुष्टिः सा सलिला स्मृता ॥
अहंकारे यदा सा स्यादायाच्छा इति शब्दिता ।
तन्मात्रेषु यदा सा स्यात् तुष्टिर्दृष्टिर्निगद्यते ॥
आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तु तुष्टयः प्रभवन्ति हि ।
मोक्षस्तास्वपि नास्त्येव तत्त्वज्ञानाद्यथोदिता ॥
अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
त्यागे दुःखं क्षये[1] दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥ इति ।
दोषदर्शनसन्तुष्टः परब्रह्मैव मोक्षभाक् ।
सुतेयं पञ्चमी तुष्टिस्तत्त्वज्ञानाद्यभावतः ॥
रक्षणे सुतरा षष्ठी सप्तमी क्षयदर्शनात् ।
सुनेत्रा सङ्गदोषा चाष्टमी कुमरीचिका ॥
अर्थे हिंसादिदोषेण निवृत्तिश्च समस्करी ।
तुष्टिस्तु नवमी प्रोक्ता ह्युत्तमाम्भसिका तव ॥

अष्टधा सिद्धिः ॥ १५ ॥

ज्ञानं यदूहमुत्पन्नं ताराख्या प्रथमा हि सा ।
शब्दमात्रेण भूतेषु सुतारा ज्ञानमिष्यते ॥
ज्ञानमध्ययनेनैव तारयन्ती तृतीयका ।
अध्यात्मदुःखापनयात् प्रमोदेत्यभिधीयते ॥

१. 'व्यये' इति कचित् पाठः ।

भौतिकक्लेशहरणात् प्रमुदा सिद्धिरुच्यते ।
आधिदैवक्लेशहरणात् ज्ञानमुत्पद्यते नृणाम् ॥
प्रमोदमानेत्याख्याता षष्ठी सिद्धिः स्वयं सताम् ।
स्निग्धसंसर्गनाशात्तु रम्यका सप्तमी स्मृता ॥
प्रमुदा चाष्टमी सिद्धिः परिचर्यादिना गुरोः ।
इत्येताः सिद्धयो ह्यष्टौ व्याख्याता ज्ञानसाधिकाः ॥

दश मूलिकार्थाः ॥ १६ ॥

अस्तित्वमेकत्वयथार्थवत्त्वे पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृकत्वम् ।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥
एषा सा दशमूलिकार्थगणना सङ्घातपारार्थ्यतः
सिद्धा सा पुरुषास्तिता परिणतेर्भेदस्य तत्कारणम् ।
अस्त्यव्यक्तमनन्तमेकमिति च प्रेमाविषादात्मकं
नानापायपरार्थता त्रिगुणतोन्यत्वस्य सिद्धिस्तथा ॥
विपर्यासादकर्तृत्वं योगः पुरुषदर्शनात् ।
प्राप्ते शरीरभेदे तु चरितार्थत्वदर्शनात् ॥
जन्मादिकरणान्तानां भेदान्नाना हि ते स्मृताः ।
चक्रभ्रमिवच्छेषवृत्तिः सिद्धार्था दश मूलिकाः ॥
सप्तत्या प्रागुपदिष्टाः पञ्चाशत् प्रत्यया इमे ।
दशषष्टिपदार्थैस्तु षष्टितन्त्र इतीर्यते ॥

अनुग्रहसर्गः ॥ १७ ॥

ब्रह्मानुग्रहमसृजद्रूपतन्मात्रतः पृथक् ।
उत्पाद्यानुग्रहध्यानात् प्राक्तनाधारवर्जनात् ॥

चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १८ ॥

अष्टविकल्पं दैवं पैशाचं राक्षसं तद्वत् ।
गान्धर्वमैन्द्रं ब्राह्मं च सौम्यं ब्राह्मयमथाष्टकम् ॥

देवयोनय एवैते तिर्यग्योनिस्तु पञ्चधा ।
मृगपशुपक्षिसरीसृपस्थावरमिति भेदसम्भिन्ना ॥
मानुष्यकं चैकविधं ब्राह्मणादिचाण्डालान्तम् ।
पशवो गवादिमूषान्ताः पक्षिणो गरुडादिकाः ॥
मशकान्ता मृगाश्चापि सिंहादि च शिवान्तकाः ।
शेषादि अलगर्दान्ताः सर्पाः पर्वतभूतृणाः ॥
स्थावरा भौतिकः सर्ग एतत्संसारमण्डलम् ॥

त्रिविधो बन्धः ॥ १९ ॥

प्रकृतिबन्धः प्रकृतिलयः परत्वेनाभिमन्यतः ।
संन्यासिनामिन्द्रियेषु लयो वैकारिकोऽपरः ॥
गृहिणां दक्षिणाबन्धो वदान्यत्वाभिमानिनाम् ।
इत्येष त्रिविधो बन्धस्त्रिविधो मोक्ष उच्यते ॥

त्रिविधो मोक्षः ॥ २० ॥

ज्ञानोद्रेकादुपरतेश्च धर्माधर्मक्षयो भवेत् ।
धर्माधर्मक्षयाच्चाथ कैवल्यमिति गीयते ॥
तदुक्तम्—आद्यो हि मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृत्स्नक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २१ ॥

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चैतत् प्रमाणकम् ।
पञ्चेन्द्रियाणि प्रत्यक्षं वृष्टिर्मेघोदयेन तु ॥
अनुमानमिन्द्रो देवानां राजाशब्दः प्रमापकः ।
आगमेऽपि—स्वकर्मभिर्विनिर्मुक्तो रागद्वेषविवर्जितः ।
ज्ञानवान् शीलसम्पन्नः सोऽपि ज्ञेयश्च तादृशः ॥

त्रिविधं दुःखम् ॥ २२ ॥

दुःखं तु त्रिविधं प्रोक्तमध्यात्ममधिभूतकम् ।
आधिदैवं च तत्रापि प्रथमं द्विविधं स्मृतम् ॥

शारीरं मानसं चेति वातकामादिदोषजम् ।
भूतेभ्यो मानुषादिभ्यो जातं स्यादाधिभौतिकम् ॥
देवेभ्यः शीतवातादिभवं स्यादाधिदैविकम् ।
एतत् समासतः प्रोक्ता सूत्रव्याख्या यथामति ॥
प्रक्रियां च प्रवक्ष्यामि पौराणिकहिताय वै ।

एतत् परम्परया याथातथ्यम् ॥ २३ ॥

एतत् सर्वं ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् ॥ २४ ॥

न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूयते ॥ २५ ॥[1]

महान् अहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि अव्यक्तसंज्ञानि भवन्ति महच्छब्देन हैरण्यगर्भो बुद्धिरुच्यते । प्रधानं मूलमव्यक्तसंज्ञम् । ज्ञः पुरुषः । एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । तत्र प्रधानं कारणमेव न कार्यम् । महदादयः सप्त पूर्वपूर्वस्य कार्याणि उत्तरोत्तरस्य कारणानि । इन्द्रियाण्येकादश पञ्च महाभूतानि कार्याण्येव न कारणानि । पुरुषस्तु न कार्यं न वा कारणम् । तदुक्तम्—मूलप्रकृतिरित्यादि । महान् अहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । प्रधानाद् बुद्धिर्जायत इति प्रधानविकारः सैवाहङ्कारं जनयतीति प्रकृतिः अहङ्कारोऽपि बुद्धेर्जायत इति विकृतिः सोऽपि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि जनयतीति प्रकृतिः ।

तत्र शब्दतन्मात्रमहङ्काराज्जायत इति विकृतिस्तस्मादाकाशं जायत इति शब्दतन्मात्रं प्रकृतिः । तथा स्पर्शतन्मात्रमहङ्काराज्जायत इति विकृतिस्तदेव वायुं जनयतीति प्रकृतिः । एवं रूपतन्मात्रमहङ्काराज्जायत इति विकृतिस्तदेव तेजो जनयतीति प्रकृतिः । रसतन्मात्रमहङ्काराज्जायत इति विकृतिस्तदेवाम्भो जनयतीति प्रकृतिः । तथा गन्धतन्मात्रमहङ्काराज्जायत इति विकृतिस्तदेवावनिं जनयतीति प्रकृतिः ।

एतानि पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि स्थूलभूतानां कारणानि

१. २३।२४।२५। सूत्राणि प्रथमादर्शपुस्तके न सन्ति ।

षोडशकश्च विकारः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकादशं मनः पञ्च महाभूतानि एष षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिः । पुरुषस्तु नोभयमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपं त्रिविधं प्रमाणम् । तत्र प्रत्यक्षं तावत् श्रोत्रादिपञ्चकं लोकोचितशब्दादिगुणग्राहकम् । अनुमानं चाप्रत्यक्षार्थ-ग्राहकं धूमादि । शब्दस्तावत् त्रिविधो भवति वागिन्द्रियविषयः श्रोत्रविषयो बुद्धिमात्रविषयश्च । तेषु कण्ठताल्वादिस्थलावच्छिन्नः शब्दो वागिन्द्रियविषयः तत्कार्यत्वात् वागिन्द्रियव्यवहितश्रोत्रस्थश्च शब्दतः शब्दः श्रोत्रस्य विषयस्तद्ग्राह्यत्वात् । घट इत्यादिपदानि तु बुद्धिमात्रस्य विषयः वक्ष्यमाणयुक्त्या बुद्धिमात्रग्राह्यत्वात् ।

तानि पदान्येवार्थस्य करणत्वात् स्फोट इत्युच्यते । तद्धि पदं वागिन्द्रियोच्चार्यप्रत्येकवर्णेभ्योऽतिरिक्तं वर्णानामाशुतरविनाशितया मेलनाभावेनैकं पदमिति व्यवहारगोचरत्वासम्भवात् अर्थस्मारकत्वास-म्भवाच्च । अस्य च स्फोटस्य कारणमेकः प्रयत्नविशेषः प्रयत्नभेदेनोच्चारणे सति एकपदव्यवहाराभावादर्थाप्रत्ययाच्च तस्य च स्फोटस्य व्यञ्जक आनुपूर्वीविशिष्टतया अन्त्यवर्णप्रत्ययः अतश्च बुद्धेरेव स्फोटग्राहकत्वम् आनुपूर्व्या बुद्ध्यैव ग्रहणसम्भवेन सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैवानुपूर्वी-प्रत्ययस्य स्फोटाख्यपदाभिव्यक्तिहेतुत्वे लाघवात् । अत एव स्फोटः श्रोत्रेण ग्रहीतुं न शक्यते घोत्तरटत्वादिरूपिण्या आनुपूर्व्याः श्रोत्रेण ग्रहणासम्भवात् आशुतरविनाशितया वर्णानां मेलनासम्भवात् पूर्वपूर्वव-र्णसंस्काराणां तत्स्मृतीनां चान्तःकरणनिष्ठानामन्तःकरणसहकारित्व-स्यैवौचित्यादिति ।

स्यादेतत् स्फोटव्यञ्जकस्यानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्णस्यैव पदत्वमर्थ-प्रत्यायकत्वं वास्तु अलं स्फोटेन तद्धेतोरेव तदस्त्विति न्यायात् । एतदेव सांख्यसूत्रेणोक्तं प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्द इति । एकत्वप्रत्ययोऽप्यानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्णस्यैकत्वेनोपपद्यते ।

अत्रोच्यते—एवं सत्यन्वयव्युच्छेदप्रसङ्गः । असमवायिकारणसंयो-

गविशेषावच्छिन्नानामवयवानामेव जलाद्याहरणहेतुत्वकल्पनायां लाघवात् तद्धेतोरेव तदस्त्विति न्यायसाम्यात् एको घट इत्यादिप्रत्ययानामप्येकं वनमित्यादिप्रत्ययवदुपपत्तेः । अथ परमाणूनां तत्संयोगानां चातीन्द्रियतया तद्रूपत्वेऽवयविनः प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यादिकमवयविसाधकमिति चेत् तुल्यं स्फोटेऽपि आनुपूर्व्याः क्षणाद्यतीन्द्रियघटिततया आनुपूर्वीविशिष्टचरमवर्णात्मकत्वे पदस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यादिकं स्फोटसाधकमिति । अपि च स्फोटशब्दोऽस्माभिः श्रुतिप्रमाणेनैव स्वर्गादिवत् कल्प्यते इत्यतस्तत्र लौकिकप्रमाणाभावेऽपि न क्षतिः ।

तथा हि प्रणवस्याकारोकारमकाररूपमात्रात्रयं ब्रह्मादिदेवतात्रयात्मकमुक्त्वा प्रणवं देवतात्रयातिरिक्तपरब्रह्मात्मकं चतुर्थमात्रां श्रुतय आमनन्ति । सा चतुर्थी मात्रा वर्णत्रयादतिरिक्तः स्फोट एव सम्भवति सैव चार्द्धमात्रेत्युच्यते राशिवदविभक्तयोर्वर्णपदयोर्वर्णा एकमर्द्धं पदं चान्यदर्द्धमित्युपपद्यते । यथा चावयवेभ्यो विविच्यावयवी न व्यवहार्यो भवति एवमेव प्रत्येकवर्णेभ्यो विविच्य पदमुच्चारयितुं न शक्यत इति । अतः स्मर्यते "अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषत" इति ।

ननु स्यादेवमर्द्धमात्रोपपत्तिः । नादबिन्दोस्तु किं स्वरूपम्, उच्यते—प्रणवे उच्चार्यमाणे शङ्खनादवेणुनादादिवद्यः स्वरविशेषो भवति स नादः । या च नादस्योपरमावस्था अतिसूक्ष्मा सा शून्यतुल्यतया बिन्दुरुच्यत इति । तस्मादवयवेभ्योऽवयवीव वर्णेभ्योऽतिरिक्तं पदं तदेव स्फोट इति सिद्धम् । नन्वेवं वाक्यमपि स्फोटः स्यादिति चेन्न, बाधकाभावे सतीष्यतामिति दिक् ।

शब्दस्तावत् यथोपदेष्टृपुरुषवाच्यलक्षणः इन्द्रो देवराडित्यादिः । अर्थापत्तिसम्भवाभावैतिह्यप्रतिभोपमानानि यदि प्रमाणानि तर्ह्यत्रैवान्तर्भाव्यानि न पृथक् । प्रकृतिपुरुषौ विद्यमानावपि नोपलभ्येते सूक्ष्मत्वात् यथाकाशे धूमोष्मनीहारपरमाणवः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते । महदादिकार्यदर्शनेन तत्कारणमिव प्रधानमनुमीयते । त्रिगुणप्रधानजन्यं महदादिकार्यं किञ्चित्प्रकृतिसदृशं लोके उभयथा पुत्ररूपकार्यदर्शनात् ।

तच्च कार्यं सत् नासत् न सदसत् नानिर्वचनीयम् अत्यन्तासत्त्वे सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येत । अन्यौ च पक्षौ विरुद्धावेव अव्यक्तसञ्ज्ञं प्रधानं स्वतन्त्रं व्यापि नित्यं च व्यक्तसञ्ज्ञं कार्यमस्वतन्त्रमव्यापि अनित्यं च । पुरुषः स्वतन्त्रो व्यापी नित्यश्च । त्रयाणां लोकानां कारणं प्रधानं तच्चैकं लाघवात् । प्रलयकाले महदादिकार्यं प्रधाने लीयते । तच्च प्रधानं सत्त्वरजस्तमोमयम् । गुणत्रयसाम्यावस्था प्रकृतिः । प्रधातमचेतनं पुरुषस्तु चेतनः । व्यक्तप्रधानविलक्षणः शुद्धो गुणरहितः । कार्यस्य सुखदुःखमोहजनकत्वेन तत्र कारणीभूतानि सत्त्वरजस्तमांसि अनुमेयानि । दृष्टं च यथाक्रमं भर्तृसपत्नीविटेषु सुखदुःखमोहजनकत्वं कामिन्याः । त्रिगुणमयेऽपि कार्ये यदा सत्त्वमुद्रिक्तं भवति जनादृष्टात् तदा रजस्तमसी अभिभूय स्वकार्यं सुखं जनयति । एवं यदा रज उद्रिक्तं भवति तदा सत्त्वतमसी अभिभूय स्वकार्यं जनयति दुःखम् । एवं यदा तम उद्रिक्तं भवति तदा सत्त्वरजसी अभिभूय स्वकार्यं मोहं जनयति ।

दुःखं त्रिविधम्—आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात् । तथा हि तत्र आध्यात्मिकं द्विरूपं शारीरं मानसं चेति । शारीरं तावत् वातपित्तश्लेष्मविपर्ययकृतं ज्वरातीसारादि । मानसं तु प्रियवियोगाप्रियसंयोगादिजम् । आधिभौतिकं तु चतुर्द्धाभूतग्रामनिमित्तं पशुपक्षिमृगमनुष्यसरीसृपदंशयूकामत्कुणस्थावरेभ्यो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेभ्यो जायते । दिवः प्रभवति तद्दैवं तदधिकृत्य यज्जायते तदाधिदैविकं शीतोष्णवातवर्षाशनिपातजम् । समुदिततन्तवः पटमिव गुणसमुदायात्मकं प्रधानं महदादिकार्यं जनयति । एकरसमपि यथा आकाशसलिलं वाप्यादौ पतितं सद् वाप्यादिसंश्लेषाद् रसान्तरमापद्यते तथा एकरूपादपि प्रधानाद्देवादयः क्रमेण सुखिनो दुःखिनो अत्यन्तमूढाश्च भवन्ति । तथा सत्त्वौत्कट्याद्रजस्तमसोरौदासीन्याद्देवाः अत्यन्तं सुखिनः । रजस औत्कट्यात् सत्त्वतमसोरौदासीन्यान्मनुष्याः अत्यन्तं दुःखिनः । तमस

औत्कव्यात् सत्त्वरजसोरौदासीन्यात्तिर्यञ्चः अत्यन्तं मूढाः। महदादिसङ्घातः भोक्तृसापेक्षः भोग्यत्वात् पर्यङ्कवत्। महदादिसङ्घः पराधीनः अचेतनत्वात् मालावत्। एवं पुरुषोऽनुमीयते। स च नाना जन्ममरणकरणानां प्रत्येकं भेदात्। अयमर्थः—एकस्य मरणे सर्वे म्रियेरन् यद्येक एव आत्मा स्यात् एकस्य च जन्मनि सर्वे जायेरन् एकस्य करणवैकल्ये सर्वे करणवैकल्यवन्तः स्युः। न चैवं दृश्यते तस्मान्नाना। पञ्चविंशतितत्त्वगोचरसम्यग्ज्ञानात् पुरुषस्य कैवल्यं भवति। तच्चान्यत्वं प्रधानादिभेद इति यावत्। अविवेकात् संसारः विवेकात् कैवल्यम्। अर्थतः अख्यातिवादाङ्गीकारः। अत एव इदं रजतमिति ज्ञानं न भ्रमः किंतु स्वरूपतः अर्थतश्च अविविक्तं ज्ञानद्वयम्। यस्य यादृशमिदं रजतमिति रजतज्ञानविषयीभूतं तस्य तादृशमेव जगदिति निर्णयः।

अत एव वस्तुतस्तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणाम इत्येव लक्षणलक्षितः परिणामोऽङ्गीकृतः स च पुरुषः प्रतिशरीरं नानेत्यवादिष्म अविकारित्वात्। वस्तुतोऽकर्ता मुक्तवत् साक्षिवदुदासीनः। सत्त्वरजस्तमांसि कर्तॄणि कर्माण्यपि भवन्ति। अकर्तापि पुरुषः कर्तेव व्यवह्रियते। अचोरश्चोरैः सह धृतश्चोर एव। गुणाभेदात् प्रकृतिः कर्त्री न पुरुषः। दर्शनशक्तिमतः क्रियाशक्तिरहितस्य पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगः महदादिभूतपर्यन्तं प्रधानं द्रष्टुम्। दर्शनशक्तिरहितस्य क्रियाशक्तिमतः प्रधानस्यापि पुरुषेण संयोगः मोक्षार्थं पुरुषस्य भिन्नत्वेन व्यक्ताव्यक्तपुरुषज्ञाने जाते प्रधानस्य मोक्षो भवति। नित्यसुखोपलब्धिर्मोक्ष इति चेदुपलब्धेरपि नित्यानित्यविवेकग्रस्तत्वादसारम्। न च नित्यसुखगोचरस्याविद्यादियत्किञ्चिदावरणभङ्ग एव पुरुषार्थो वाच्यः सुखानुभवस्यैव पुरुषार्थत्वाच्चैतन्यनित्यत्वेनावरणस्यापि असम्भवाच्च। मोक्षे परमानन्दश्रुतिस्मृतयस्तु मोक्षशास्त्रपरिभाषामात्रा।

दुःखमेवास्ति न सुखं यस्मात् तदुपलभ्यते।
दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसञ्ज्ञा विधीयते॥

दुःखं कामसुखापेक्षा सुखं दुःखात्ययः स्मृतः।

इत्यादिस्मृतिभिर्दुःखनिवृत्तिरेव सुखत्वेन परिभाषिता। सांख्यसूत्रमपि दुःखनिवृत्तिर्गौण इति विमुक्तिप्रशंसा मन्दानामिति च। आनन्दावाप्तिस्तु गौणमोक्षो ब्रह्मलोके भवति इति पश्चात् कृतार्थयोः प्रधानपुरुषयोर्वियोगो भवति अन्धपङ्गुसंयोगवत्। तथाहि एकः पङ्गुरपरश्चान्धः द्वावप्येतौ दुष्टे पथि गच्छन्तौ महता सार्थेन सह दैवाद्बन्धुभिः परित्यक्तौ यथायोग्यं गमनशक्तिदर्शनशक्तिरहितौ दर्शनार्थं गमनार्थं च संयुक्तौ भवतः। तथा चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितस्तद्दर्शितमार्गेणान्धो याति पङ्गुश्चान्धस्कन्धारूढः सन् याति। पश्चात् स्वस्वदेशप्राप्त्यनन्तरं कृतार्थौ सन्तौ वियुक्तौ भवतः। तथा च प्रधानं पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्त्तते। पुरुषो न प्रवर्त्तते नापि निवर्तते। द्रष्टा भोक्ता च पुरुषः। भोगश्चिदवसानतालक्षणः। न क्रियावेशात्मा स च पुरुषः अनाद्यविवेकात् संसरति। सच्छास्त्रश्रवणेन गुर्वनुग्रहेण च निर्विचिकित्सो विवेकज्ञाने जाते मुच्यते। प्रकृतिपुरुषसंयोगात् संसारः सञ्जायते। स्त्रीपुरुषसंयोगादपत्यमिव प्रकृतेर्महत्तत्त्वं जायते। महत्तत्त्वादहङ्कारो जायते। स च त्रिविधः वैकारिको भूतादिस्तैजसश्च। यो हि वैकारिकः स एव सात्त्विकः यो भूतादिः स एव तामसः यो हि तैजसः स एव राजसः। तत्र वैकारिकादहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि तदभिमानिन्यो देवताश्च जायन्ते। भूतादेश्चाहंकारात् तन्मात्राणि जायन्ते तैजसादहङ्कारादेकादशेन्द्रियगणस्तन्मात्रपञ्चकं च जायते। एतद्गणद्वयस्य यथासंख्यं वैकारिकाद्भूतादेश्चाहारङ्काज्जातत्वात् कथं पुनरुत्पत्तिरुच्यत इति चेच्छृणु।

यदा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वगुण उत्कटो वैकारिकसञ्ज्ञां लभमानोऽहङ्कारोऽप्रवृत्तिधर्मा तैजसाहङ्कारं सहायीकृत्य प्रवृत्तिधर्माण्येकादशेन्द्रियाणि जनयति तदा तानि स्वसाहाय्यच्छलमधिगम्य तैजसस्वरूपेणापि कृतानीत्युच्यते। यदा च सत्त्वरजसी अभिभूय तमोगुणोत्कटो

भूतादिस्तैजसाहङ्कारस्य रूपं सहायीकृत्य तन्मात्रपञ्चकं प्रवृत्तिधर्मकं करोति तदा तत्तन्मात्रपञ्चकं स्वसाहाय्येनैव तैजसेनापि कृतमित्युच्यते तस्मात् प्रवृत्तिधर्मकात् तत्तन्मात्रपञ्चकाद् भूतपञ्चकमुत्पद्यते। एष परिणामक्रमः। वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणि भूतादेस्तन्मात्रपञ्चकमिति।

अयमर्थः—वैकारिकस्य भूतादेश्च स्वस्वप्रवृत्तिधर्मककार्यद्वयस्य यथासंख्यं जनने तैजसाहङ्कारस्य साहाय्यम्। तैजसाहङ्कारस्य साहाय्यकरणादेव एतद्गणद्वयलक्षणककार्यस्य प्रवृत्तिधर्मकत्वम्। बुद्धिजनकानीन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि तानि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणि। तेषां च विषयाः रूपशब्दगन्धरसस्पर्शाः। कर्म कुर्वन्तीति कर्मेन्द्रियाणि तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि। तेषां च विषयाः वाग्वदनादानगमनोत्सर्गानन्दाः। मनो बुद्धीन्द्रियं च यतो बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिं सङ्कल्पयति कर्मेन्द्रियाणां च अत उभयात्मकं मनः। मनोऽपि विभु धर्माधर्मवासनाश्रयतः प्रतिपुरुषमन्तःकरणं नित्यमाकाशवत्। न च प्रकृतिधर्मा एव सन्त्वदृष्टादय इति वाच्यम् अन्यनिष्ठादृष्टादिभिरन्यत्र सुखदुःखाद्युत्पादेऽतिप्रसङ्गात्। तच्च नाणु सम्भवति योगिनां सर्वावच्छेदेन एकदाखिलसाक्षात्कारासम्भवात्। न च योगिनां योगजधर्म एव प्रत्यासत्तिः स्यात् संयोगसंयुक्तसमवायादिलौकिकप्रत्यासत्त्यैवोपपत्तौ सन्निकर्षान्तरकल्पने मानाभावाद् गौरवाच्च अन्योन्यव्यभिचाराच्च। साक्षात्कारेष्ववान्तरजातिकल्पने जातिसाङ्कर्यात् अतिगौरवाच्च। योगिमते सर्वार्थग्रहणसमर्थस्यान्तःकरणस्य तमआख्यावरणभङ्ग एव योगजधर्मादिभिः क्रियते सुषुप्तौ तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेरिति नाप्यन्तःकरणं मध्यमपरिमाणमात्रं सम्भवति प्रलये विनाशेनादृष्टाद्याधारतानुपपत्तेः। अतः परिशेषतोऽन्तःकरणं विभ्वेव सिद्ध्यति तदुक्तम्—

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम्।
द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने॥

स्यादेतत्। अन्तःकरणस्य विभुत्वे परिच्छिन्नवृत्तिलाभस्यावरणेनोपपत्तावपि लोकान्तरगमनादिकं नोपपद्यते। अत एव सांख्यसूत्रं "न व्यापकं मनः करणत्वा" दिति। तद्गतिश्रुतेरिति वेति किं चैवं सति लाघवात् चैतन्यस्यैवावरणकल्पनमुचितं किमर्थं विभ्वन्तःकरणं परिकल्प्यते तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकमावरणं कल्प्यते।

अत्रोच्यते—गतिश्रुतिस्तावत् आत्मनीवान्तःकरणेऽपि प्राणेन्द्रियाद्युपाधिनोपपद्यते कार्यकारणरूपेणान्तःकरणद्वैतात्। कार्यान्तःकरणस्य स्वतोऽपि गतिरुपपद्यते कार्यकारणरूपेणान्तःकरणद्वैतं च सांख्यैरप्येष्टव्यम्, केवलकार्यत्वेऽन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनामिति सांख्यसूत्रानुपपत्तेः। केवलनित्यत्वे च महदाद्युत्पत्तिसूत्रानुपपत्तेः। यत्तूक्तं चैतन्यस्यैवावरणकल्पनं युक्तमिति तदयुक्तम्। कूटस्थचैतन्यस्य ज्ञानप्रतिबन्धरूपावरणासम्भवात्। न च चैतन्यस्यार्थसम्बन्ध एव प्रतिबिम्बादिरूपे प्रतिबन्धकं कल्पनीयमिति वाच्यम्; एवमप्यात्मदर्शनानुपपत्तेः करणद्वारं विना स्वस्मिन् प्रतिबिम्बादिरूपेण स्वस्वसम्बन्धासम्भवात्। अपि च इच्छाकृत्याद्याधारतयान्तःकरणे सिद्धे स्वभादावन्तर्दृश्यमानघटादयोऽपि तस्यैव परिणामाः कल्प्यन्ते कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यौचित्यात्। एवं च घटाद्याकारपरिणताश्चैतन्ये भासन्ते तदविभागेनैव बाह्यघटादिकं भासतेऽतस्तादृशपरिणामप्रतिबन्धकमेवावरणं तत्रैव युक्तम् किञ्च बाह्यकरणस्यावरणदर्शनेनान्तरावरणस्यापि करणनिष्ठत्वं चानुमीयते आत्मनोऽनावृतत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां चेति।

नन्वन्तःकरणस्य विभुत्वे सति कथं कार्यत्वं स्यादिति चेन्न, विभ्व्या अपि आकाशप्रकृतेः कार्याकाशरूपपरिच्छिन्नपरिणामवद् गुणान्तरसम्भेदेनान्तःकरणप्रकृतेरपि परिच्छिन्नान्तःकरणरूपपरिणामोपपत्तिः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्चैतदिष्यत इति दिक्।

मनसः सङ्कल्पो विषयः। एतान्येकादश वैकृताहङ्काराज्जातानि

इत्यवादिष्वैव बुद्धिप्रतिबिम्बितमर्थं पुरुष उपलभते । तदुक्तं बुद्धिस्थमर्थं पुरुषश्चेतयते । अहं धर्मं करिष्यामीत्यध्यवसायो बुद्धेर्लक्षणम् । धर्मो ज्ञानं विरागः ऐश्वर्यमेतत् सात्त्विकबुद्धेः । तद्विपरीतमविरागादि तामसम् ।

पञ्चविंशतितत्त्वैरेव जगद्व्याप्तं न न्यूनैर्नाधिकैश्च वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्येव अज्ञस्यापि प्रधानस्य पुरुषमोक्षार्थं प्रवृत्तिरुचितैव । लिङ्गशरीरं तु बुद्ध्यहङ्कारमनोबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियपञ्चतन्मात्राणामष्टादशानां समुदायः त्रयोविंशतितत्त्वमध्ये पञ्चभूतानि वर्जयित्वा अहङ्कारं च बुद्धौ प्रवेश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति वह्नेरिन्धनवदात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषाणां सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति तेन चैवेह लोकपरलोकयोः संसरणं जीवानां भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते तस्य च लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्चभूतानि आश्रयश्चित्रादिवदाश्रयं विना परमसूक्ष्मस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् ।

इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयंभुव उपाधिभूतमेकमेव जायते तस्यैव विराडाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत् । ततश्च व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते । पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण—व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति । मनुनाप्युक्तम्—

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति ।

षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम् । तथा च स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मानल्पान् आत्ममात्रासु स्वांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जेत्यर्थ इति लिङ्गशरीरम् । स्थूलशरीरोत्पत्तिस्तु दशगुणितमहत्तत्त्वमध्येऽहङ्कारस्तस्यापि दशगुणितस्य मध्ये व्योमापि दशगुणितस्य मध्ये वायुर्वायोरपि दशगुणितस्य मध्ये तेजस्तेजसोऽपि दशगुणितस्य मध्ये जलं जलस्यापि दशगुणितस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते । सैव च स्थूलशरीरस्य बीजं तदेव च पृथिवीरूपं बीजमण्डरूपेण परिणमते तस्यापि दशगुणिताण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते तेनैव शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । तदुक्तं मनुना स्वयम्भुवं प्रकृत्य—

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदास्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इत्यादिनेति ।

तत एव चादिपुरुषाद् व्यष्टिपुरुषाणां विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैव आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यवह्रियते अतो न व्यवहारपरतया नारायण एव सर्वभूतानामात्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च स नारायणो विराट्शरीरी स्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुखाख्यं स्वयम्भुवं सृष्ट्वा तद्द्वारान्यानपि व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज । तदुक्तम्—

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति ।

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रचक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याविर्भावः श्रूयते तद्दैनन्दिनसर्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मुखादिक्रमेणाविर्भावः शेषशायिनः सकाशात् घटते न त्वादिसर्गेषु दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण शयनादिति ।

तदेवं संक्षेपतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषां सृष्टिक्षयं प्रयोजनं चोक्तम् ।

तत्र यद्यस्माज्जायते तस्य तदाऽऽपूरणेनैव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति। तथा च भारते—

यद्यस्माज्जायते तत्त्वं तच्च तत्र प्रलीयते।
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम्॥ इति।

एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाश्चतुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः सूक्ष्मा अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा एतेषां स्मर्यन्ते—

नित्यदाह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न गृह्यते॥ इति।

अतस्तु सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैवासदुच्यते। ततश्च तस्माद्विरज्य आत्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः। तदुक्तम्—

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान्।
महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः॥
महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान्।
सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः॥
आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना॥
कृत्वा चाक्षरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी। इति।

तदुक्तं—इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च नोपसर्पन्त्यतः खलु।
हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति॥
तस्मात्सर्वात्मकाद्रागाज्जायन्ते सर्वजन्तवः॥ इति।

नरकादौ विशेषरागाभावेऽपि सामान्यरागसत्त्वाद्रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम्भे तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्येति श्रुतावभिमानरागद्वेषादिजन्यस्य विषयवासनाख्यसङ्गसामान्यस्यैव जन्मादिविपाकारम्भे सहकारित्वसिद्धेः।

यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया।
स्नेहाद् द्वेषाद् गुणाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम्॥ इति स्मृतेः।

सोऽथ प्रतिनिवृत्ताक्षो गुरुदर्पणबोधितः।
स्वतोऽन्यां विक्रियां मौढ्यादस्थितामञ्जसैक्षत॥
अथासौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका।
शुद्धबुद्धस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन्॥
एवं देहेन्द्रियादिभ्यः शुद्धत्वेनात्मनि स्मृते।
निखिला सविकारेयं त्यक्तप्राया हि चर्मवत्॥

नन्वनात्मन्यात्मबुद्धिरूपा याऽविद्या तस्याः कथमात्मविशेष्यकविवेकज्ञाननाश्यत्वं प्रकारादिभेदादिति चेत् न, तादृशाविद्याया अनात्मविशेष्यकविवेकद्वारेणात्मविशेष्यकविवेकनाश्यत्वादिति। यच्च योगेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं जायते तद्विवेकज्ञानद्वारैव मोक्षकारणं भवति न तु साक्षात्। अविद्यानिवर्तकत्वाभावात्। अहं गौरः कर्ता सुखी दुःखीत्यादिज्ञानमेव ह्यविद्या संसारानर्थहेतुतया श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धा तस्याश्च निवर्तिका नाहं गौर इत्यादिरूपा विवेकख्यातिरेव भवति। समाने विषये ग्राह्याभावत्वप्रकारकग्राह्याभावज्ञानत्वेनैव विरोधात्। अन्यथा मुक्तिनिर्विकल्पकस्यापि इदं रजतमिति ज्ञानविरोधित्वापत्तेः। किञ्च यथोक्ताभावज्ञाने ग्राह्यज्ञानविरोधित्वस्यावश्यकतया निर्विकल्पज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकत्वं न पृथक् कल्प्यते गौरवात्।

अपि च अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यादिश्रुत्या विवेकोपदेशापेक्षयोत्तम उपदेशो नास्तीत्युच्यते।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम्॥

इति गीतावाक्यैश्च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुच्यतेऽतो विवेकज्ञानमेव साक्षादविद्यानिवृत्त्या मोक्षहेतुः। योगेन केवलात्मसाक्षात्कारस्तु योग्यानुपलब्धिविधयोपाध्यादिगतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च ग्राहयति ततोऽविद्यानिवृत्तिरिति। एतेन सर्वभूतेषु समताज्ज्ञानम् आत्मनः सर्वात्मकत्वादिज्ञानं च श्रुतिस्मृत्योर्गीयमानं विवेकज्ञानस्यैव

शेषभूतं सर्वदर्शनेषु मन्तव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षादभिमाननानिवर्तकत्वाद् ब्रह्ममीमांसायां त्वयं विशेषो यत्परमात्मविवेकशेषत्वम् । सांख्यशास्त्रे तु सामान्यात्मविवेकशेषत्वमिति दिक् ।

विवेकख्यातेस्त्वविद्यानाशकत्वमेव न तु शुक्तिरजतविवेकदर्शिन इव पुनर्भ्रमदर्शनात् प्रतिबन्धकत्वं दृष्टान्ते पटलकामादिदोषबाहुल्यात् पुनरुज्जीवनं भ्रमस्य । अत्र च अनात्मन्यात्माभिमानेऽनादिवासनैव दोषः सर्वास्तिकसम्मतः जातमात्रस्याभिमाने दोषान्तरानुपलब्धेः सा मिथ्याज्ञानवासना यदा विवेकख्यातिपरम्पराजन्यदृढवासनयोन्मूलिता तदैव विवेकसाक्षात्कारनिष्ठोच्यते तत्पूर्वमवश्यं वासनालेशतो मिथ्यांशस्य कस्याप्यात्मनि भानात् तस्यां च विवेकख्यातिनिष्ठायां जातायां न पुनरभिमानः सम्भवति वासनाख्यदोषाभावादिति । यदि तु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिबिम्बनादिकमविवेककारणं दोष इष्यते तदा तु तं दोषं बाधित्वैव विवेकसाक्षात्कार उदित इति न तस्य पुनर्भ्रमहेतुत्वं फलबलेन योगजधर्मासहकृतस्यैव तस्य दोषत्वकल्पनासम्भवादिति । यद्यपि विवेकप्रतियोगिपदार्थानामानन्त्याद्विशेषरूपेण विवेकग्रहो न सम्भवति तथापि दृश्यत्वपरिणामित्वादिरूपैः सामान्यविवेकग्रहसम्भवात् प्रकृत्यादिपदार्थानां विशिष्टज्ञानाभावेऽपि सामान्यतो विवेकख्यातेर्मोक्षहेतुत्वम् । तदुक्तम्—

घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।
देहद्रष्टा तदा देही नाहमित्यादिरूपतः ॥ इति ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यत्र तु न आत्मनो दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वरूपं यत्तु बौद्धैरपि सुखदुःखादिमत्त्वेनापि बुद्धिरनुभूयमाना स्वप्रकाशतया चैतन्यव्याप्या न भवति यथा वेदान्तिनामहमित्यनुभूयमानोऽप्यात्मा चैतन्याख्यफलव्याप्यो न भवतीत्युच्यते तन्निष्प्रमाणत्वादुपेक्ष्यम् । तत्प्रधानादिसर्गे उत्पद्यते । अधर्मवशात् पश्वादौ धर्मवशाद्देवादौ संसरति । अतत्त्वज्ञानादेव धर्माधर्मोपरञ्जितं प्रलयकाले प्रधाने लीयते । यद्यपि प्रधानपुरुषौ विभू तथापि प्रकृतिरेव लिङ्गव्यवस्थां करोति । लिङ्गं सूक्ष्मैः परमाणुभिस्तन्मात्रैरुपचितं मानुषादिषु व्यवतिष्ठते नटवत् । यथा नटः स्वरूपेण एकोपि वेषान्तरेण नानारूपः तथा लिङ्गमुदरान्तः प्रविश्य हस्ती स्त्री पुमानिति भवति पञ्चविपर्ययसंज्ञा भवति यथा तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । धर्मेण प्राजापत्याद्यूर्ध्वलोकप्राप्तिः । अधर्मेण पश्वादिरज्ञानेन बन्धः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानेनापवर्गः । तच्च तत्त्वज्ञानं गुरोः सकाशात् शास्त्रश्रवणेनैतादृशं जायते । तथा हि प्रधानादन्यः पुरुषः अन्या बुद्धिः अन्योऽहंकारः अन्यानि तन्मात्राणि इन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति । सर्वं कार्यं त्रिगुणात्मकमपि उद्रिक्तगुणापेक्षया सात्त्विकादिशब्दव्यपदेशभाक् चेतनः पुरुषः नानायोनिषु जरामरणकृतं दुःखं चेतयते प्राप्नोतीत्यर्थः । यावत् तत्त्वज्ञानेन लिङ्गशरीरं न निवर्तते तावत् स्थूलं शरीरं प्रतिजन्म नूतनं जायते नश्यति च । स्वप्रयोजनाभावेऽपि प्रत्युपकारनिरपेक्षं सुमित्रवत् प्रधानं महदादिविषयभूतपर्यन्तं कार्यं पुरुषस्य भोगाय मोक्षाय चारभते प्रकृतिः पुरुषस्य भेदेन बुद्ध्यहंकारादि दर्शयित्वा निवर्तते । यथा नर्तकी शृङ्गारादिरसैर्हास्यादिभावैश्च निबद्धगीतादीनि रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते कृतार्थत्वात् तद्वत् । किञ्च प्रकृतिर्गुणवती अगुणस्य पुंसः जगद्योनिभावेन सुखदुःखमोहात्मकेन शब्दादिविषयभावेन वेत्येवंविधैरुपकारैरनुपकारिणः पुरुषस्योपकुर्वती पश्चादात्मानं प्रकाश्य अहमन्या त्वमन्य इति निवर्तते सुमित्रवत् आत्मनः प्रत्युपकारं नेच्छति ।

सर्गस्य नेश्वरः कारणं न स्वभावो न कालः कालोऽपि योगिनां क्षणरूप एव न तु न्यायवैशेषिकयोरिवात्मवदखण्डो नित्य एको लाघवात् स एव तत्तदुपाध्यवच्छिन्नः सन् क्षणमुहूर्तादिवत्सरान्तं व्यवहारं करोतीति । न तु क्षणनामा पृथक् पदार्थोऽस्तीति ॥

सांख्यैस्तु दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रितं महाकालो वा

क्षणादिर्वा पृथक् पदार्थो नास्ति किन्त्वाकाशमेवोपाधिभिर्विशिष्टं क्षणादिमहाकालान्तव्यवहारं कुरुते इति मन्यते। तदेतन्मतद्वयमप्यसमञ्जसमित्याह योगी स्थिरेण केनाप्युपाधिना महाकालाकाशाभ्यां क्षणव्यवहारस्यासम्भवात्। तथाहि उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्ना परमाण्वादिक्रिया अन्यद्वा एतादृशं किञ्चिन्महाकालाकाशयोः क्षणरूपतायामुपाधिः परैरिष्यते तत्र उक्तं संयोगविशिष्टक्रियादिकं चेत् विशेष्यविशेषणतत्सम्बन्धमात्रं तर्हि त्रयाणामपरैः स्थिरत्वाभ्युपगमात् न तैः क्षणव्यवहारः सम्भवति यदि च तत्तेभ्योऽतिरिक्तमिष्यते न तु तन्महाकाल आकाशं वा तेनैव क्षणव्यवहारोपपत्तौ तदवच्छिन्नस्यान्यस्य क्षणव्यवहारहेतुत्वकल्पनावैयर्थ्यात् स च विशिष्टादिरस्थिरः क्षणः प्रकृतेरेवातिभङ्गुरः परिणामविशेष इत्यतो न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तत्वापत्तिः। तस्यैव क्षणस्य प्रचयविशेषैर्मुहूर्ताहोरात्रादिर्द्विपरार्द्धान्तव्यवहारो भवति न त्वखण्डो महाकालोऽस्ति प्रमाणाभावात् अद्येत्यादिव्यवहारः क्षणप्रचयेनैव कालनित्यत्वश्रुतिस्मृतयस्तु प्रवाहनित्यतापरा इति तस्मादावश्यकत्वात् क्षणात्मक एव कालो नाखण्डो महाकालेऽस्ति नाप्याकाशं कालव्यवहारहेतुरिति किं तु प्रधानम्। पुरुषो न वध्यते न मुच्यते नापि संसरतीति किं तु नानाश्रया प्रकृतिरेव तथेति सर्वं समञ्जसम्[1]॥

इति कान्यकुब्जश्रीषिमानन्ददीक्षितविरचितं सांख्यतत्त्वविवेचनं समाप्तम्।

१. अत्रादर्शपुस्तके समाप्तिसूचकं पुष्पिकादिवाक्यं नास्ति किन्तु अतः परं कश्चित् पाठोऽपि नास्तीति ग्रन्थसमाप्तिरनुमीयत इति। इदं पुस्तकं च ग्रन्थकर्तुरेवेति भूमिकायां निरूपयिष्यते॥

श्रीभावागणेशविरचितं

सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम्

पुरुषः स जयत्याद्यः सा च प्रकृतिरीश्वरी[1]।
याभ्यां संसृज्य सृज्यन्तेऽनन्तब्रह्माण्डकोटयः॥ १॥
कपिलासुरिपञ्चशिखान् गुरून् विज्ञानाचार्यवर्यांश्च।
प्रणमामि बुद्धिवृद्ध्यै सिद्ध्यै वा सर्वकार्याणाम्॥ २॥
समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च।
भावागणेशः कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम्॥ ३॥

तत्र तावद्विविक्तपुरुषज्ञानं मोक्षसाधनमिति। येभ्यो विवेक्तव्यो यश्च विवेचनीयः तदुभयं सूत्रत्रयेणोद्दिशति[2]।

अष्टौ प्रकृतयः। प्रकर्षेण कुर्वन्तीति प्रकृतयः। तत्त्वान्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वमिति सामान्यलक्षणम्। ताश्च अव्यक्तबुद्ध्यहङ्कार[3]-पञ्चतन्मात्ररूपाः। तत्राव्यक्तं नित्यं शब्दादिगुणशून्यं सत्त्वादिगुणत्रयं च। साम्यावस्थोपलक्षिता गुणाः प्रकृतिरित्येकं लक्षणं च। अकार्या गुणा इत्यपरम्। तथा प्रकृतिपर्याया अव्यक्तं प्रधानं ब्रह्म अक्षरं क्षेत्रं तमः माया ब्राह्मी विद्या अविद्या प्रकृतिः शक्तिः अजा इत्यादयः। सत्त्वादिगुणवती सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृतिरिति तु न शङ्कनीयम्। किन्तु गुण एव प्रकृतिः। सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति सांख्यप्रवचनसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वहेतुना प्रकृतिधर्मत्वप्रतिषेधात्। प्रकृतेर्गुण इत्यादि वाक्यं तु वनस्य वृक्षा इतिवद् बोद्धव्यम्। 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणा' इति प्रकृतिकार्यत्ववचनं तु गुणनित्यतावाक्यविरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरमेव।

१. प्रकृतिः सा जायत्यजा—पा० १ पु०।
२ लक्षणपरीक्षादिकं तु सांख्यप्रवचनेनैव कर्त्तव्यमित्याचार्याशयः।
३. महदहङ्कार—पा० २ पु०।

महदादिसृष्टिर्हि गुणवैषम्याच्छ्रूयते तच्च वैषम्यं सजातीयसंवलनेन प्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः कारणगुणानां परिणाम इति। एतेनाष्टाविंशतितत्त्वपक्षोऽप्युपपादितो मन्तव्यः। सत्त्वादित्रयं च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वाद् गुणा इत्युच्यन्ते। द्रव्यत्वं चैषां संयोगविभागादिमत्तया उपादानकारणत्वेन सिद्धम्। एषां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात्। मनसः सङ्कल्पात्मकत्ववत्। तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकं संख्याव्यक्तिकानि लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति सांख्यप्रवचनसूत्रात्। अत्र हि सूत्रं लघुत्वादिना बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम्। एवं च लघुत्वादिना बहूनां रजसां गुरुत्वादिना बहूनां तमसां साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ते इति। तेषु त्रित्ववचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधित्रयेणैव वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवदिति। तानि च सत्त्वादीनि यथोपयोगमणुविभुपरिमाणकानि। मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्तिः। सर्वेषां विभुत्वे कार्याणां परिच्छिन्नत्वानुपपत्तिः। आकाशप्रकृतेर्विभुत्वस्यैवौचित्यात्। ननु प्रकृतेश्चापरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वमिति सांख्यसिद्धान्तः। स च विरुध्यत इति चेन्नैवम्, गन्धस्य पृथिवीव्यापकत्ववत्प्रकृतेर्व्यापकत्वम्। तच्च प्रकृतित्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्। एकत्वं च सर्गभेदेन नानात्वाभावः। अक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिप्रतिनियतक्रियाराहित्यम्। अन्यथा श्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकृतिक्षोभस्यानुपपत्तेरिति। प्रकृत्यनुमानं चेत्थं[1] महदादिकार्यं पक्षः सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यमिति साध्यं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वादिति हेतुः वस्त्रादिकार्यशय्यासनवदिति दृष्टान्तः। श्रुतिस्मृती चात्रानुग्राहकस्तर्कः॥

ननु सुखस्यान्तरेवानुभवात् शय्यासनादौ सुखे किं प्रमाणं येन दृष्टान्तता स्यादिति चेन्न, कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते इति

१. चेदं—पा० १ पु०।

न्यायेन विषयेषु त्रिगुणकार्येषु सुखदुःखमोहसिद्धेः घटरूपमिति[1] प्रत्ययवत् चन्दनसुखं स्त्रीसुखमित्यादिसुखप्रत्ययादपि विषये सुखाद्युचितं सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिध्यति। अन्तःकरणसुखादिहेतुतयापि विषये सुखादिकं सिद्ध्यति। कालादिभेदैरेकस्या एव स्त्र्यादिव्यक्तेः सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च तद्गतमेव सुखदुःखादिकं सिद्ध्यति॥

इति मूलप्रकृतिनिरूपणम्।

अथ बुद्धिर्निरूप्यते। त्रिगुणात्मकमाद्यं कार्यं बुद्धिरित्येकं लक्षणम्। निश्चयवृत्तिकमन्तःकरणं बुद्धिरिति द्वितीयं लक्षणम्। तस्या धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यप्रकृष्टगुणयोगात् महत्सञ्ज्ञा तदपि तृतीयं लक्षणम्। तस्याः पर्यायाः—मनो मतिर्महान् ब्रह्मा पूर्वं बुद्धिर्वृत्तिः ख्यातिः प्रज्ञा सन्ततिः स्मृतिरिति। अनुस्मृतौ च।

महानात्मा[2] मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्यवान्।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा धृतिः स्मृतिः॥
पर्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते।
सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः॥
सर्वतः श्रुतिमाँल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति[3]।
ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः॥
विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः॥ इति।

इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन परिणतं सद् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मादियुतं क्षुद्रमपि भवति। महदुपरागाद्विपरीतमिति सांख्यप्रवचनसूत्रात्। महदहङ्कारमनस्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणवृक्षस्य महत्तत्त्वमङ्कुरावस्थेति। अत्र प्रकृतेर्महानित्यादिसृष्टिक्रमे शास्त्रमेव

१. पटरूपमिति—पा० २ पु०।
२. मनुर्विष्णुः—पा० २ पु०।
३. सर्वमावृत्त्य तिष्ठति—पा० २ पु०।

प्रमाणम् । इदमेव महत्तत्त्वंकार्येश्वरस्य स्वयम्भुव उपाधिस्तेनैवोपाधिना स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वकर्त्ता सर्वपालकः सर्वसंहर्त्ता च । मात्स्ये—

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥
गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।
एका मूर्त्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ इति ।

स च स्वयम्भूः क्रियाशक्तिमत्केवलमहत्तत्त्वोपाधिकः सूत्रात्मेत्युच्यते । स एवार्द्धसुषुप्तावर्द्धलयात् प्राज्ञ इत्युच्यते । समग्रसुषुप्तौ तु समग्रलयेन निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपेणावस्थानादीश्वर इत्युच्यते श्रुतिस्मृतिपुराणेषु स च महांस्त्रिधा तदुक्तं वैष्णवे—

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महानिति । ब्रह्मशङ्करोपक्षयाप्यादौ विष्णुरेवाविर्भवतीत्यर्थेनोक्तम् । पूर्वोक्तधर्मादिषु धर्मेणोर्ध्वगमनमूर्ध्वगमनेन भोगस्थानान्युपलक्ष्यन्ते । तेन पातालभूस्वर्गादीनामपि सङ्ग्रहः । ज्ञानेन मोक्षः वैराग्येण प्रकृतिलयः पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यात् प्रकृतिलयो भवति । तथा चोक्तं पुराणे—

प्रकृतिचिन्तकानधिकृत्य "पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्ति विगतज्वरा" इति । अत्र प्रकृतिग्रहणेन महदहङ्कारभूतेन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते । तत्र वैराग्यपूर्वकं तेषु तेष्वात्मभावेनोपास्यमानेषु लयो हि प्रकृताविति च श्रूयते । पूर्ववाक्यानन्तरमेव ।

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ॥ इति च ॥

अयं च प्राकृतिको बन्ध इत्युच्यते योगिभिः महदादिभावश्च वैकृतिको बन्ध इति । ऐश्वर्येणाप्रतिघातः ऐश्वर्यं चाणिमादिसिद्धयः ।

इति बुद्धिर्व्याख्याता ।

अहङ्कारो व्याख्यायते । महत्तत्त्वादहङ्कार उत्पद्यते अङ्कुराच्छाखावत् । तस्य चाहमाकारवृत्तिमत्त्वादहङ्कार इति संज्ञा ।

अहंवृत्तिमदन्तःकरणमहङ्कार इत्येकं लक्षणम् । एकादशेन्द्रियोपादानत्वं द्वितीयं लक्षणम् । तन्मात्रोपादानत्वं तृतीयं लक्षणम् । तस्य च पर्यायाः—

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता च स स्मृतः ।
आत्मा च प्रकुलो जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

कौर्मप्रोक्ता अविशेषा इति च । स चाहङ्कारस्त्रिविधः । तदुक्तं कौर्मे—

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बभूव ह ॥
तैजसानीन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश ।
एकादशं मनश्चात्र स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥
भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेरभवत् प्रजा ॥ इति ।

वैकारिकः सात्त्विकस्तैजसो राजसः । स्वगुणेन सर्वेन्द्रियेषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेणोभयात्मकं ज्ञानकर्मेन्द्रियोभयात्मकमित्यर्थः । इन्द्रियदेवताश्च दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकामचन्द्रश्चेति एकादश ।

इत्यहङ्कारनिरूपणम् ।

अथ तन्मात्रा उच्यन्ते । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा निर्विशेषास्तद्वन्ति सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राः । निर्विशेषशब्दादिगुणवद् द्रव्यं तन्मात्रा इति सामान्यलक्षणम् । अहङ्कारोपादानत्वे सति तत्त्वान्तरारम्भकत्वं द्वितीयं लक्षणम् । तत्तन्निर्विशेषगुणवत्त्वं तत्तन्मात्रलक्षणम् । तानि च पञ्च शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति । शान्तघोरमूढाः पञ्चस्वपि विशेषाः शब्दत्वस्पर्शत्वादिव्याप्या जातिविशेषा एव । शब्दे तु उदात्तानुदात्तस्वरिताः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्चेति स्वराः । स्पर्शे शीतोष्णत्वे । रूपे शुक्लत्वादयो विशेषाः । ते च श्वेतपीतरक्तश्यामहरितकपिशाः । रसे मधुरत्वादयो विशेषास्ते च

मधुरतिक्तकषायकट्वम्ललक्षाराः षड्रसाः। गन्धे सुरभित्वासुरभित्वे। एतैर्विशेषै रहिता अविशेषास्तद्वन्ति द्रव्याणि तन्मात्राः। तेषां पर्यायाः— तन्मात्राणि तमोविग्रहाः सूक्ष्मविग्रहाः सूक्ष्मभूतानि अविशेषा इति॥

इति पञ्च तन्मात्राः।

एवमष्टौ प्रकृतयो व्याख्याताः।

षोडशविकारा इति द्वितीयं सूत्रम्। एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च एते षोडश विकाराः। तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि स्वस्वविषयकबुद्धिजनकत्वात् पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि स्वस्वकर्मकरणात् पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। तत्र उच्चारणं वाचः हस्तयोरादानं पादयोर्गतिः पायोरुत्सर्गः उपस्थस्यानन्दः। सर्वसहायत्वादुभयात्मकं मनः। एतान्येकादशेन्द्रियाणि। तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सति अहङ्कारोपादानत्वमित्येकं[1] लक्षणम्। अहङ्कारोपादानकत्वे सति शरीरसंयुक्तं क्रियाकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति द्वितीयम्। अथ पर्यायाः इन्द्रियाणि करणानि निपातनानि[2] वैकारिकाणि तैजसानि।

इतीन्द्रियनिरूपणम्॥

अथ महाभूतानि। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमिति। सविशेषशब्दादिमत्त्वं महाभूतत्वमित्येकं लक्षणम्। तत्त्वान्तरानारम्भकत्वे सत्यारम्भकत्वं द्वितीयं लक्षणम्। सविशेषशब्दगुणवत्त्वमाकाशस्य[3] लक्षणम्। सविशेषशब्दस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम्। सविशेषशब्दस्पर्शरूपवत्त्वं तेजसः। सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसवत्त्वमपाम्। सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्त्वं पृथिव्याः। एतानि विशेषलक्षणानि। एतानि पञ्च महाभूतानि परस्परोपकारीणि। अथामीषां पर्यायाः—भूतानि विकारा विशेषा आकृतयः तमोविग्रहाः शान्ता घोरा मूढा इति।

इति षोडशविकारा व्याख्याताः॥

---

१. अहङ्कारमात्रोपादानकत्वमिन्द्रियत्वमित्येकं—पा० २ पु०।
२. नियतानि—पा० १ पु०।
३. गुणकत्वमाकाशस्य—पा० १ पु०।

पुरुष इति तृतीयं सूत्रम्। अनादिः सूक्ष्मश्चेतनः सर्वगतः निर्गुणः कूटस्थो नित्यो द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रवित् अमनः प्रसवधर्मा चेति स्वरूपम्। कूटस्थनित्य इत्येकं लक्षणम्। मुख्यभोक्तृत्वमित्यपरं लक्षणम्। वृत्तिसाक्षित्वमिति तृतीयं लक्षणम्। अथ पर्यायाः—पुरुष आत्मा पुमान् पुद्गलजन्तुः जीवः क्षेत्रज्ञः नरः कविः ब्रह्म अक्षरः प्राणः ज्ञः यः कः स एक इति। एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि एतज्ज्ञानात् कृतकृत्यो भवति। तथा चोक्तं पञ्चशिखेन प्रमाणवाक्यम्—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे स्थितः।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः॥

स च पुरुषो नाना सुखदुःखमोहजन्ममरणबन्धमोक्षव्यवस्थातः जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति सांख्यप्रवचनसूत्रात्। यद्येकः पुरुषः स्यादेकस्मिन् सुखिते सर्वे सुखिताः स्युः। एवं सर्वत्र एवं पुरुषबहुत्वं सिद्धम्। एवं तावत् सांख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलिप्रभृतयो यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति न्यायवैशेषिकाश्च बहून् पुरुषानात्मत्वेन वदन्ति। औपनिषदाश्चाचार्या हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादयः एभ्योऽतिरिक्तमेकमेव नित्येश्वरं सर्वेषामात्मानं वदन्ति। कस्मादेवं पुरुष एवेदꣳसर्वमिति। तदेवाग्निस्तदादित्य इति। तदक्षरं तद्विष्णुर्वरेण्यं यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम्।

ब्राह्मणे कृमिकीटेषु श्वपाके गवि हस्तिनि।
पशुगोदंशमशके रूपं पश्यन्ति सूरयः॥
एकमेव यथा सूत्रं सुवर्णे वर्त्तते पुनः।
मुक्तामणिप्रवालेषु मृन्मये रजते तथा॥
तद्वत् पशुमनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु।
एकोऽयमात्मा विज्ञेयः सर्वत्रैव व्यवस्थितः॥

इत्यादि प्रमाणेभ्यः। सांख्यास्तु आदिपुरुषविषयतया लयावशिष्ट-निर्विशेषचिन्मात्रविषयतया वा एतानि श्रुतिवाक्यानि योजयन्ति।

इति पुरुषनिरूपणम्।

एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि व्याख्यातानि।

सांख्यकारिका च—मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ इति।

इदानीं प्रथमसूत्रेणैव गुणात्मकप्रकृतेरुद्दिष्टत्वेऽपि गुणानामवान्तर-विभागं तद्धर्मांश्च विवेचयितुं वक्ष्यमाणसञ्चरप्रतिसञ्चरोपोद्घातसङ्गत्या[1] च सूत्रं प्रवर्त्तते।

त्रैगुण्यमिति चतुर्थं सूत्रम्। सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः तेषां समाहारस्त्रिगुणं त्रिगुणमेव त्रैगुण्यम्। तत्र सत्त्वं नाम प्रकाश-लाघवप्रसन्नताभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षादिलक्षणमनन्तभेदम्। समासतः सुखा-त्मकम्। रजो नाम शोकतापस्वेदस्तम्भोद्वेगोन्मादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो दुःखात्मकम्। तमो नाम अदानापुण्यदैन्यगौरवालस्यनिद्रा-प्रमादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो मोहात्मकम्। एतेषां लक्षणानि।

सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्त्तकम्।
तमो लयात्मकं विद्यात्त्रैगुण्यं नाम संज्ञितम्॥
एते त्रयो गुणाः सर्वे उत्पत्तिस्थितिलयहेतवः॥

इति त्रैगुण्यं व्याख्यातम्।

इदानीं सगुणनिर्गुणश्रुतिविषयोपपत्त्यर्थं सर्गादावुत्पन्नं स्वयम्भुवं प्रलयावशिष्टनिर्विशेषचित्सामान्यं च दर्शयितुं सृष्टिप्रलययोः सूत्रद्वयं प्रवर्तते। सञ्चरः प्रतिसञ्चरः सञ्चरः सृष्टिः प्रतिसञ्चरः प्रलयः। तत्र सृष्टिर्यथा। अव्यक्ताख्या प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा स्वतन्त्रा च। सर्गादौ स्वयमेव क्षुब्धा सती भाविनारायणबीजभूता पूर्वकल्पे स्वयम्भू-पालकेन नामकेन व्यक्तेन नारायणपुरुषेण संयुज्यते। ततश्च सजातीयै-

[1] चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा इति।

रन्यैः प्रकृत्यंशैर्न्यूनाधिकभावेन मिलिता सती चेतनाचेतनात्मकं महत्तत्त्वमारभते। ननु पुरुषस्य प्रकृतिसंयोगित्वे असंयोगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतिविरोध इति चेन्न, विकारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थत्वात्। अन्यथा श्रुतिस्मृतिषु जलसंयोगिनोऽपि पद्मपत्रस्याऽसङ्गतादृष्टान्तता न स्यात्। तत्र महत्तत्वस्य स्वरूपेण मुख्योत्पत्तिः चेतनस्य तु अभिव्यक्तिरूपा कार्यता। योगभाष्ये व्यासधृतवाक्यान्नवधा कार्यता।

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्॥ इति।

एवमादिशक्तिरपि चेतनविशेषो महत्तत्त्वकारणीभूतगुणत्रयसम्ब-न्धात् स्वयम्भवाप्यादावुत्पद्यते। उत्पत्तौ च प्रमाणं प्रयोगसारे—

तस्माद्विनिर्गता नित्या सर्वगा विष्णुसम्भवा॥ इति।

वायवीयसंहितायां च—

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता।
ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव॥ इति।

पञ्चरात्रेऽपि—

एवमालोक्य तां शक्तिं सच्चिदानन्दरूपिणीम्।
समस्ततत्त्वसन्धामस्फूर्त्यधिष्ठानरूपिणीम्॥
व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान्॥ इति।
प्रादुरासीज्जगन्माता वेदमाता सरस्वती।
गुणत्रयमयी शक्तिर्मूलप्रकृतिसञ्ज्ञिता॥

तस्यामहं समुत्पन्नस्तत्त्वैस्तैर्महदादिभिःइत्यादिशिववाक्याच्च। सैव प्रकृत्यधिष्ठात्री देवता महालक्ष्मी अम्बा भवानी हैमवती दुर्गा इत्यादिपदैरभिलप्यते पुराणादिषु। सैव च लीलाविग्रहैरादिपुरुषेण मिलिता सती सृष्टिं पालयति। तदुक्तं शङ्कराचार्यैः—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि। इति।

एवं सर्वतत्त्वानां तत्तद्देवतानां च सहैवोत्पत्तिर्ज्ञेया । उत्पत्तिक्रमस्तु निरूपणक्रमेणैव । एतस्मान्महतो गुणान्तरसंवलितात् त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते चेतनाचेतनात्मकः वैकारिको राजसस्तामसश्चेति । ततश्चाहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं देहेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते । स्वयम्भुव इन्द्रियाणि देवतारूपाणि वैकारिकाद् व्यष्टीन्द्रियाणि च तैजसात् तेष्विन्द्रियेष्वादौ मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात् तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघृक्षया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादौ श्रोत्रादीनां मनोवृत्तिरागादिकार्यत्वश्रवणात् । इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्यकारणभावस्याभावात् क्रमनियमो नास्ति । तत्रेन्द्रियेषु नास्त्यवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात् । तन्मात्रेषु त्वस्ति स यथा अहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं तस्मादहङ्कारोत्पन्नाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारसहितात् स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयगुणकम् । एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या तन्मात्रत्रयमुत्पद्यते । ततश्च तन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतानि जायन्ते । तत्राहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणां तद्द्वारा पञ्चमहाभूतानां चोत्पत्तौ पुराणे क्रम उक्तः स यथा—

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज हि ।
आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज हि ।
वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेणेति । नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्यापि तत्त्वान्तरप्रकृत्यापत्त्या केवलविकृतित्वाष्टप्रकृतित्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न आकाशादीनां स्पर्शादितन्मात्रेष्वहङ्कारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणेषूक्तत्वादिति । एवं त्रयोविंशतितत्त्वानां सृष्टिः । तेषु पञ्चमहाभूतानि वर्जयित्वाहङ्कारं च बुद्धौ प्रवेश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति । वह्नेरिन्धनवदात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषाणां स्वस्वबीजभूतप्रकृतिसंयोगात् सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव चेहलोकपरलोकयोर्जीवानां संसरणं भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो लिङ्गशरीरे पृथक् न निर्दिश्यते बुद्धावेवान्तर्भावात् । तस्य च लिङ्गशरीरस्य परमसूक्ष्माणि पञ्च महाभूतानि तेजःप्रधानान्याश्रयः चित्रादिवत् आश्रयं विना लोकान्तरगमनासम्भवात् । तदुक्तं सप्तत्याम्—

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ इति ।

इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयम्भुवः समष्टिचेतनस्य उपाधिभूतमेकमेव समष्टिरूपं जायते ततश्च व्यष्टिजीवानामप्युपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सांख्यप्रवचनसूत्रेण—व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति । मनुनाप्युक्तम्—

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति ।

षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम् । तथा चायमर्थः—स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मानल्पान् आत्ममात्रासु स्वांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जेति ।

इति लिङ्गशरीरनिरूपणम् ।

अथ स्थूलशरीरोत्पत्तिः । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्येऽहङ्कारस्तस्मिन्नपि दशगुणे व्योम तथैव व्योम्न्यपि वायुः वायावपि तेजः तेजसि दशगुणे जलं तथैव जलस्यापि दशगुणस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते । सैव स्थूलशरीरस्य बीजमण्डरूपेण परिणमते । तस्यापि दशगुणितस्याण्डस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते । तेनैव शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । स्वयम्भुवं प्रकृत्य मनुनाऽप्युक्तम्—

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति। तत एवादिपुरुषाद्व्यष्टिपुरुषाणां विभागाद् अन्ते च तत्रैव लयात् स एवैक आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यवह्रियते। ततश्च स नारायणो विराट्शरीरी पृथिवीरूपस्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुखमवान्तरब्रह्माणं सृष्ट्वा तद्द्वारान्यानपि व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज। तथा च स्मर्यते—

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति।

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रचक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याविर्भावः श्रूयते। तद्दैनन्दिनसर्गेष्वेव हि कल्पभेदेन मन्तव्यम्। दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मुखादिक्रमेणाविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घटते न त्वादिसर्गेषु। दैनन्दिनप्रलय एव नारायणस्य लीलाविग्रहेण शयनादिति। अस्यां सृष्टौ महत्तत्त्वस्य बुद्धिपूर्वकः त्रिगुणात्मकः प्रथमः सर्गः। तदनन्तरं तदुपाधिकस्वयम्भुवः सकाशाद् बुद्धिपूर्वकः सर्गः। स्वयम्भुवोऽङ्गदेवताः स्वयम्भूश्च स्थूलदेहनैरपेक्ष्येण ज्ञानवत्त्वाद् विदेहा देवा इत्युच्यन्ते। तासु स्वयम्भूरेवेश्वरः नित्येश्वरानङ्गीकारात्। देवताश्चेश्वरकोटयः अविद्यानावृतोपाधिकत्वात्। अविद्यावृतोपाधिकाश्च जीवकोटय एव। अविद्यावृतानावृतोपावृतोपाधिकत्वे एव जीवेश्वरविभाजके। तदुक्तं स

ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दित इति। तदेवं सञ्चरो निरूपितः।

तत्र यद्यस्माज्जायते तस्येतरापूरणेनैव स्थितिः। तद्व्यतिरेकेणैव तत्संहारोऽपि तत्रैव भवति। तथा चोक्तं महाभारते—

यद्यस्माज्जायते तत्त्वं तत्तत्र प्रविलीयते।
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ इति।

एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाः कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः। सूक्ष्मा अप्येषां परिणामाः स्मर्यन्ते। यथा—

नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ इति।

अत एव सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदैव असदुच्यते। ततश्च तस्माज्जडवर्गाद्विरज्यात्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः। परमार्थसत्यत्वं च कूटस्थनित्यत्वम्। तत्र कूटस्थनित्यत्वासंहतत्वापरार्थत्वचिन्मात्रत्वाद्यसाधारणधर्मैरुत्कृष्टैः प्रकृत्यादिभ्यो विवेक्तव्यः। इदानीं सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थ उपपाद्यते। प्रतिसञ्चरान्ते यन्निर्विशेषं चित्सामान्यमवशिष्यते। तदेव सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु सद्ब्रह्मादिपदवाच्यम्। अद्वितीयत्वं तु अवैधर्म्याविभागाख्याभेदेनेति। इदानीमन्तकालीनभगवत्स्मरणस्य परमगतिहेतुत्वश्रवणात् तत्स्मरणस्य च साध्यात्मसाधिभूतसाधिदैवभगवदनुचिन्तनजन्यत्वादध्यात्मादिविभागः प्रदर्श्यते सूत्रत्रयेण। तत्र च प्रमाणम्—

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ इति।
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ इति।

अध्यात्मम् ॥ ७ ॥ अधिभूतम् ॥ ८ ॥ अधिदैवम् ॥ ९ ॥

सूत्रत्रयस्यापि क्रमेणैव व्याख्या। बुद्धिरध्यात्मम्। बोद्धव्य-

मधिभूतम् । ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहङ्कारोध्यात्मम् । अधिमन्तव्यमधिभूतम् । रुद्रस्तत्राधिदैवतम् । मनोध्यात्मम् । सङ्कल्पयितव्यमधिभूतम् । चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मम् । श्रोतव्यमधिभूतम् । दिशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मम् । स्पर्शयितव्यमधिभूतम् । वायुस्तत्राधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मम् । द्रष्टव्यमधिभूतम् । सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । रसनमध्यात्मम् । रसोऽधिभूतम् । वरुणस्त्वधिदैवतम् । घ्राणमध्यात्मम् । गन्धोधिभूतम् । पृथिवी तत्राधिदैवतम् । वागध्यात्मम् । वचनमधिभूतम् । वह्निस्तत्राधिदैवतम् । पाणिरध्यात्मम् । आदेयमधिभूतम् । इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्मम् । गन्तव्यमधिभूतम् । विष्णुस्तत्राधिदैवतम् । पायुरध्यात्मम् । उत्स्रष्टव्यमधिभूतम् । मित्रस्तत्राधिदैवतम् । उपस्थमध्यात्मम् । आनन्दयितव्यमधिभूतम् । प्रजापतिस्तत्राधिदैवतमिति त्रयोदशविधं त्रितयमपि । तत्रात्मानं सङ्घातमधिकृत्य वर्तते तदध्यात्मं त्रयोदशकरणवर्गः । भूतानि अधिकृत्य वर्तते तदधिभूतं विषयवर्गः । देवतामधिकृत्य वर्तत इत्यधिदैवतं करणाभिमानिदेवतावर्गः । एतत्सहितेश्वरानुचिन्तितस्यान्तकालीनभगवत्स्मृत्या परमगतिः फलम् । तस्मादेतत्त्रिकमवश्यं ज्ञातव्यमिति भावः । सर्वतत्त्वानां ज्ञानफलं चोक्तं पञ्चशिखधृतवाक्येन—

तत्त्वानि यो वेदयते यथावद् गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।
विमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्घो गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥

तत्त्वानीति तान्त्रिकी संज्ञा । तदर्थश्चात्मानात्मविवेकप्रतियोग्यनुयोगिनस्तत्पदार्थाः तेषां भावस्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानि पुरुषत्वप्रकृतित्वादीनि पञ्चविंशतिजातयः धर्मधर्म्यभेदाद् व्यक्तयोपि तत्त्वानीत्युच्यन्ते । वेदयते वेत्तीत्यर्थः । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तान्येव स्वरूपाणि तात्त्विकरूपाणि येषां तानि गुणस्वरूपाणि । अधिदैवतश्च अध्यात्माधिभूतयोरुपलक्षणम् । गुणांस्तु भुङ्क्ते गुणास्तस्य वशे भवन्तीति । न गुणैः स भुज्यते गुणवशो न भवतीत्यर्थः ।

इति तत्त्वपादः प्रथमः ।

इदानीं द्वितीयः प्रकीर्णकपाद आरभ्यते । तत्र—

पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रचक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।
पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम ॥

इत्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तये पञ्चकानि निरूपयति सूत्रजातेन—

पञ्चाभिबुद्धयः ॥ १० ॥ अभिबुद्धिरभिमान इच्छा कर्त्तव्यता क्रियेति पञ्चाभिबुद्धिसंज्ञिताः । तत्राभिबुद्धिर्नाम अभिमुखी बुद्धिः इदमवश्यं करणीयमितिरूपा बुद्धिवृत्तिः । अभिमानश्चाहं करोमीति वृत्तिः । इच्छा वाञ्छा सङ्कल्पो मानसी वृत्तिः । कर्त्तव्यता ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दादिविषया वृत्तिः । क्रिया वचनादिलक्षणा कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिरिति । अभिबुद्धयो व्याख्याताः ।

पञ्च कर्मयोनयः ॥ ११ ॥ कर्मजन्याः कर्मजनकाश्च धृतिः श्रद्धा सुखाऽविविदिषा विविदिषा चेति पञ्च ।

वाचि कर्मणि सङ्कल्पे प्रतिष्ठां योभिरक्षति ।
तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।
दानं प्रतिग्रहो होमः श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
अर्थार्थी यस्तु सेवेत विद्याकर्मतपांसि च ।
प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥
अविविदिषा वेदवेदनेच्छाप्रतिबन्धकक्रिया ॥

विविदिषा यथा—

एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चेदमचेतनम् ।
सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा[1] ॥

आत्मनि एकत्वपृथक्त्वादिविषयिणी जिज्ञासा विविदिषा । एतासु चतस्रो बन्धाय विविदिषैका मोक्षाय ज्ञानमोक्षप्रतिबन्धनाशककर्मजन्यत्वात्तज्जनकत्वाच्च ।

---

१. विविदिषा क्रिया—पा० २ पु० ।

पञ्च वायवः ॥ १२ ॥

हृदि प्राणो गुदेऽपानो व्यानः सर्वशरीरगः ।
उदानः कण्ठदेशे च समानो नाभिसंस्थितः ॥

एते पञ्च क्रियाशक्तिमदन्तःकरणवृत्तिभेदा अपि वायुसमानगतिकत्वाद्वायुदेवताकत्वाच्च वायव इत्युक्तम् । प्रकर्षेण अननाद्गमनात् प्राण इत्युच्यते । अधो गमनादपानः । भुक्तस्यान्नस्य रसादेर्विक्षेपणाद् विजृम्भणाच्च व्यान इत्युच्यते । उद्गारवमनादिकं करोतीति उदानस्तेन गीयते । भुक्तस्य समाशं रसं नयतीति समानः । तन्त्रान्तरोक्ता अप्यन्ये नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्यास्तत्रैवान्तर्भाव्याः ।

इत्येते पञ्च प्राणा व्याख्याताः ।

पञ्च कर्मात्मानः ॥ १३ ॥ वैकारिकस्तैजसो भूतादिः सानुमानो निरनुमानश्चेति कर्मात्मानः कर्मिण इत्यर्थः । तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्त्ता । तैजसोऽशुभकर्मकर्त्ता । भूतादिर्मूढकर्मकर्त्ता । सानुमानः शुभमूढकर्मकर्त्ता । निरनुमानोऽशुभमूढकर्मकर्त्ता ॥

इति पञ्च कर्मात्मानो व्याख्याताः ॥

इदानीं पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम इति श्रुत्यर्थोपपत्तये बुद्धेः पञ्चाशत्सर्गान् बहुभिः सूत्रैरुद्दिशति ।

पञ्चपर्वाऽविद्या ॥ १४ ॥ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या पतञ्जल्युक्ता सर्वदर्शनसम्प्रतिपन्ना । सा च पञ्चधा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशजनकत्वात् क्लेशा इति योगे परिभाषिताः । अस्मितादीनां चतुर्णामविद्याकार्यत्वादविद्यात्वम् । अस्मिता अनात्मन्यहंवृत्तिः अविद्यास्मितयोरयं भेदः अविद्यायामधिकरणमपि पृथग् भासतेऽस्मितायां त्वारोपरूपत्वेऽपि नाधिकरणं भासते । विषयेषूत्कटेच्छा रागः । द्वेषः वैरबुद्धिः । अभिनिवेशो मरणत्रासः । विदुषामपि स्वरसवाही अनादिमरणदुःखानुभवजनितवासनाजन्यः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एते अविद्याभेदास्तमआदिशब्दैः परिभाषिताः । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चेति तत्तन्ना-

मकनरकप्रदत्वात्तत्तन्नामकाः । ते च विषयभेदाद् द्विषष्टिभेदाः ते यथा—अष्टप्रकृतिषु आत्मत्वारोपाद् अष्टभेदं तमः । देवा अणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्य वयममृता इत्यभिमानिनो भवन्ति सोऽयमभिमानो मोहोऽष्टविधः । दृष्टानुश्रविकेषु द्वादशसु विषयेषु प्राप्तेषु मुक्तोऽहमिति मन्यते सोऽभिमानो रागातिशयनिमित्तत्वाद् महामोहो दशविधः । अणिमाद्यष्टगुणैश्वर्ये दशविधविषये च प्रतिहतस्य क्रोधाद् यद्दुःखमुत्पद्यते स तामिस्रोऽष्टादशविधः । देवा अणिमाद्यष्टकमैश्वर्यं शब्दादींश्च दश विषयान् भुञ्जानाः क्षयशङ्कयात्र सन्ति सत्रास एवाष्टादशविधोऽन्धतामिस्र इति द्विषष्टिभेदा पञ्चपर्वा अविद्या ।

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १५ ॥ नवधा तुष्टिः ॥ १६ ॥ अष्टधा सिद्धिः ॥ १७ ॥ तत्राशक्तयः एकादशेन्द्रियवधाः सप्तदश बुद्धिवधाः । तत्रेन्द्रियवधाः । स्वस्वार्थक्रियाऽक्षमतारूपाः फलतो बुद्धेरेव ते ।

बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैब्योदावर्त्तमुग्धताः ॥

सप्तदश बुद्धेरेव वधाः तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययरूपाः । तत्र तुष्टिविपर्ययाः । नास्ति प्रधानमिति ज्ञानमस्तीत्यभिधीयते । महत्तत्त्वं नास्तीति ज्ञानमज्ञानसलिलाः । अहङ्कारो नास्तीति मोहाः । नैव सन्ति पञ्चतन्मात्राणीति दृष्टिरदृष्टिः । विषयाणामर्जने प्रवृत्तिः असुतारा । रक्षणे प्रवृत्तिरसुपारा । क्षयदोषमपश्यतः प्रवृत्तिः असुनेत्रा । भोगे शक्तिः असुमात्रिका । हिंसादोषमपश्यतो भोगे प्रवृत्तिः अनुत्तमाम्भसिका । इति तुष्टिविपर्यया नवधा ।

सिद्धिविपर्यासाद् अष्टौ बुद्धिवधा उच्यन्ते । नानात्वमूहमानस्यैकत्वानुसन्धानं सुतारमुच्यते । शब्दमात्रश्रवणाद्विपरीतग्रहणमसुतारा । यथा नानात्मज्ञो मुक्त इति श्रुत्वा विपरीतं प्रतिपन्नो नानात्मज्ञोऽहममुक्त इति । अध्ययनश्रवणनिविष्टस्यापि जडत्वादसच्छास्त्रोपहतबुद्धित्वाद्वा पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानसिद्धिर्न भवति तदज्ञानम् । यदा

आध्यात्मिकेन दुःखेन चाभिभूयते तदज्ञानप्रमादम् । एवमाधिभौतिकदुःखेनाभिभूयते तत्प्रमोदमानम् । एवमेवाधिदैविकदुःखेनाभिभवः प्रमुदितमिति । सुहृदुपदिष्टेऽप्यात्मनि अनिश्चयबुद्धिरनर्थकम् । स्वदानमनर्थकं ज्ञात्वा दानपात्रस्य गुरुणि दुःखे जाते प्रमोदः प्रमुदिता । एवमष्टौ सिद्धिविपर्यया व्याख्याताः । एवं सप्तदश बुद्धिवधाः ॥

नवधा तुष्टिरुच्यते । तत्र कारिका—

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोभिहिताः ॥

कुतश्चित् सत्त्वाकारेण परिणममाना प्रकृतिरेव ज्ञानं करिष्यतीति श्रुत्वा या तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या तस्या अस्तेति संज्ञा । प्रव्रज्ययैव ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सा सलिलसंज्ञा । कालेनैव ज्ञानं भविष्यतीति श्रुत्वा प्रव्रज्यया बहुकालेन या तुष्टिः सा आघेत्युच्यते । भाग्येनैव ज्ञानं भविष्यति मदालसा बालकानामिवेति कुतश्चिच्छ्रुत्वा या तुष्टिः सा वृष्टिरिति संज्ञा । एताश्चतस्र आध्यात्मिक्यः । अथ बाह्याः पञ्च शब्दादिविषयेष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादिदोषदर्शनाद्या निवृत्तितुष्टयस्तास्वेका तुष्टिः अपारमुच्यते द्वितीया सुपारं तृतीया पारम् अनुत्तमाम्भसिका चतुर्थी उत्तमाम्भः पञ्चमी इति नव तुष्टयो व्याख्याताः ॥

अथाष्टौ सिद्धयः । तत्र कारिका—

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥

अस्यार्थः—भगवत्कृपावशादूहनेन तर्केणैव ज्ञानमुत्पद्यते सा प्रथमा सिद्धिस्तारेत्युच्यते । शब्दश्रवणमात्रादेव यद् ज्ञानं सा द्वितीया सुतारा । शिष्यभावेनाध्ययनेन यद् ज्ञानं सा तृतीया तारतारेति । यदाध्यात्मिकदुःखस्यापनोदकं ज्ञानं सा चतुर्थी प्रमोदेति । यदाधिभौतिकदुःखापनोदकं ज्ञानं सा पञ्चमी प्रमुदितेति । यदाधिदैविकदुःखनाशकं ज्ञानं सा षष्ठी प्रमोदमाना । यत् सुहृत्संसर्गितया ज्ञानं सा सप्तमी रम्यकेति । यद्दानेन परितोषिताद् गुरोर्ज्ञानं साष्टमी सदामुदितेति । आसु प्रथमास्तिस्रो दुःखविघातात्मकानां मुख्यानां तिसृणां सिद्धीनामङ्कुश आकर्षकः साधक इति यावत् सिद्धयस्त्वेता एव । अणिमाद्यास्तु ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादसिद्धय एवेत्याचार्याशयः । एवमष्टौ सिद्धयो व्याख्याताः ॥

इदानीं सांख्यशास्त्रस्य षष्टितन्त्रत्वप्रतिपादनाय पञ्चाशत्सु सिद्धिसर्गेषु दशान्यान् पूरयति सूत्रेण । दश मूलिकार्थाः ॥ १८ ॥

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं परार्थमन्यत्वमकर्तृता च ।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥

मूलयोः प्रकृतिपुरुषयोरर्था धर्मा मूलिकार्थाः । तत्रास्तित्वं द्वयोर्धर्मः । एकत्वं सर्गभेदेन नानात्वाभावरूपं प्रकृतेः । अर्थवत्त्वं पुरुषार्थत्वं पुरुषस्यैव । पारार्थ्यं च प्रकृतेरेव । अन्यत्वं जडवर्गाद् भिन्नत्वं पुरुषस्यैव । अकर्तृता च पुरुषस्यैव । योगो वियोगश्च द्वयोः । बहुत्वं पुरुषस्यैव । जीवन्मुक्तस्य संस्कारमात्रेण चक्रभ्रमिवच्छरीरस्य या स्थितिः सा शेषवृत्तिः पुरुषस्य । इति दशपदार्थाः प्रत्ययसर्गाख्याः पञ्चाशत् पूर्वोक्ताः एते च दश मूलिकाः । एवं षष्टिपदार्था षष्टितन्त्रे उक्ताः ॥

इदानीं पञ्चतन्मात्रसर्गं सूत्रयति । अनुग्रहसर्गः ॥ १९ ॥ पञ्चतन्मात्रा अनुगृह्योपादानकारणत्वेन स्वीकृत्य यः सर्गः सोऽनुग्रहसर्गः । पञ्चानां ब्राह्मणानां सचतुर्मुखसनकादीनां स्वस्य लीलाविग्रहे सर्गो भक्तानामनुग्रहार्थं सोऽप्यनुग्रहसर्गः पञ्चतन्मात्रेभ्य एव ॥

इदानीं भूतसर्गमाह । चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ २० ॥ ब्राह्मप्राजापत्यसौम्यैन्द्रगान्धर्वयक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्टौ देवसर्गाः । पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरा इति पञ्चविधास्तैर्यग्योनयः । मानुषश्चैकविधो ब्राह्मणादिश्चाण्डालान्त इति । गवादिमूषकान्ताः पशवः । गरुडादिमशकान्ताः पक्षिणः । सिंहादिश्शृगालान्ता मृगाः । शेषादिदुन्दुभान्ताः सरीसृपाः । पर्वतादितृणान्ताः स्थावरा इति । अत्र कारिका ।

अष्टविधो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ इति ।

एतत्संसारमण्डलम् अन्यानप्यनुक्तान् सर्गानुद्दिशति सूत्रत्रयेण । त्रिविधो बन्धः ॥ २१ ॥ त्रिविधो मोक्षः ॥ २२ ॥ त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २३ ॥ प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षिण इति त्रयो बन्धाः । प्राकृतोऽष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपः । द्वितीयस्तु प्रव्रजितानामपि शब्दादिषु मनसः सङ्गः । तृतीयस्तु गृहस्थादीनां कामोपहतचेतसां दक्षिणां ददतां दक्षिणाबन्धः । उक्तं च पञ्चशिखाचार्यैः ॥

प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो जन्तुर्विवर्तते ॥ इति ।

मोक्षत्रैविध्यं चोक्तम्—

आदौ तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृच्छ्रक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

ज्ञानोद्रेकादविद्यानिवृत्तिरूप एकः रागसंक्षयादिन्द्रियोपशमरूपो द्वितीयः कृच्छ्रक्षयाद्धर्माधर्माकरणरूपाद्धर्माधर्मानुत्पादरूपस्तृतीयः । एतत्त्रयं ज्ञानद्वारभूतत्वाद् गौणं मोक्षत्रयम् । आत्यन्तिकत्रिविधदुःखनिवृत्तिरेव मुख्यो मोक्षः । तदुक्तं गोतमेन सूत्रेण—दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति ।

उक्तानां पदार्थानां सिद्ध्यर्थं प्रमाणान्याह मानाधीनत्वान्मेयसिद्धेः । त्रिविधं प्रमाणमिति । प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति । तत्रानधिगतयथार्थज्ञानं प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणमेकम् । अर्थाकारानधिगतयथार्थान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयम् । तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यमनधिगतयथार्थज्ञानं प्रत्यक्षप्रमा । तत्करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । इन्द्रियजन्यानधिगतयथार्थान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयम् । यथार्थलिङ्गज्ञानाज्जायमानं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानमित्येकम् । लिङ्गज्ञानाज्जायमाना साध्यविशिष्टपक्षाकारान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयम् । आप्तवचनजन्यज्ञानं शब्दप्रमा तत्करणं शब्दप्रमाणमित्येकं लक्षणम् ।

आप्तवचनजन्या पदार्थसंसर्गाकारान्तःकरणवृत्तिरिति द्वितीयं शब्दप्रमाणलक्षणम् ।

आप्तस्तु स्वकर्मण्यभियुक्तो रागद्वेषरहितो ज्ञानवान् शीलसम्पन्नः । इदं तु ज्ञानोपदेष्टुरेवाप्तलक्षणम् । वस्तुतो यथाभूतार्थस्योपदेष्टा पुरुष इत्येव ॥

उक्तपदार्थेषु केचित्प्रत्यक्षसिद्धाः केचिदनुमानसिद्धाः । उभाभ्यां यन्न सिद्धं तच्छब्दप्रमाणेन सिध्यति यथेन्द्रो देवानां राजा उत्तराः कुरवः सौवर्णो मेरुः स्वर्गेऽप्सरसः एते पदार्था न प्रत्यक्षानुमानगम्याः किन्तु शब्दैकगम्याः ।

अत्र चैषा ज्ञानप्रक्रिया । अन्तःकरणस्येन्द्रियाणां चाविभक्तः सङ्कोचविकासशाल्यग्रभागो वृत्तिरभ्युपेयते भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । भागो विभक्तोवयवस्तस्माद् गुणाच्च तत्त्वान्तरं पदार्थान्तरमविभक्तोऽवयव इत्यर्थः । तथा चान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियवृत्तिद्वारार्थसन्निकृष्टा भवति तत इन्द्रियवृत्त्या सहार्थाकारा परिणमते सा चार्थाकारा वृत्तिर्गुणरूपा सर्वात्मनां विभुत्वेपि स्वस्वामिन्येवात्मनि प्रतिबिम्बते नान्यत्र अबादिस्वस्वामिभावस्य प्रतिबिम्बनियामकत्वात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् प्रतिबिम्बश्चाधिष्ठानगताया बुद्धेर्विकारः परिणामः स्वत्वं च स्वामिप्रकाशितवृत्तिजन्यसंस्कारवत्त्वम् । स्वामित्वं च स्वनिष्ठसंस्कारजनकवृत्तिप्रकाशकत्वं सा च वृत्तिरात्मनि स्थिता सती अर्थाकारा आत्माकारा च स्वसमानाकारं परिणामान्तरं धत्ते स एवात्मनि वृत्तिप्रतिबिम्बो विषयताख्यः सम्बन्ध इति तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा घटमहं जानामीत्याकारार्थात्मविषयिणी । तदुक्तम्—

अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना ।
तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ॥

दृश्येन वृत्त्या । इयं च प्रत्यक्षा वृत्तिर्विषयदेशे जायमाना तत्रै-

वात्मनि प्रतिबिम्बते आत्मनो विभुत्वाद् यत्र चेन्द्रियद्वारं विना मनः स्ववासनावशाद्यत्रार्थेन सम्बद्ध्यते तत्र तदाकारा वृत्तिर्मानसं प्रत्यक्षम् । उक्तं च—

शरीरलयमुत्सृज्य यत्र चित्तविहङ्गमः ।
स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते ॥ इति वासिष्ठे ।

इति प्रत्यक्षप्रक्रिया ॥

एवं व्याप्तिप्रमाजन्यसाध्यविशिष्टपक्षाकारा वृत्तिरनुमानम् तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यमनुमितिः । इत्यनुमानप्रक्रिया ॥

यथार्थपदस्मृतिजन्या पदार्थसंसर्गाकारा वृत्तिः शब्दप्रमाणम् । तत्प्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यं शाब्दी प्रमा इदं प्रमाणद्वयमान्तरमेव । अपरोक्षत्वं परोक्षत्वं स्मृतित्वं संशयत्वं विपर्ययत्वं प्रमात्वमप्रमात्वं च सर्वे वृत्तिधर्मा एव । तत्प्रतिबिम्बवशाच्चैतन्येप्युपचर्यन्ते । तत्रापरोक्षत्वपरोक्षत्वस्मृतित्वानि जातयः संशयश्च भासमानविरोधोभयकोटिस्पृग्वृत्तिः । यत्र यन्नास्ति तत्र तन्निश्चयो विपर्ययः यथार्थवृत्तिः प्रमा अयथार्थवृत्तिरप्रमा । अत्र प्रमात्रादिविभागविषये विज्ञानाचार्याणां कारिका—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥
साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम् ॥ इति ।

ज्ञानस्य च जन्यत्वं विनाशित्वमात्मधर्मत्वं च प्रतिबिम्बावच्छिन्नत्वेनोपपादनीयम् आत्मरूपस्य ज्ञानस्य नित्यत्वात् । विशिष्टे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायात् । आधाराधेयभावोऽपि खे खगोदय इतिवदुपपादनीयः । वृत्तीनामात्मनि प्रतिबिम्बे प्रमाणम् ।

तस्मिंश्च दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥ इति वासिष्ठम् ।

इति समासतो ज्ञानप्रक्रिया ॥

अत्र शास्त्रेऽनुक्ताः स्वाऽविरोधिनः शास्त्रान्तरीया अपि पदार्थाः ग्राह्याः सारादानं षट्पदवदिति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पद इति स्मृतेश्च । एते च प्रकृत्यादयः पदार्थाः संहतत्वपदार्थत्वजडत्वप्रतिक्षणपरिणामित्वादिदोषैर्दुष्टत्वाद्धेयास्तेभ्योप्यधिकं हेयमाह—

त्रिविधं दुःखमिति ॥ २४ ॥ आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च । तत्र शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्येणोत्पन्नं ज्वरातिसारादि । कामक्रोधलोभादिजन्यं मानसं मानुषमृगसर्पादिजन्यमाधिभौतिकं शीतोष्णवातवृष्टिजन्यमाधिदैविकम् । अनेन त्रिविधदुःखेनाभिभूतस्य तरति शोकमात्मविदिति श्रुत्वा आत्मनि जिज्ञासा जायते । यथा तृषितस्य पानीयपिपासा ।

कृतस्य तत्त्वनिरूपणस्य पुरुषार्थसम्बन्धं दर्शयति । एतत्परं याथार्थ्यम् एतज्ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यान्न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयते ॥ २५ ॥ एतद्याथार्थ्यं परं शास्त्रान्तरोक्ताद्याथार्थ्यादुत्कृष्टं न्यायवैशेषिकोक्तयाथार्थ्यस्याष्टप्रकृत्यकथनादपूर्णत्वम् इदं तु तत्कथनेन पूर्णं श्रुतिसम्मतत्वाच्च परं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । श्रुतिश्च गोपालतापनीये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तादव्यक्तमेवाक्षरं तस्मान्महन्महतोहङ्कारस्ततः पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि इति स्पष्टमेव सांख्ययोगोक्तमहदादिक्रमेण सृष्टिः श्रूयत इति । एतज्ज्ञात्वा आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारद्वारा कृतकृत्यः स्यान्निष्प्रयोजनः स्यादित्यर्थः । किं पुनस्तत्प्रयोजनं तत्राह—न पुनस्त्रिविधदुःखेनाभिभूयत इति । पूर्वोक्तत्रिविधदुःखेन न युज्यते दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीत्यर्थः । ननु दुःखं तावत् त्रिविधम्—अनागतं वर्तमानमतीतं चेति । सांख्ययोग-

वेदान्तानां सत्कार्यवादाश्रयणात् सर्वमेव कार्यमवस्थात्रयेण नित्यम् । अनागतो घटो वर्त्तमानो घटोऽतीतो घट इत्यवस्थात्रयेऽपि घटस्यावस्थाधर्मिणोऽनुगतप्रत्ययात् । प्रागभावप्रध्वंसयोश्चानङ्गीकारात् । न च तत्काले कथमभावप्रत्यय इति वाच्यम् वर्त्तमानप्रतियोगिकसामयिकात्यन्ताभावेनैव तदुपपत्तेरिति । एवं चानागतातीतदुःखयोरभावेऽपि न पुरुषार्थः भोग्यदुःखाभावस्यैव पुरुषार्थत्वात् । वर्तमानदुःखं च भोग्यमपि भोगेनैव नङ्क्ष्यतीति तदभावो न पुरुषार्थः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षत्वात् पुरुषप्रयत्नसापेक्षस्यैव पुरुषार्थत्वात् । तथा च कथं दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वमिति चेदुच्यते । अनागतदुःखस्य भोग्यहेतुतया तदभावस्य च पुरुषकृतिसाध्यतया पुरुषार्थत्वं दुःखहेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवदिति । तदुक्तं पतञ्जलिना—हेयं दुःखमनागतं विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति सूत्रद्वयेन ।

सांख्यानां च सर्वात्मनामवैधर्म्याभेद एव तत्त्वमसिवाक्यार्थो नाविभागादिः तद्ज्ञानस्यैवाभिमाननिवर्त्तकत्वात् । तद्वाक्यस्य च श्वेतकेतोरनूचानत्वाद्यभिमाननिवृत्त्यर्थमेव प्रवृत्तेः । तथा च लयावशिष्टचित्सामान्यं तत्पदार्थः तदुक्तं विज्ञानाचार्यवर्यैरस्मद्गुरुभिर्भाष्याद्यश्लोकेन—

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्तनतोस्य मुक्त्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदा विरहं वदन्ति
नाखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात् ॥ इति ।

तथा च प्रकृत्यादिविविक्तसर्वात्मनामवैधर्म्यभेदसाक्षात्कारात् कर्तृत्वाद्यभिमाननिवृत्तौ तत्कार्यरागद्वेषधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्पन्नकर्मणां[1] चाविद्यारागादिसहकार्युच्छेदेन जन्माद्यनारम्भकत्वाद्भोगेन प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन भोगापवर्गसमाप्त्या चान्तःकरणस्य नाशेनैव त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति परमकृत-

१. पूर्वोक्तकर्मणां—पा० १ पु० ।

कृत्यता । इदं चात्रावधेयम्—गुरूपदेशशास्त्राभ्यामुत्पन्नमपि ज्ञानमपरोक्षत्वायाभ्यसनीयमेव । तेन विनाऽपरोक्षाविद्यानिवृत्त्यसम्भवात्[1] । अपरोक्ष्यभ्रमे हि समानविशेष्यकाऽपरोक्ष्यविपरीतनिश्चयस्यैव निवर्तकत्वावधारणात् । तदुक्तं वासिष्ठे—

अपि विज्ञाततत्त्वेन नेत्यभ्यस्यमिदं सदा ।
न नाममात्रात् कतकफलमम्बुप्रसाधकम् ॥
अन्तर्ध्वान्तविनाशाय शाब्दबोधो न हि क्षमः ।
न नश्यति तमो राम कृतया दीपवार्तया ॥ इति ।

एवमभ्यासात् कमलकण्टकन्यायेन ज्ञाने जाते योगरूढ इत्युच्यते योगी अस्मात् पूर्वस्तु युञ्जानः ततः परमहंसाश्रमेण विक्षेपकाणि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञाननिष्ठापर्यन्तमभ्यसेत् । सवासनाविद्योच्छेदो ज्ञाननिष्ठा । ततः स युक्तो जीवन्मुक्तो गुणातीत इति चोच्यते । गुणाभिमानशून्यत्वमेव गुणातीतत्वं जीवन्मुक्तस्य च लक्षणम् ।

नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे मुखप्रभा ।
यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
योऽन्तर्व्योमवदस्वच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्त्तेः
संशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।
तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-
लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ इति ।

अन्यच्चात्र सांख्यविद्यायां भगवद्भक्तेरेवासाधारणकारणत्वं ज्ञेयम् । अन्यथा देवकृतविघ्नैर्योगध्वंसो[2] भवत्येव । यथोक्तं भागवते—

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥

१. अपरोक्षज्ञानं विना परोक्षयाविद्यानिवृत्त्यसम्भवात्—पा० १ पु० ।
२. योगभ्रंशो—पा० १ पु० ।

श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ इति ।

इदानींतनाः केचन वैष्णवा एतादृशवाक्यैर्भगवद्भक्तिं पुरस्कृत्य सामान्यतो ज्ञानमार्गं खण्डयन्ति ते तु विद्याविवेकानभिज्ञाः स्थूलमतय एव । नारदीये च सांख्यविद्याधिकारे—

मायाप्रवर्तके विष्णौ कृता भक्तिर्दृढा नृणाम् ।
सुखेन प्रकृतेरन्यं स्वं दर्शयति दीपवत् ॥
चित्ते हि स्ववशे योगः सिद्ध्येत् तत्तु जगत्पतिम् ।
कोऽनाश्रित्य निगृह्णीयादव्यक्तमतिचञ्चलम् ॥
तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः ।
चित्तेन चिन्तयानेन वञ्च्यते ध्रुवमन्यथा ॥ इति ।

गीतायां चतुर्दशाध्याये—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैव[1] ब्रह्मभूयाय कल्प्यते ॥ इति ।

ब्रह्मभूयाय पूर्णत्वेनाभिव्यक्तये गुणाभिधानं तत्तदवच्छिन्नत्वेनैवाभिव्यज्यते (?) तस्माद् भगवद्भक्तिरेव मुख्यं साधनं सांख्ययोगविद्यायामिति सिद्धम् ।

कृतं परोपकाराय तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ।
तेन मे प्रीयतां कृष्णः परमात्मा जगद्गुरुः ॥
स्वतन्त्रत्वात् स एवैकः कर्ता गोपालबालकः ।
श्रीकृष्णाख्यो महेशानो दारुयन्त्रसमस्त्वहम् ॥
पुराणार्थं बुभुत्सूनां······च मयेरितम् ।
तेभ्यः समर्पितं चैतत् तेनापि प्रीयतां हरिः ॥

इति श्रीभावाविश्वनाथदीक्षितसूनुभावागणेशविरचितं तत्त्वयाथार्थ्यदीपनं समाप्तम् ।

१. समतीत्यैतान्–पा० १ पु० ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ समाससूत्रसर्वोपकारिणी टीका

यद्वाग्विभूतिरमलाखिलतत्त्वजाता-
न्नानाद्य तत्त्वममलं परिबोधयन्ती ।
श्रेयः करोति जगतां भगवन्तमाद्यं
तं श्रीमहर्षिकपिलं प्रभुमानतोऽस्मि ॥ १ ॥
उद्दिधीर्षुस्तदुन्नीतसूत्रतत्त्वार्थबुद्धये ।
सर्वोपकारिणीं कुर्वे टीकां गुणवशंवदः ॥ २ ॥

अथात्रानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितानानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशतिसूत्राण्युपादिक्षत् । सूचनात् सूत्रमिति हि व्युत्पत्तिः । तत एतैः समस्ततत्त्वानां सकलषष्टितन्त्रार्थानां च सूचनं भवति । इतश्चेदं सकलसांख्यतीर्थमूलभूतं तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चभूतान्येव । सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीता । इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः । तत्रादौ प्रथमसूत्रत्रयेण सकलप्रपञ्चमूलभूतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि सूचयति—अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥ षोडश विकाराः ॥ २ ॥ पुरुषः ॥ ३ ॥ अयमर्थः—सांख्यराद्धान्ते पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । तत्र मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वम् अहङ्कारः शब्दतन्मात्रा स्पर्शतन्मात्रा रूपतन्मात्रा रसतन्मात्रा गन्धतन्मात्रा चेत्यष्टौ प्रकृतयः सन्ति । अत्र तत्त्वान्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वम् । अतश्च महदादीनां सप्तानां पूर्वपूर्वविकृतित्वेऽपि न क्षतिः लक्षणसमन्वयात् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः गगनपवनज्वलनसलिलधरण्याख्यानि पञ्च भूतानि चैतानि षोडश विकाराः विकृतय एव न तत्त्वान्तरारम्भकाणि सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । पुरुषः पञ्चविंशतितमं तत्त्वम् । अयं च न प्रकृतिर्न विकृतिः ताभ्यः पृथक्कृत्य निरूपणात् । अनेन

जडत्वपरिणामित्वकर्तृत्वादिधर्मवद्भ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पुरुषस्य वैलक्षण्यमपि सूचितं भवति । तथा च कारिका—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ॥१-३॥

नन्वेतेभ्योऽतिरिक्ता अन्येऽपि बहवो घटपटादयः पदार्था दृश्यन्ते तत्कथमेषामुपपत्तिरत आह—त्रैगुण्यसञ्चारः ॥४॥ त्रिगुण एव त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि तेषां सञ्चारः मत्तकपोतकण्ठन्यायेन प्रतिक्षणं विलक्षणपरिणामो वर्त्तते इति शेषः । अनेन मूलप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका त्रित्वेन च भेदबोधकेन गुणाः परस्परविरुद्धस्वभावाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः सञ्चारेण च सङ्गतसम्यक्चरणार्थकेन तेषां नित्यसहभावः पुरुषार्थे जननीये कार्यानुसारेण परस्परसहायता च । ततश्च प्रकृतेर्महदादीनां भूतेभ्यश्च घटपटादिसकलपदार्थानां त्रिगुणलक्षणपरिणामादेव संसिद्धिः कार्योत्पादश्च नापूर्वः किन्त्वाविर्भावमात्रं सूक्ष्मकारणरूपेण स्थितस्य स्थूलकार्यक्षमरूपेण विपरिणाम इति सद्याप्तिवादश्च इत्येते सिद्धान्ताः संसूचिता भवन्तीति बोध्यम् ॥ ४ ॥

ननु गुणानामनवरतपरिणतिस्वभावत्वात् कदाचिदपि दृश्यजातादर्शनं न स्यात् ततश्च प्रलयोच्छेदः स्यादत आह—प्रतिसञ्चरः ॥५॥ यथा सृष्टिप्रक्रियानिर्वाहकस्त्रिगुणपरिणामस्तथा प्रतिसञ्चारः प्रतिकूलोपि विपरिणामोस्ति । तथा च प्रतिलोमपरिणामेन तत्तत्कार्याणां स्वस्वकारणे लये जाते त्रिगुणायाः प्रकृतेः साम्यस्थितिरेव प्रलय इति सूचितम् । तदा च समानपरिणामत्वेन वैलक्षण्यानाविर्भाव इति भावः ॥ ५ ॥

अथ जायमानस्य सुखदुःखादेर्विवेकार्थं त्रैविध्यं वक्तुमेकेनादावान्तरमाह—अध्यात्मम् ॥ ६ ॥ आत्मानमधिकृत्येत्यध्यात्मम् । तद्द्विविधं शारीरं मानसं चेति । शारीरं वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याविषयविशेषदर्शनादर्शननिमित्तम् । एतदुभयमपि आन्तरोपायसाध्यत्वादध्यात्ममित्युच्यते ॥ ६ ॥

बाह्यभेदद्वयमाह द्वाभ्याम्—अधिभूतम् ॥ ७ ॥ मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरादिभूतान्यधिकृत्य तदधिभूतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

आधिदैवम् ॥ ८ ॥ यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिमित्तमेतत् । इदं द्वयमपि बाह्योपायसाध्यत्वाद्बाह्यमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

ननु सत्स्वपि विलक्षणेषु बहुषु पदार्थेषु पुरुषस्य तत्सम्बन्धाभावात् कथं ततो दुःखमतस्तत्सामग्रीं निरूपयिषुरादौ बुद्धीन्द्रियाण्याह—पञ्चाभिबुद्धयः ॥ ९ ॥ अभितो बुद्ध्यन्ते ज्ञायन्ते वस्तून्याभिरित्यभिबुद्धयः । बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि रूपशब्दगन्धरसस्पर्शबोधकानि ॥ ९ ॥

अनेन च ज्ञानद्वारा योगं दर्शयितुं कर्मेन्द्रियाण्याह—पञ्च कर्मयोनयः ॥ १० ॥ पञ्च इन्द्रियाणि कर्मयोनयः कर्मणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दानां योनयः कारणानि । तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि । अनेन कर्मणा तत्तद्विषयसान्निध्येन तत्तत्सम्बन्धः सूचितः ॥ १० ॥

अथ महदहङ्कारमनसामध्यवसायाभिमानसङ्कल्पा असाधारण्यो वृत्तयः ताभिर्विनेन्द्रियद्वारा विषयग्रहासम्भवात् तैस्तद्ग्रहोक्त्या तासां निरूपितप्रायत्वेन तत्साधारणी वृत्तिराह—पञ्च वायवः ॥ ११ ॥ पञ्चसंख्याकाः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्याः वायवः महदहङ्कारमनसां साधारणवृत्तयः जीवनसाधनानि । तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः, अपानः कृकाटिकापृष्ठपायुपार्श्वोपस्थवृत्तिः, समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः, उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्द्धभ्रूमध्यवृत्तिः व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

पञ्चानामुपयोगमाह—पञ्च कर्मात्मानः ॥ १२ ॥ भुक्तपीताहारजलादे रसरुधिरादेश्च यथायथं प्रापणमेषां कर्म । तदेकानुमेयत्वेन तत्स्वरूपात्मकता (?) इत्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्तु ज्ञानक्रियाद्वारा महदभिमानसर्वसङ्कल्पानां विषययोगित्वं पुरुषस्य स्वपरिणामितया तन्न घटते इत्याशङ्कां विनिवर्तयिषुराह—

पञ्चपर्वाविद्या ॥ १३ ॥ अनात्मस्वात्मख्यातिरविद्या सा च विद्याविरोधिनी पञ्चपर्वा भवति । तानि च पर्वाणि अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यानि । तथा च यदविद्यया विपर्ययेणावधार्यते वस्तु अस्मितादयस्तत्स्वभावास्तदभिनिविशन्ते ततश्चात्मनो विवेकेन तत्सम्बन्ध इति भावः ॥ १३ ॥

पञ्चाशद्भेदेषु प्रत्ययसर्गेषु पञ्चविपर्यया निरूपिताः । अधुना विशिष्टेष्वष्टाविंशतिमशक्तिमाह—अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥१४॥ इन्द्रियवधा एकादश बुद्धिवधाश्च सप्तदश इत्येताः अशक्तय उच्यन्ते । इन्द्रियवधा यथा—

बाधिर्यं १ कुष्ठता २ ऽन्धत्वं ३ जडता ४ ऽजिघ्रता ५ तथा ।
मूकता ६ कौण्य ७ पङ्गुत्व ८ क्लैब्योदावर्त १० मन्दताः ११ । इति
बुद्धिवधास्तु नवतुष्टीनामष्टसिद्धीनां च विपर्ययाद्भवन्ति तदित्थं

जाता अशक्तयोऽष्टाविंशतिधेति ॥ १४ ॥

प्रसक्ते तुष्टिसिद्धी एवाह द्वाभ्याम्—नवधा तुष्टिः ॥१५॥ यथोक्तम्—

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्याः विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोभिहिताः ॥ इति ।

अस्यार्थः—विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः । तं च सैव करोतीति कृतं ध्यानाभ्यासेनेति केनचिदुपदिष्टे तत्र तुष्टिः प्रकृत्याख्या १, अथ प्रकृतेः सर्वान् प्रत्यविशेषान्न केवलं तत एव विवेकसाक्षात्कारः किन्तु प्रव्रज्ययेत्युपदिष्टे तुष्टिरुपादानाख्या २, प्रव्रज्यापि कालविशेषादरेणैव विवेकं जनयत्यलमुत्तप्ततया इत्युपदिष्टे तुष्टिः कालाख्या ३, भाग्येनैव विवेकख्यातिरिति तुष्टिर्भाग्याख्या ४, इत्येताश्चतस्रः प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य जायन्त इत्याध्यात्मिक्य उच्यन्ते । विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याः पञ्च तेषु अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनं तत उपरमा विरतयोपि पञ्च ते च महदहङ्कारादीननात्मन आत्मनोभिमन्यमानस्य वैराग्ये सत्युत्पद्यन्तेऽतो बाह्या उच्यन्ते ।

इमाश्च नव उक्तविपर्ययाः ५ अशक्तिभिः २८ सह द्विचत्वारिंशत् ४२ सिद्धिपरिपन्थित्वाद्धेयाः ॥ १५ ॥

अष्टधासिद्धिः ॥ १६ ॥ तद्यथा—ऊहः शब्दोऽध्ययनं ३ दुःखविघातास्त्रयः ६ सुहृत्प्राप्तिः ७ दानञ्च ८ सिद्धयोष्टाविति । तत्रोपदेशमन्तरेण तत्त्वज्ञानस्य स्वयमूहाद्या असिद्धिः सा प्रथमा १ अन्यदीयशास्त्रपाठमाकर्ण्य ज्ञानोत्पत्तौ शब्दाख्या द्वितीया २ अध्ययनतस्तत्त्वज्ञाने तृतीया ३ आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखत्रयविघातेन तत्त्वज्ञाने जाते सिद्धित्रयम् ६ ज्ञानवत्सुहृदो लाभेन तत्त्वज्ञाने सुहृत्प्राप्त्याख्या सप्तमी ७ धनादिनाराधिते ज्ञानिनि तत्त्वज्ञानेऽष्टमी ८ । अत्र दुःखविघातरूपाणां तिसृणां सिद्धीनां मुख्यत्वमितरासां तदुपायत्वाद्गौणत्वं बोध्यम् । पञ्चविपर्ययादारभ्याष्टसिद्धिपर्यन्तमेते प्रत्ययसर्गाः तेषु प्रकृतिप्रत्ययान्यताख्यातिप्रेप्सुभिर्द्विचत्वारिंशदादितो हेयाः । सिद्धयस्तु उपादेया इति तत्स्वरूपव्याक्रिययैव सूचितं भवति ॥ १६ ॥

प्रत्ययसर्गमभिधाय प्रकृतिसर्गमाह—दश मूलिकार्थाः ॥ १७ ॥ दश अर्थाः पदार्थाः मूलिकाः सन्ति मूलं प्रकृतिः पुरुषश्च तावाश्रयत्वेन विद्येते येषाम् अथवा मूलं स्वभावः स प्रयोजकत्वेनास्ति येषामिति मूलिका मूलप्रकृतौ पुरुषे च विद्यमाना इति यावत् । तथा च राजवार्त्तिकम्—

प्रधानास्तित्व १ मेकत्व २ मर्थवत्त्व ३ मथान्यता ४ ।
पारार्थ्यं ५ च तथा नैक्यं ६ वियोगो ७ योग ८ एव च ॥
शेषवृत्ति ९ रकर्तृत्वं १० मौलिकार्थाः स्मृता दश ॥

अत्रैकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं ३ प्रधाने अन्यत्वं प्रकृत्यपेक्षया अकर्तृत्वं बहुत्वं ६ पुरुषे अस्तित्वं ७ योगो ८ वियोग ९ श्चोभयोः । शेषवृत्तिः १० अङ्गाङ्गिभावेन गुणानां वृत्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरिति । अत्र प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणेन द्वयोः पार्थक्येन ज्ञानं

प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिबीजमिति सूचितं भवति । तथा चैतेषां धर्माणां तत्तत्स्वभावभूतत्वेन प्रकृतिसर्गताव्यवहार इति ॥ १७ ॥

ननु बुद्ध्यादिभिरेव त्रिगुणात्मकैः सकलकार्यसिद्धौ किमधिकप्रकृत्यङ्गीकारेण अत आह—अनुग्रहसर्गः ॥ १८ ॥ बुद्ध्यादिभिः स्वकार्येऽहङ्कारादौ जनयितव्ये प्रकृतेरनुग्रहसहायोपेक्ष्यते । अन्यथा बुद्धिः क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति सकलोपि सर्गस्तदनुग्रहमूलक एवेत्यर्थः । अयमेव प्रकृत्यापूर इत्युच्यते तथा च प्रकृत्यैवायं सर्गो नेश्वरेण नापि ब्रह्मोपादानो नाप्यकारणो नेश्वराधिष्ठितप्रकृतित इति सूच्यते ॥ १८ ॥

तन्मात्रसर्गमाह—चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १९ ॥ दैवतैर्यग्योनमानुष्यभेदेन भूतसर्गश्चतुर्दशप्रकारको भवति । तच्चेत्थम्—ब्राह्म १ प्राजापत्यै २ न्द्र ३ पैत्र ४ गान्धर्व ५ याक्ष ६ राक्षस ७ पैशाच ८ भेदेनाष्टविधो दैवः । पशु ९ मृग १० पक्षि ११ स्थावर १२ सरीसृप १३ भेदेन पञ्चविधस्तैर्यग्योन एकविधो मानुष्य १४ इति ॥ १९ ॥

ननु पुरुषार्थशिरोमणीभूतमोक्षतत्त्वाकाङ्क्षा सति बन्धस्वरूपज्ञान एवोपपद्यतेऽतो बन्धानेवाह—त्रिविधो बन्धः ॥ २० ॥ विपर्ययादतत्त्वज्ञानाज्जायमानो बन्धस्त्रिविधः—प्राकृतो १ वैकृतो २ दाक्षिण ३ श्चेति । तत्र पुरुषधिया प्रकृत्युपासनं प्राकृतो बन्धः । तथा भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्ध्युपासनं वैकृतः । पुरुषतत्त्वमजानतः केवलमिष्टापूर्तकारिणो दाक्षिण इति त्रयाणामपि पुरुषस्वरूपवेदकत्वाभावे बन्धकत्वम् ॥ २० ॥

नन्वेतदज्ञानत्रयनिवृत्तौ कीदृशो मोक्षो जायत इत्याह—त्रिविधो मोक्षः ॥ २१ ॥ इष्टापूर्तादिकर्मस्वसारतां पुरुषस्वरूपोपलब्धेरेव सारतां बुद्ध्यमानस्य प्रथमः ततो भूतेन्द्रियादिष्वपि विकारतां[२] ततः पृथगात्मानं जानतः । प्रकृतिरूपस्तृतीयः । यद्यपि प्रथमद्वितीयौ न तात्त्विकमोक्षौ तथाप्यैकदेशिकान्यताख्यत्या तावद्बन्धापगमेन मोक्षत्वव्यवहार इति द्रष्टव्यम् । अत्र बन्धमोक्षसंसाराः प्रकृतावेव न पुरुषे सवासनक्लेशकर्माशयानामपरिणामिनि पुरुषेऽसम्भवात् । तथा च भृत्य-

२. अत्र कश्चिदंशो निपतितः ।

जयपराजययोः स्वामिन्युपचारात् प्रकृतिगतानां बन्धादीनां पुरुषे उपचार एव भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुषसम्बन्धः सुसाधितो भवति । एवं च धर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यैः सप्तभी रूपैः प्रकृतिर्भोगापवर्गरूप-पुरुषार्थं प्रत्यात्मानं बध्नाति, तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या एकेन रूपेण विमोचयति-इतीदृशस्य तत्त्वज्ञानस्याभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात् सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि केवलं ज्ञानमुत्पद्यते तेनानादिरपि विपर्ययवासना प्रतिबध्यते । ततश्चाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनानि अन्तराणि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धा भवन्ति अयमेव मोक्ष इति राद्धान्तः ॥ २१ ॥

ननु पुरुषप्रकृत्यादीनामलक्ष्याणां लक्ष्याणां च घटपटादीनामखिलप्रमेयाणां लौकिकैः कथमनुभवो विधेयोऽत आह—त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २२ ॥ असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा तस्याः करणं प्रमाणम् । तत् त्रिविधं प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् । एतेनाधिकान्युपमानादीनि नैयायिकाद्यभ्युपगतानि प्रमाणानि एष्वेवान्तर्भवन्तीति नातिरिक्तान्युपयुज्यन्ते । तत्रार्थसन्निकृष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम् । आप्तवचनाद्वेदादिरूपाच्छब्दमिति । विशेषत एषां लक्षणोदाहरणान्याकरादवसेयानीति शिवम् ॥ २२ ॥

एकस्मिंस्त्रिगुणात्मतत्त्वयुतितो जाता द्विधा साप्यतो
द्वित्वं प्राप्य प्रकाशयत्यविरतं भोगापवर्गौ स्वतः ।
इत्येवं परिसूचयन् मतिमतां भोगापहं कापिलं
सूत्राणाममलं द्विकद्वयमिदं जीयाच्चिरं चेतसि ॥

इति सर्वोपकारिणी संक्षिप्तकापिलसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

श्रीकपिलाय नमः

सांख्यसूत्रविवरणम्

प्रकृतिं पुरुषं नत्वा सांख्यसूत्रे विधीयते ।
संक्षेपतो विवरणमविवेकापनुत्तये ॥

इह खलु भगवान् कपिलो मुनिरासुरयेऽनुकम्पया पञ्चविंशतितत्त्वान्युपदिश्य सूत्रयामास । अष्टौ प्रकृतय इत्यादि । काः पुनस्ता इत्युच्यन्ते । प्रधानं महानहङ्कारस्तन्मात्राणि च । प्रधानं प्रकृतिरव्यक्तमव्याकृतं चेत्यनर्थान्तरम् । महान् महत्तत्त्वं बुद्धिरध्यवसायलक्षणम् । अहङ्कारोऽभिमानलक्षणो वैकृतिकस्तैजसो भूतादिश्चेति त्रिविधः । तन्मात्राणि तु पञ्च शब्दतन्मात्रमाकाशहेतुः । स्पर्शतन्मात्रं वायुयोनिः । रूपतन्मात्रं तेजोयोनिः । रसतन्मात्रमप्प्रकृतिः । गन्धतन्मात्रं पृथिवीहेतुः । इति पञ्चतन्मात्राणि इत्यष्टौ प्रकृतयः ।

के पुनर्विकाराः कति । षोडशविकाराः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि च । तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धालोचनवृत्तीनि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दवृत्तीनि । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकं सङ्कल्पविकल्पलक्षणं मन इत्येकादशेन्द्रियाणि । भूतानि चाकाशवायुतेजःसलिलपृथिवीलक्षणानि पञ्चेति षोडशविकाराः ॥

अथ कः पुरुष इत्युच्यते । पुरुषोऽनेकस्त्रिगुणरहितो विवेकी अविषयोऽसाधारणोऽप्रसवधर्मा चेतनः साक्षी केवलो मध्यस्थो द्रष्टाऽकर्ता च ॥

अथ के पुनस्त्रयो गुणा इत्युच्यन्ते । त्रैगुण्यं सत्त्वं रजस्तम इति । त्रय एव गुणास्त्रैगुण्यम् । सत्त्वं नाम पाटवमार्दवलाघवप्रसन्नताभिसङ्गप्रीतितुष्ट्यनीहासन्तोषादिलक्षणमनन्तभेदं समासतः सुखा-

वहम् । रजो नाम शोकतापस्वेदस्तम्भोद्गमोद्वेगरोषमानादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो दुःखावहम् । तमो नामाच्छादनावरणबीभत्सदैन्यगौरवालस्यनिद्राप्रमादादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो मोहात्मकम् एतत् त्रैगुण्यं व्याख्यातम् ॥

सत्त्वं प्रकाशकं विन्द्याद्रजो विन्द्यात् प्रवर्तकम् ।
विनाशकं तमो विन्द्यात् त्रैगुण्यं नाम सञ्ज्ञितम् ॥

अत्राह कः सञ्चरः प्रतिसञ्चरश्चेति । उच्यते । उत्पत्तिः सञ्चरः । प्रलयः प्रतिसञ्चरः । तत्रोत्पत्तिर्नामाव्यक्तात् समुपदिष्टात् सर्वजगतः परेण रूपेणाधिष्ठानात्मकात् महान् महतोऽहङ्कारः । स च त्रिविधः । वैकृतिको भूतादिस्तैजसश्चेति । तत्र वैकृतादिन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते भूतादेस्तन्मात्राणि तैजसादुभयम् इन्द्रियाणि तन्मात्राणि चेति । तन्मात्रेभ्यो भूतानि । अयं सञ्चरः । प्रतिसञ्चरो नाम भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते । तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे । अहङ्कारो बुद्धौ । बुद्धिरव्यक्ते । ततोऽव्यक्तं तु क्वचिन्न लीयते कस्मात् अनुत्पन्नत्वात् । इत्येवं प्रतिसञ्चरः । एवमेतौ सञ्चरप्रतिसञ्चरौ व्याख्यातौ ॥

अत्राह किंविधमध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च । अत्रोच्यते । बुद्धिरध्यात्मम् । बोधयितव्यमधिभूतम् । ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहङ्कारोऽध्यात्मम् । अभिमन्तव्यमधिभूतम् । रुद्रस्तत्राधिदैवतम् । मनोऽध्यात्मं सङ्कल्पमधिभूतम् । चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मम् । श्रोतव्यमधिभूतम् । दिशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मम् । स्पर्शयितव्यमधिभूतम् । वायुस्तत्राधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मम् । दर्शयितव्यमधिभूतम् । सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । जिह्वाध्यात्मम् । रसयितव्यमधिभूतम् । वरुणस्तत्राधिदैवतम् । नासाध्यात्मम् । घ्रातव्यमधिभूतम् । पृथिवी तत्राधिदैवतम् । वागध्यात्मम् । वक्तव्यमधिभूतम् । अग्निस्तत्राधिदैवतम् । पाणिरध्यात्मम् । आदातव्यमधिभूतम् । इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्मम् । गन्तव्यमधिभूतम् । विष्णुस्तत्राधि-

दैवतम् । पायुरध्यात्मम् । उत्स्रष्टव्यमधिभूतम् । मित्रस्तत्राधिदैवतम् । उपस्थमध्यात्मम् । आनन्दयितव्यमधिभूतम् । प्रजापतिस्तत्राधिदैवतम् । एवमेव त्रयोदशकरणस्याध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याख्यातम् । कानि चत्वारीत्यत आह चेति । त्रीणि गुणरूपाणि चतुर्थमधिदैवतमित्यर्थः ॥

चत्वारि यो वेदयते यथावद् गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।
विमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्गो गुणांस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥

अथ कास्ता अभिबुद्धय इत्युच्यन्ते । पञ्चाभिबुद्धयः । बुद्धिरभिमान इच्छा कर्तव्यं तत्क्रिया चेति । अभिमुखी बुद्धिरभिबुद्धिः । इदं करणीयमित्येतदध्यवसायो बुद्धिः क्रियात्मपरामर्शस्वरूपप्रत्ययः । अभिमुखो मानोऽहं करोमीत्यहंकारोऽभिमानः । बुद्धिक्रिया इच्छा वाञ्छा । कर्तव्यं संकल्पो मनसो वृत्तिः । क्रिया एतद्वस्तुस्वरूपमिति कर्तव्यालोचनं यद्बुद्धीन्द्रियाणां सा क्रिया । इत्थमेतत् कर्तव्यमिति यत्प्रवृत्तिः कर्मेन्द्रियाणां सा क्रियेति । एवमेताः पञ्चाभिबुद्धयो व्याख्याताः ॥

अथ काः पञ्चकर्मयोनयः उच्यन्ते । धृतिः श्रद्धा सुखा अविविदिषा विविदिषा चेति पञ्च कर्मयोनयः ।

वाचि कर्मणि काये च प्रतीतिर्याभिरज्यते ।
तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
अनसूया ब्रह्मचर्यं यजनं याजनं तपः ।
प्रतिग्रहोऽत्रहोमश्च श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
सुखार्थी यस्तु सेवेत विद्याकर्मतपांसि च ।
प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्त्तिता ॥
विषधूममूर्च्छितवदविविदिषा । विविदिषा ध्यानिनां प्रज्ञायोनिः ।
एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चेदमचेतनम् ।
सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा हि सा ॥

कार्यकारणक्षमकरा विविदिषा प्राकृतिकी वृत्तिः ।
धृतिः श्रद्धा सुखा अविविदिषा चतस्रो बन्धाय विविदिषैका मोक्षाय इति पञ्च कर्मयोनयो व्याख्याताः ॥

अत्राह के ते पञ्चवायवः । उच्यन्ते ।

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

तत्र प्राणो नाम वायुर्योऽयं मुखनासिकाधिष्ठानप्राणनात् क्रमेणाननात् प्राण इत्यभिधीयते । अपानो नाम वायुर्नाभेरधिष्ठाता अपनयनादधोगमनाच्चापान इत्यभिधीयते । समानो नाम वायुर्हृदधिष्ठाता समनात् समगमनाच्च समान इत्यभिधीयते । उदानो नाम वायुः कण्ठाधिष्ठाता ऊर्ध्वं गमनाच्च उदान इत्यभिधीयते । व्यानो नाम वायुः सन्ध्यधिष्ठाता प्राणादिजृम्भणाच्च व्यान इत्यभिधीयते । इति पञ्चवायवो व्याख्याताः ॥

आह के ते पञ्चकर्मात्मानः उच्यन्ते । वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्च सानुमानो निरनुमानश्चेति । तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्ता । तैजसोऽशुभकर्मकर्ता । भूतादिर्मूढकर्मकर्ता । सानुमानः शुभमूढकर्मकर्ता । निरनुमानोऽशुभमूढकर्मकर्ता । इत्येते पञ्चकर्मकर्तारो व्याख्याताः ॥

आह का सा पञ्चपर्वाविद्येति । उच्यते । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चेति । तत्र तमोमोहावुभावेतावष्टात्मकौ । महामोहो दशात्मकः । तामिस्रान्धतामिस्रौ चाष्टादशात्मकौ । तत्र तमो नामाष्टासु प्रकृतिष्वव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारपञ्चतन्मात्रसञ्ज्ञितासु अनात्मस्वात्मज्ञानाभिमानस्तम इत्यभिधीयते । मोहो नामाणिमाद्यष्टगुणैश्वर्यप्राप्तये योऽभिमान उत्पद्यते स मोह इत्यभिधीयते । महामोहो नाम दृष्टानुश्रविकेषु विषयेषु दशसु निवृत्तेषु मुक्तोऽहमिति मन्यते स महामोह इत्यभिधीयते । तामिस्रो नाम अष्टगुणैश्वर्येऽणिमाद्ये दशविधे च विषये प्रतिहतस्य दुःखमुत्पद्यतेऽसौ तामिस्र इत्यभिधीयते ।

अन्धतामिस्रो नाम अणिमाद्यष्टगुणैश्वर्ये दशविधे च विषये सिद्धे मरणकाले च यो विषादः प्रत्युपपद्यते सोऽन्धतामिस्र इत्यभिधीयते। एवमेषा पञ्चपर्वाऽविद्या द्विषष्टिभेदा व्याख्याता ॥

अत्राह काऽष्टाविंशतिधा शक्तिः। अत्रोच्यते। एकादशेन्द्रियवधाः सप्तदशबुद्धिवधाः। एषाष्टाविंशतिधा शक्तिः। तत्रेन्द्रियवधास्तावत् बधिरस्त्वग्बधिरः अन्धः जडजिह्वः अजिघ्रः मूकः कुणिः पङ्गुः नपुसंकः उर्ध्ववायुयुक्तः अमनाः। तदुक्तम्।

बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैब्योदावर्तमत्तताः ॥

एतदिन्द्रियद्वारा बुद्धेरेव वधाः। साक्षाद्बुद्धिवधा यथा। नवविधतुष्टिवैकल्यात् अष्टविधसिद्धिवैकल्याच्च सप्तदशबुद्धिवधा इत्यष्टाविंशतिधा शक्तिः ॥

का पुनर्नवधा तुष्टिः उच्यते। चतस्र आध्यात्यिक्यस्तुष्टयः बाह्याः पञ्च। आद्याः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। प्रकृत्यैव मुक्तिः किं पुनः साधनैरिति तुष्टिः प्रकृत्याख्या अम्भो नाम। साधनैः संन्यासादिभिरुपात्तैस्तुष्टिः साधनाख्या सलिलं नाम। कालेनैव मुक्त्यादिकं सेत्स्यति किं दुःखैः संन्यासादिसाधनैरिति तुष्टिः कालाख्याऽघो नाम। या तु भाग्यादेव सर्वं सेत्स्यति किं साधनादिध्यानादिक्लेशैरिति सा भाग्याख्या तुष्टिर्नाम। बाह्याः शब्दादिविषयवैराग्यास्तुष्टयः अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनं वैराग्यहेतुः पञ्चविधस्तद्भेदेन पञ्चतुष्टयः ॥

अथ काः सिद्धयः उच्यन्ते। अष्टौ सिद्धयः। उच्यन्ते। अध्ययनं तारं नाम सिद्धिः। ततोऽर्थज्ञानं सुतारं नाम। ततस्तर्केणार्थपरीक्षणं तारतरं नाम सिद्धिः। ततः परीक्षकसंवादनं रम्यकं नाम। ततो विवेकख्यातिः सदामुदितं नाम। एताः पञ्च गौण्यः सिद्धयः। दुःखत्रयविघातास्तास्त्रयो मुख्याः सिद्धयः। प्रमोदमुदितमोदनामाख्याः फलमित्यष्टौ सिद्धयः। तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययात् सप्तदशधा बुद्धिवधाः ॥

के पुनर्मौलिकार्थाः कतिधा उच्यन्ते। दशधा मौलिकार्थाः। एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं प्रधानस्य। अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वं पुरुषस्य। अस्तित्वं योगो वियोगश्चेत्युभययोः। शेषवृत्तिः परिशिष्टत्वं प्रलये तदुभययोः। तदुक्तम्—

प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वं यथार्थता।
पारार्थ्यं च तथा नैक्यं वियोगो योग एव च ॥
शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश ॥ इति।

अत्राह कोऽनुग्रहसर्गः। अनुगृह्णाति प्रत्ययभूतादिसर्गं यः सर्गः सोऽनुग्रहसर्गः। तन्मात्रसर्ग एवासौ विशेषापरनामा।

के विशेषाः कियन्तश्च। उच्यन्ते। लिङ्गदेहाः स्थूलदेहाः स्थूलभूतानि च। तत्र लिङ्गं स्थूलदेहात् पूर्वमुत्पन्नमव्याहतं स्थूलनाशेऽप्यनश्वरम्। महदहंकारेन्द्रियतन्मात्रात्मकम्। धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याख्यभाववासितं संसरति। स्थूलभूतानि तु भूगोलसमुद्रवह्निशिशुमारब्रह्माण्डविराटादीनि। स्थूलदेहाः के कतिविधाश्चेति उच्यते ॥ चतुर्दशविधो भूतसर्गः। तत्राष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनः पञ्चधा मानुष्य एकविधः ब्राह्मः प्राजापत्यः पैत्रो गान्धर्वो याक्षो राक्षसः पैशाचश्च दैवसर्गः पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावराः तिरश्चां सर्गः। ब्राह्मणादिजातिभेदेऽपि संस्थाने विशेषाभावात् एकविधो मानुष्य इति चतुर्दशविधाः स्थूलदेहाः। कः पुनर्बन्धः कतिधाः च। त्रिविधो बन्धः। काः पुनस्ता विधा उच्यन्ते। प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षिणकश्च बन्धः। प्रकृतिमात्मानं ज्ञात्वा तच्चिन्तनात् प्राकृतिकः अत्रोच्यते पूर्णवर्षसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका इति। महदादीनात्मत्वेन ज्ञात्वा तच्चिन्तनाद्वैकारिकाः। अत्रोच्यते।

दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं चाभिमानिकाः ।
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

अमी विदेहाः ।

इष्टापूर्त्तौ दक्षिणा तन्निमित्तो दाक्षिणकः अत्रोच्यते—

स्वर्गस्था नरकं यान्ति नारकाश्च त्रिविष्टपमिति ।

गतागतं कामकामा लभन्त इति च । अत एव हि त्रिष्वपि बन्धेषु एकैकापाये ततस्ततो मोक्ष इति ।

त्रिविधो मोक्षः । कर्मणो विकारात् प्राकृतश्च मोक्षः । यदुक्तम्—

प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो नान्येन मुच्यते ॥ इति ॥

अथ कुतस्त्यानां तत्त्वानां सिद्धिः । प्रमाणादिति ब्रूमः । तत्र प्रमाणं किं कतिविधं वा उच्यते—त्रिविधं प्रमाणम् । तिस्रो विधा यस्येति त्रिविधम् । कास्ता विधाः । उच्यते—दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च । अर्थसन्निकृष्टेन्द्रियजो निश्चयो दृष्टम् । इन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि मनश्च । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम् । तच्च त्रिविधम् । पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च । पूर्ववद्यथा कर्दमेन पूर्ववृत्त-वृष्टयनुमानम् । शेषवद्यथा—समुद्रात् पलमुदकं क्षारमुपलभ्य शेषस्यापि क्षारत्वानुमानम् । सामान्यतो दृष्टं च यथा—रूपाद्युपलभ्य तदुपलब्धेः कारणस्यानुमानम् । रूपाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियत्वात् छिदि-क्रियावत् । आप्तश्रुतिराप्तवचनं च । यथार्थवाक्यजार्थविषयोऽध्यवसाय इति यावत् । प्रावादुकोद्भावितानां तु उपमानार्थापत्तिसम्भवाभावैतिह्य-प्रतिभानामित्युक्तेष्वेवान्तर्भावः । यत् तद्यथा गौर्गवयस्तथेति वाक्यम् । तद्ज्ञानिधीरागम एव । गवयेपि गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक इति प्रत्ययः सोऽयमनुमानमेतत्सङ्केतग्रहरूपत्वात् । यद् गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टगोसादृश्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव । अत एव स्मर्यमाणायां गवि सादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् । गोगवययोः सादृश्यस्य गवयान्तरवर्त्ति-

भूयोऽवयवसामान्यरूपस्य योगरूपस्यैकत्वादित्युपमानं न मानान्तरम् । जीवतो गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावकल्पनादित्यर्थापत्तिरनुमानमेव । सम्भवोऽपि खार्यादौ द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमरूपोऽनुमानमेव । इह भूतले घटो नास्तीत्यादिरभावावगमोऽपि प्रत्यक्षमेवेति नाभावः पृथक् प्रमाणम् । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादमात्रमैतिह्यमपीह वटे यक्षः प्रतिवसतीत्यप्रमाणमेव । आप्तमूलत्वे त्वागम एव । द्वारवती पुण्य-भूमिरिति श्रुतेः तत्र वसता श्रेयांसस्तत्र गमने पुण्यं भवतीत्यादिबुद्धि-र्जायमाना प्रतिभा । यत्रोच्यते । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति । सा तु प्रायेण प्रमाणमेव । आर्षं तु दर्शनं प्रत्यक्षमेव । या प्रतिभा साप्यनुमानमेव ॥

त्रयोविंशतिसूत्रैर्हि सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ।
कृतो मुनिवरेणात्र यथामति सचीवृतः (?) ॥

इति सांख्यसूत्रविवरणाख्या कापिलसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः

पञ्चविंशतितत्त्वेषु जन्मना ज्ञानमाप्तवान् ।
आदिसृष्टौ नमस्तस्मै कपिलाय महर्षये ॥ १ ॥

अथातस्तत्त्वसमासाख्यसाङ्ख्यसूत्राणि व्याख्यास्यामः । इह कश्चिद् ब्राह्मणस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूतः साङ्ख्याचार्यं कपिलमहर्षिं शरणमुपागतः । स्वकुलनामगोत्रस्वाध्यायं निवेद्याह । भगवन् किमिह परं किं याथातथ्यं किं कृत्वा कृतकृत्यः स्यामिति । कपिल उवाच कथयिष्यामि । अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥ षोडश विकाराः ॥ २ ॥ पुरुषः ॥ ३ ॥ त्रैगुण्यम् ॥ ४ ॥ सञ्चरः ॥ ५ ॥ प्रतिसञ्चरः ॥ ६ ॥ अध्यात्मम् अधिभूतम् अधिदैवतं च ॥ ७ ॥ पञ्चाभिबुद्धयः ॥ ८ ॥ पञ्चकर्मयोनयः ॥ ९ ॥ पञ्चवायवः ॥ १० ॥ पञ्चकर्मात्मानः ॥ ११ ॥ पञ्चपर्वाऽविद्या ॥ १२ ॥ अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥ १३ ॥ नवधा तुष्टिः ॥ १४ ॥ अष्टधा सिद्धिः ॥ १५ दशधा मूलिकार्थाः ॥ १६ ॥ अनुग्रहसर्गः ॥ १७ ॥ चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥ १८ ॥ त्रिविधो धातुसर्गः ॥ १९ ॥ त्रिविधो बन्धः ॥ २० ॥ त्रिविधो मोक्षः ॥ २१ ॥ त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २२ ॥ त्रिविधं दुःखम् ॥ २३ ॥(१)एतत् परम्परया याथातथ्यमेतत् सम्यग् ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यान्न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूयते । इति तत्त्वसमासाख्यसाङ्ख्यसूत्राणि ॥

अथ का अष्टौ प्रकृतय इत्यत्रोच्यते—अव्यक्तं बुद्धिरहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणीत्येता अष्टौ प्रकृतयः । तत्राऽव्यक्तं तावदुच्यते यथा लोके व्यज्यन्ते घटपटकुड्यशयनकाद्या न तथा व्यज्यत इत्यव्यक्तम् ।

१—एतेषु सूत्रेषु व्याख्याकार मतभेदाद् बहूनि पाठान्तराण्युपलभ्यन्ते इति तत्र तत्र द्रष्टव्यानि ।

श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्न गृह्यत इत्यर्थः । कस्मात् अनादिमध्यान्तत्वान्निरवयवत्वाच्च ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा च नित्यं रसगन्धवर्जितम् ।
अनादिमध्यं महतः परं ध्रुवं प्रधानमेतत् प्रवदन्ति सूरयः ॥

सूक्ष्ममलिङ्गमचेतनमनादिनिधनं तथाप्रसवधर्मि निरवयवमेकमेव हि साधारणमेतदव्यक्तम् । अव्यक्तस्यामी पर्यायशब्दा भवन्ति । अव्यक्तं प्रधानं ब्रह्म परं ध्रुवं बहुधानकमक्षरं क्षेत्रं तमः प्रसूतमिति ।

का बुद्धिरत्रोच्यते—अध्यवसायो बुद्धिः । सोऽयमध्यवसायो गवादिषु द्रव्येषु यस्मात् प्रतिपत्तिः । एवमेतन्नान्यथा । गौरेवायं नाश्वः । स्थाणुरेवायं न पुरुषः । इत्येषा बुद्धिः । अस्यास्तु बुद्धेरष्टौ रूपाणि भवन्ति धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति । तत्र धर्मो नामाऽधर्मविपर्ययः श्रुतिस्मृतिविहितः शिष्टाचाराऽविरुद्धः शुभलक्षणः । ज्ञानं नामाऽज्ञानविपर्ययस्तत्त्वभावभूतानां सम्बोधः । वैराग्यं नामाऽवैराग्यविपर्ययः शब्दादिविषयेष्वप्रशक्तिः । ऐश्वर्यं नामाऽनैश्वर्यविपर्ययोऽणिमाद्योऽष्टगुणाः । एतानि सात्त्विकानि चत्वारि । अधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमिति अधर्मो नाम धर्मविपर्ययः श्रुतिस्मृतिविरुद्धः शिष्टाचारविरुद्धोऽशुभलक्षणः । अज्ञानं नाम ज्ञान विपर्ययस्तत्त्वभावभूतानामनवबोधः । अवैराग्यं नाम वैराग्यविपर्ययः शब्दादिविषयेष्वभिषङ्गः । अनैश्वर्यं नामैश्वर्यविपर्ययोऽणिमादिरहितत्वम् । एतानि तामसानि चत्वारि । तत्र धर्मेण निमित्तेनोर्ध्वगमनम् । ज्ञानेन निमित्तेन मोक्षः । वैराग्येण निमित्तेन प्रकृतिलयः । ऐश्वर्यनिमित्तेनाऽप्रतिहगतिर्भवति । एवमेषाऽष्टरूपा बुद्धिर्व्याख्याता । बुद्धेरमी पर्यायशब्दा भवन्ति ।

मनो मतिर्महान् ब्रह्मा ख्यातिः प्रज्ञा श्रुतिर्धृतिः ।
प्रज्ञानं सन्ततिः स्मृतिर्धीर्बुद्धिः परिकथ्यते ॥

अत्राह कोऽहङ्कार इत्युच्यते—अभिमानोऽहङ्कारः ।

अहं शब्दे अहं स्पर्शे अहं रूपे अहं रसे ।
अहं गन्धे अहं स्वामी धनवानहमीश्वरः ॥ १ ॥
अहं भोगी अहं धर्मेऽभिषिक्तोऽसौ मया हतः ।
अहं हनिष्ये बलिभिः परैरित्येवमादिकः ॥ २ ॥

योऽयमभिमानप्रत्ययः सोऽहङ्कारः । अहङ्कारस्याऽमी पर्यायशब्दाः । अहङ्कारो वैकारिकस्तैजसो भूतादिः सानुमानो निरनुमानश्चेति ॥

अत्राह—कानि पञ्चतन्मात्राणीत्युच्यते । अहङ्कारान्वितानि पञ्चतन्मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति पञ्चतन्मात्राणि । तत्र तावच्छब्दतन्मात्राणि शब्देष्वेवोपलभ्यन्ते उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितषड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादादयः शब्दविशेषादुपलभ्यन्ते । तस्माच्छब्दतन्मात्रेऽविशेषः । अथ स्पर्शतन्मात्राणि स्पर्शेष्वेवोपलभ्यन्ते तत्र मृदुकठिनककर्कशपिच्छिलशीतोष्णादयः स्पर्शविशेषा उपलभ्यन्ते । तस्मात् स्पर्शतन्मात्रेऽविशेषः । रूपतन्मात्राणि रूपेष्वेवोपलभ्यन्ते । तत्र शुक्लरक्तकृष्णहरितपीतहारिद्रमाञ्जिष्ठादयो रूपविशेषा उपलभ्यन्ते । तस्माद्रूपतन्मात्रेऽविशेषः । तथा रसतन्मात्राणि रसेष्वेवोपलभ्यन्ते । तत्र कटुतिक्तकषायक्षारमधुराम्ललवणादयो रसविशेषा उपलभ्यन्ते । तस्माद्रसतन्मात्रेऽविशेषः । अथ गन्धतन्मात्राणि गन्ध एवोपलभ्यन्ते । तत्र सुरभिरसुरभिश्च गन्धविशेषा उपलभ्यन्ते(१) । तस्माद् गन्धतन्मात्रेऽविशेषः । एवमेतत्पञ्चतन्मात्राणि सूचितानि । अथैषां पर्यायशब्दाः । तन्मात्राण्यविशेषाणि महाभूतप्रकृतयो भोग्यान्यणवः शान्तघोरमूढानीति । एवमेता अव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रसञ्ज्ञिता अष्टौ प्रकृतयो व्याख्याताः । अथ कस्मात् प्रकृतयः । प्रकुर्वन्तीति प्रकृतयः ।

१. गन्धतन्मात्राद् गन्ध एवोपलभ्यते न सुरभिरसुरभिश्च गन्धविशेषः—पा० २ पु० । एवमेव पूर्वं सर्वत्र पाठान्तराणि वर्तन्ते ।

अथ ते के षोडशविकारा इत्यत्रोच्यते—एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतान्येते षोडशविकाराः । तत्रेन्द्रियाणि तावदुच्यन्ते—श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणमिति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । श्रोत्रं स्वविषयं शब्दं गृह्णाति त्वक्स्पर्शविषयं चक्षू रूपविषयं रसना रसविषयं घ्राणं गन्धविषयमिति । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि स्वं स्वं कर्म कुर्वन्ति । तत्र वाग्वचनमुच्चरति । हस्तौ कर्म कुरुतः । पादौ विहरणम् । पायुर्विसर्गम् । उपस्थमानन्दम् । उभयात्मकं मनः । स्वसङ्कल्पविकल्पवृत्ती कुरुते । एवमेकादशेन्द्रियाणि व्याख्यातानि । अथैषां पर्यायाः । इन्द्रियाणि करणानि वैकारिकाणि खानि नियतानि पदानि अवधृतानि अणूनि अक्षाणीति ।

अथ कानि पञ्चमहाभूतानीत्यत्रोच्यते—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानीति महाभूतानि । तत्र पृथिवी धारणभावेन प्रवर्तमाना चतुर्णामुपकारं करोति । आपो जलानि संग्रहभावेन प्रवर्त्तमानाश्चतुर्णामुपकारं कुर्वन्ति । तेजः पाचकभावेन प्रवर्तमानं चतुर्णामुपकारं करोति । वायुर्वाहनभावेन प्रवर्त्तमानश्चतुर्णामुपकारं करोति । आकाशमवकाशदानेन प्रवर्तमानं चतुर्णामुपकारं करोति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवती पञ्चगुणा पृथिवी । शब्दस्पर्शरूपरसवत्यश्चतुर्गुणा आपः । शब्दस्पर्शरूपवत् त्रिगुणं तेजः । शब्दस्पर्शवान् द्विगुणो वायुः । शब्दवदेकगुणमाकाशम् । एवमाख्यातानि पञ्च महाभूतानि । अथैषां पर्यायाः । भूतानि भूतविशेषाः विकाराः आकृतयः तनवः विग्रहाः शान्ताः घोराः मूढा इत्येते षोडशविकारा व्याख्याताः ।

अथाह कः पुरुष इत्युच्यते । पुरुषोऽनादिः सूक्ष्मः सर्वगतश्चेतनोऽगुणो नित्यो द्रष्टा भोक्ताऽकर्त्ता क्षेत्रविदमलोऽप्रसवधर्मी चेति । अथाह कस्मात् पुरुषः पुराणात् पुरिशयनात् पुरोहितवृत्तित्वाच्च पुरुषः । अथ कस्मादनादिः । नस्यादिरन्तो मध्यो वा विद्यत इत्यनादिः । कस्मात् सूक्ष्मः । निरवयवत्वादतीन्द्रियत्वात् सूक्ष्मः । कस्मात् सर्वगतः

सर्वं प्राप्तमनेन नास्य गगनमस्तीति सर्वगतः। कस्माच्चेतनः। सुखदुःखमोहोपलब्धिमत्त्वात्। कस्मादगुणः। सत्त्वरजस्तमांस्यस्मिन्न सन्त्यतोऽगुणः। कस्मान्नित्यः अकृतकत्वादनुत्पादकत्वाच्च। कस्माद् द्रष्टा। प्रकृतिविकारानुपलम्भेन इति। कस्माद्भोक्ता। चेतनभावात् सुखदुःखपरिज्ञानाच्च। कस्मादकर्ता। उदासीनत्वादगुणत्वाच्च। कस्मात् क्षेत्रविद्। क्षेत्रेभ्यो गुणान् वेत्तीति क्षेत्रविद्। अथ कस्मादमलः। शुभाऽशुभकर्माण्यस्मिन् पुरुषे न सन्तीत्यमलः। कस्मादप्रसवधर्मी। निर्बीजत्वात्। न किञ्चिदुत्पादयतीत्यर्थः। एवमेष सांख्यपुरुषो व्याख्यातः। अथास्य पुरुषस्य पर्यायाः—पुरुषः आत्मा पुमान् पुंगुणः बहुलः जन्तुः जीवः क्षेत्रज्ञः नरः कविः ब्रह्म अक्षरः प्राणः अजः यः कः सः एषः। एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि व्याख्यातानि। अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः पुरुषश्चेति॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः॥

अत्राह—पुरुषः किं कर्ता अकर्त्ता वेति। यदि कर्त्ता पुरुषः स्यात् तदा शुभानि कुर्यात्। ननु वृत्तित्रयं लोके दृष्टं पुरुषस्य ततः किं गुणानां कर्तृताऽसिद्धा?।

धर्माख्यं सौहित्यं यमनियमनिषेवणं प्रख्यानम्।
ज्ञानैश्वर्यविरागाः प्रकाशनमिति सात्त्विकी वृत्तिः॥
रागः क्रोधो लोभः परपरिवादोऽतिरौद्रताऽतुष्टिः।
विकृताकृतिपारुष्यं प्रख्यातैषा तु राजसी वृत्तिः॥
प्रमादमदविषादा नास्तिक्यं स्त्रीप्रसङ्गिता निद्रा।
आलस्यं नैर्घृण्यमशौचमिति तामसी वृत्तिः॥

एतद्वृत्तित्रयं दृष्ट्वा लोके गुणानां कर्तृत्वं सिद्धमिति चाकर्त्ता पुरुषः सिद्धो भवति॥

प्रवर्त्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणान्
रजस्तमोभ्यां विपरीतदर्शनात्।
अहं करोमीत्यबुधोऽभिमन्यते
तृणस्य कुब्जीकरणेऽप्यनीश्वरः॥

सर्वमिदं मया कृतं ममेदमिति वदन्नभिमानादबुध उन्मत्तः कर्तृवद्भवति अत्राह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहऽमिति मन्यते॥
अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥

एवम्।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति॥

तत्राह किमयमेकः पुरुषो बहवो वेत्युच्यते।

सुखदुःखमोहसङ्करविशुद्धकरणपाटवजन्ममरणकरणानां नानात्वात् पुरुषबहुत्वं सिद्धं लोकाश्रमवर्णभेदाच्च। यद्येकः पुरुषः स्यादेकस्मिन् सुखिनि सर्व एव सुखिनः स्युः। एकस्मिन् दुःखिनि सर्व एव दुःखिनः स्युः। एकस्मिन् करणपाटवे सर्वेषामेव करणपाटवं स्यात्। एकस्मिञ्जाते सर्व एव जायेरन्। एकस्मिन् मृते सर्व एव म्रियेरन्निति। न चैवम् इतश्च बहवः पुरुषाः सिद्धाः। आकृतिगर्भाशयभावसङ्गतिशरीरविभागे लिङ्गबहुत्वात्। एवं तावत् सांख्याचार्याः कपिलासुरिपञ्चशिखपतञ्जलिप्रभृतयो बहून् पुरुषान् वर्णयन्ति। वेदान्तवादिन आचार्या हरिहरहिरण्यगर्भव्यासादय एकमेवात्मानं वर्णयन्ति। कस्मादेवं तदाह—

पुरुष एवेदꣳ सर्वं भूतं यच्च भाव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्येनातिरोहति॥

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद्धि चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥
तदेव सत्यममृतं स मोक्षः सा परा गतिः ॥
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ॥

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चिद् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ।

सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वेषां प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं महत् ॥
सर्वतः सर्वतत्त्वानि सर्वात्मा सर्वसम्भवः ।
सर्वं विलीयते यस्मिन् तद् ब्रह्म मुनयो विदुः ॥
एक एव हि भूतात्मा देहे देहे व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥
एकोऽयमात्मा जगतामेकेन बहुधा कृतः ।
पृथग् वदन्ति चात्मानं ज्ञानादिकप्रवर्तने(?) ॥
ब्राह्मणे कृमिकीटेषु श्वपाके शुनि हस्तिनि ।
पशुगोदंशमशके समं पश्यन्ति पण्डिताः ॥
एक एव यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
मुक्तामणिप्रवालेषु मृन्मये रजते तथा ॥
तद्वद् गोषु मनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ।
एकोऽयमात्मा विज्ञेयः सर्वत्रैव व्यवस्थितः ॥

अत्राह किं त्रैगुण्यं नामोच्यते । सत्त्वरजस्तमांसीति त्रिगुणा एव

त्रैगुण्यम् । सत्त्वं नाम प्रसादलाघवप्रसन्नताभिषङ्गप्रीतितुष्टितितिक्षा-सन्तोषादिलक्षणमनन्तभेदं समासतः सुखात्मकम् । रजो नाम शोक-तापस्वेदस्तम्भोद्वेगरोषमानादिलक्षणमनन्तभेदं समासतो दुःखात्मकम् । तमो नामाऽऽच्छादनावरणबीभत्सदैन्यगौरवालस्यनिद्राप्रमादादिलक्षण-मनन्तभेदं समासतो मोहात्मकम् । एतत् त्रैगुण्यं व्याख्यातम् ।

सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद्रजो विद्यात् प्रवर्तकम् ।
तमोऽप्रकाशकं विद्यात्त्रैगुण्यन्नाम संज्ञितम् ॥

अत्राह—कः सञ्चरः प्रतिसञ्चरश्च । अत्रोच्यते—उत्पत्तिः सञ्चरः प्रलयः प्रतिसञ्चरः । तत्रोत्पत्तिर्नामाऽव्यक्तात् प्रागुपदिष्टात् सर्वतः पुरुषेण परेणाधिष्ठिता बुद्धिरुत्पद्यते । अष्टगुणा बुद्धिः । बुद्धितत्त्वादहङ्कार उत्पद्यते । स चाऽहङ्कारस्त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति । तत्र वैकारिकाद-हङ्कारादेव इन्द्रियाणि चोत्पद्यन्ते । भूतादेस्तन्मात्राणि । तैजसादुभयम् । तन्मात्रेभ्यो भूतानीति सञ्चरः । प्रतिसञ्चरो नाम भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते । तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे । अहङ्कारो बुद्धौ । बुद्धिर-व्यक्ते । तदव्यक्तं क्वचिन्न लीयते । कस्मादनुत्पद्यमानत्वात् प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्ध्यनादि इत्येवं प्रतिसञ्चरो व्याख्यातः । तत्राह—किं तदध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं चेति । तत्रोच्यते—बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहङ्कारोऽध्यात्मं मन्तव्यम-धिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् । मनोऽध्यात्मं सङ्कल्पितव्यमधिभूतं चन्द्र-स्तत्राधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतमाकाशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम् । जिह्वाऽध्यात्मं रसयितव्यम-धिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतम् । घ्राणमध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथ्वी तत्राधिदैवतम् । वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतम् अग्निस्तत्राधिदैवतम् । पाणी अध्यात्मं ग्रहीतव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् । पायुरध्यात्ममुत्स्रष्टव्यमधि-

भूतं मित्रस्तत्राधिदैवतम् । उपस्थमध्यात्ममानन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापतिस्तत्राधिदैवतम् । एवमेतत् त्रयोदशविधस्य करणस्याध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं व्याख्यातम् ।

तत्त्वानि यो वेदयते यथावद् गुणस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।
विमुक्तपाप्मा गतदोषसङ्गो गुणाँस्तु भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥

अथ कास्ताः पञ्चाभिबुद्धय उच्यते—व्यवसायोऽभिमानेच्छा कर्तव्यता क्रियेति । अभिमुखी बुद्धिरिदं करणीयं मयेति व्यवसायो बुद्धिक्रिया । आत्मपरात्मस्वरूपप्रत्ययाभिमुखोऽभिमानोऽहङ्कारो बुद्धेः क्रिया । इच्छा वाञ्छा सङ्कल्पो मनसो बुद्धिक्रिया । शब्दादिविषयालोचनश्रवणादिलक्षणकर्तव्यता बुद्धीन्द्रियाणां बुद्धिक्रिया । वचनादिलक्षणबुद्धिक्रिया कर्मेन्द्रियाणां सा क्रियेति । एवमेताः पञ्चाभिबुद्धयो व्याख्याताः ।

अथ कास्ताः पञ्चकर्मयोनय उच्यन्ते । धृतिः श्रद्धा सुखाऽविविदिषा विविदिषा च पञ्चकर्मयोनयः ।

ब्राह्मकर्माणि सङ्कल्प्य प्रतीतं योऽभिरक्षति ।
तन्निष्ठस्तत्प्रतिष्ठश्च धृतेरेतद्धि लक्षणम् ॥
स्वाध्यायो ब्रह्मचर्यं च यजनं याजनं तपः ।
दानं प्रतिग्रहो होमः श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ॥
सुखार्थं यस्तु सेवेत ब्रह्मकर्मतपांसि च ।
प्रायश्चित्तपरो नित्यं सुखेयं परिकीर्तिता ॥

विषयमधुमिश्रितान्तःकारणत्वमविविदिषा । विविदिषा च ध्यानिनां प्रज्ञानयोनिः ।

एकत्वं च पृथक्त्वं च नित्यं चैवमचेतनम् ।
सूक्ष्मं सत्कार्यमक्षोभ्यं ज्ञेया विविदिषा च सा ॥

कार्यकारणक्षयकरी विविदिषा प्राकृतिकी वृत्तिः । धृतिः श्रद्धा

सुखाऽविविदिषा चतस्रो बन्धाय विविदिषैका मोक्षाय । एवमेताः पञ्च कर्मयोनयो व्याख्याताः । अत्राह के पञ्च वायव उच्यन्ते—

प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ।

तत्र प्राणो नाम वायुर्मुखनासिकाधिष्ठाता प्रणयनात्प्रक्रमणाच्च प्राण इत्यभिधीयते । अपानो नाम वायुर्नाभ्यधिष्ठाताऽपनयनादधोगमनाच्चापान इत्यभिधीयते । समानो नाम वायुर्हृदधिष्ठाता समनयनात् सङ्गमनाच्च समान इत्यभिधीयते । उदानो नाम वायुः कण्ठाधिष्ठाता ऊर्ध्वगमनादुत्क्रमणाच्चोदान इत्यभिधीयते । व्यानो नाम वायुः सन्ध्यधिष्ठाता विक्षेपणाद्विजृम्भणाच्च व्यान इत्यभिधीयते । इति पञ्चवायवो व्याख्याताः ।

अत्राह के ते पञ्चकर्मात्मान इत्युच्यते । वैकारिकस्तैजसो भूतादिः सानुमानो निरनुमानश्च । तत्र वैकारिकः शुभकर्मकर्ता । तैजसोऽशुभकर्मकर्ता । भूतादिर्मूढकर्मकर्ता । सानुमानः शुभमूढकर्ता । निरनुमानोऽशुभमूढकर्ता चैवं पञ्चकर्मात्मानो व्याख्याताः ।

अत्राह का सा पञ्चपर्वाऽविद्येत्युच्यते । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चेति । तत्र तमोमोहावुभावष्टात्मकौ । महामोहो दशात्मकः । तामिस्रोन्धतामिस्रश्चाष्टादशात्मकौ । तमो नामाष्टसु प्रकृतिष्वव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारपञ्चतन्मात्रसंज्ञितास्वनात्मस्वात्माभिमानस्तम इत्यभिधीयते । मोहो नामाणिमाद्यष्टैश्वर्यप्राप्तये योऽभिमान उत्पद्यते स मोह इत्यभिधीयते । महामोहो नाम दृष्टानुश्रविकेषु शब्दादिविषयेषु दशसु वृत्तिषु मुक्तोहमिति मन्यते स महामोह इत्यभिधीयते । तामिस्रो नामाष्टगुणैश्वर्येऽणिमाद्ये दशविधे च विषये यो द्वेषोऽप्रतिहतस्तत्र यद् दुःखमुत्पद्यतेऽसौ तामिस्र इत्यभिधीयते । अन्धतामिस्रो नामाष्टगुणैश्वर्येऽणिमाद्ये दशविधे च विषये सिद्धे मरणकाले यो विषाद उत्पद्यते

सोऽन्धतामिस्र इत्यभिधीयते । एवमेषा पञ्चपर्वाऽविद्या द्विषष्टिभेदा व्याख्याताः ।

अत्राह का साऽष्टाविंशतिधाऽशक्तिरत्रोच्यते । एकादशेन्द्रियवधाः सप्तदश तुष्टिसिद्धि(बुद्धि)वधाः । एषाष्टविंशतिधाऽशक्तिरिति । तत्रेन्द्रियवधास्तावदुच्यन्ते । श्रोत्रे बाधिर्यं जिह्वायां जडत्वं त्वचि कुष्ठित्वं चक्षुष्यरूपत्वं नासिकायामघ्राणत्वं वाचि मूकत्वं हस्तयोः कुणित्वं पादयोः पङ्गुत्वं वागिन्द्रिय उदावर्त्त उपस्थेन्द्रिये क्लैब्यं मनस्युन्माद इत्येकादशेन्द्रियवधाः । सप्तदशतुष्टिसिद्धिवधा नाम विपयर्यास्तुष्टिसिद्धीनाम् । तुष्टिविपर्ययास्तावदुच्यन्ते । तत्र नास्ति प्रधानमिति या प्रतिपत्तिरनन्ता । एवमहमित्यात्मज्ञाने तामसलीना तथाहङ्कारस्याऽदर्शनमविद्या । नैव सन्ति तन्मात्राणि भूतकारणानीत्यवृष्टिः । विषयाणामर्जने प्रवृत्तिरसुतारा । रक्षणे तु प्रवृत्तिरसुपारा च । क्षयदोषमदृष्ट्वाऽर्थे प्रवृत्तिरसुनेत्रा । भोगा शक्तिरसुमरीचिका । हिंसादोषमपश्यतो भोगारम्भोऽनुत्तमाम्भसिका । इति तुष्टिविपर्यया नवधाऽतुष्टयो व्याख्याताः । अथ सिद्धिविपर्यया असिद्धयोऽष्टौ चाभिधीयन्ते । नानात्वं भूतमात्रस्यैकत्वमाविर्भूतमतारमुच्यते । शब्दमात्रश्रवणाद्विपरीतग्रहणमासुतारं यथा नानात्वज्ञो मुक्त इति श्रुत्वा विपरीतं प्रतिपन्नो नानात्वज्ञो ह्यमुक्त इति । अध्ययनश्रवणाभिनिविष्टस्यापि जडत्वादसच्छास्त्रोपहतबुद्धित्वाद्वा पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानसिद्धिर्न भवति तदाऽतारतारं तदज्ञानम् । कस्यचिदाध्यात्मिकेन दुःखेनाभिभूतस्यापि संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासोर्न ज्ञानं तत्प्रमादम् । एवमप्रमुदिताप्रमोदमानयोश्चान्योन्ययोर्द्वयमपरं द्रष्टव्यम् । सुहृदुपदिष्टेऽप्यनिश्चयबुद्धेरज्ञानं परस्परमसम्पा । असम्पावचनादथवा पराङ्मुखे गुरौ दुर्भाग्यस्य ज्ञानासिद्धिरतदज्ञानमसत्प्रमुदितमिति । एवमेते सिद्धिविपर्यया असिद्धयोऽष्टौ व्याख्याताः । एवमेषाष्टाविंशतिधाऽशक्तिर्व्याख्याता ।

अत्राह का सा नवधा तुष्टिरत्रोच्यते । प्रकृतिं परमार्थत्वेन

परिकल्प्य परितुष्टे माध्यस्थं लभते तस्य तुष्ट्या सा तान्त्रिकी संज्ञाऽम्भ इति । अपरो बुद्धिं परमार्थत्वेन प्रतिपद्य परितुष्टस्तस्यास्तुष्टेः शलिला इति संज्ञा । अन्योऽहङ्कारं परमार्थत्वेनाभ्युपगम्य परितुष्टस्तस्यास्तुष्टेः रोध इति संज्ञा । इतरस्तन्मात्राणि भोग्यानि परमार्थत्वेन विनिश्चित्य परितुष्टस्तस्य तुष्टेर्वृष्टिरिति संज्ञा । एवमाध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयो भवन्ति । चतसृष्वपि तुष्टिषु नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानस्यासम्भवात् । बाह्यार्थार्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादिदोषदर्शनाद्विषयोपरमे पञ्चतुष्टयो भवन्ति । अर्थानामर्जने दोषदर्शनात् तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानाभावात् । सा पञ्चमी तुष्टिः सुतारेत्यभिधीयते । अन्योऽर्थानां रक्षणे दोषदर्शनात् तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानाभावात् सा षष्ठी तुष्टिः सुपारेत्युच्यते । अन्योऽर्थानां क्षयदोषदर्शनात् तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानाभावात् सा सप्तमी तुष्टिः सुनेत्रेत्यभिधीयते । अन्योऽर्थानां सङ्गदोषदर्शनात् तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानाभावात् साऽष्टमी तुष्टिः सुमरीचिकेत्यभिधीयते । अन्यो भूतानामर्थनिमित्तं हिंसादिदोषदर्शनान्निवृत्तस्तुष्टः प्रव्रजितस्यापि नास्ति मोक्षस्तत्त्वज्ञानाभावात् सा नवमी तुष्टिरुत्तमाम्भसिकेत्यभिधीयते । इत्येता नवतुष्टयो व्याख्याताः ।

अत्राह काऽष्टौ सिद्धय इत्यत्रोच्यते । यदूहेन ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा प्रथमा सिद्धिस्तारेत्यभिधीयते । यच्छब्दमात्रेण ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा सिद्धिः सुतारेत्यभिधीयते । यदध्ययनेन ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा तृतीया सिद्धिस्तारयन्तीत्यभिधीयते । यदाध्यात्मिकस्य दुःखस्यापनोदनं कृत्वा ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा चतुर्थी सिद्धिः प्रमुदितेत्यभिधीयते । यदाधिभौतिकस्य दुःखस्यापनोदनं कृत्वा ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा पञ्चमी सिद्धिः प्रमुदितेत्यभिधीयते । यदाधिदैविकस्य दुःखस्यापनोदनं कृत्वा ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा षष्ठी सिद्धिः प्रमोदमानेत्यभिधीयते । यत्तु स्निग्ध-

संसर्गाव्यपायाज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु सा सप्तमी सिद्धिः रम्यकेत्यभिधीयते। यत् परिचर्यादानेन ज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वभावभूतेषु परितोषिते गुरौ साष्टमी सिद्धिः सत्प्रमुदितेत्यभिधीयते। इत्येता अष्टसिद्धयो व्याख्याताः ॥

अत्राह के दशमूलिकार्था इत्यत्रोच्यते।

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं परार्थमन्यत्वमकर्तृता च।

योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥

इत्येते दशमूलिकार्थाः। सङ्घातपरार्थत्वादिति पुरुषास्तित्वं सिद्धम्। भेदानपरिमाणात् कारणमस्त्यव्यक्तमिति पर्यायद्वयेन प्रधानस्यास्तित्वं सिद्धम्। हेतुमदनित्यमित्येकत्वं सिद्धम्। प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका इत्यर्थवत्त्वं सिद्धम्। नानाविधैरुपायैरिति परार्थत्वं सिद्धम्। त्रिगुणमविवेकि विषय इत्यन्यत्वं सिद्धम्। तस्माच्च विपर्यासादित्यकर्तृत्वं सिद्धम्। पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्यापीति योगसिद्धिः। प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वादिति वियोगसिद्धिः। जन्ममरणकरणानामिति पुरुषबहुत्वं सिद्धम्। चक्रभ्रमिवदिति शेषवृत्तिः सिद्धा। एते दशमूलिकार्था व्याख्याताः। एतेषां दशानां प्रागुपदिष्टानां च पञ्चाशत्प्रत्ययाः। एते च षष्टिपदार्थाः षष्टितन्त्रमित्युच्यते।

अत्राह कोऽनुग्रहसर्गः अत्रोच्यते। बाह्यान् पञ्चतन्मात्रेभ्यश्चोत्पाद्याऽनुग्रहसर्गध्यानोत्पन्नेनाधारवर्जितान् पुत्रान् दृष्ट्वा तेभ्यस्तन्मात्रेभ्योऽनुग्रहसर्गमसृजद् ब्रह्मा।

अत्राह कश्चतुर्दशविधो भूतसर्ग इत्यत्रोच्यते। अष्टविकल्पो दैवः पैशाचो राक्षसो याक्षो गान्धर्व ऐन्द्रः प्राजापत्यो ब्राह्म इत्यष्टौ देवयोनयः। पञ्चधा तिर्यग्योनयश्च पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरा इति। गवादिमूषकान्ताः पशवः। गरुडादिमशकान्ताः पक्षिणः। सिंहादिशृगालान्ताः मृगाः। शेषादिकीटान्ताः सरीसृपाः। पर्वतादितृणान्ताः स्थावराः। मानुष्यं चैकविधं ब्राह्मणादिचाण्डालान्तम्। अष्टविकल्पो

दैवस्तिर्यग्योनयश्च पञ्चधा भवति। मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः।

समासतो ये त्रिधाः सर्गाः तत्राह कस्त्रिविधो धातुसर्गः अत्रोच्यते सूक्ष्माः मातापितृजाः प्रभूता इति। ज्ञानेन्द्रियपञ्चप्राणबुद्धिमनसां गणः सूक्ष्मः। लिङ्गशरीराणीत्यर्थः। मातापितृजाः षाट्कौशिकाः तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि पितृतः स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्को गणः। प्रभूताः पञ्चमहाभूतानि महाभूते घटादीनां निवेश इति त्रिविधो धातुसर्गो व्याख्यातः। एतत्संसारमण्डलमुक्तम्।

अत्राह कस्त्रिविधो बन्ध इत्यत्रोच्यते। 'प्रकृतिबन्धो वैकारिकबन्धो दक्षिणाबन्धश्चेति। तत्र प्रकृतिबन्धो नामाष्टौ प्रकृतयस्ताः परत्वेनाभिमन्यमानस्य प्रकृतिलयः प्रकृतिबन्ध इत्युच्यते। तत्र वैकारिकबन्धो नाम प्रव्रजितानां लौकिकानां वैकारिकैरिन्द्रियैर्वशीकृतानां शब्दादिविषये प्रशक्तानामजितेन्द्रियाणामज्ञानिनां काममोहितानां वैकारिकबन्ध इत्युच्यते। दक्षिणाबन्धो नाम ब्रह्मचारिगृहस्थभिक्षुवैखानसानां काममोहोपहतचेतसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणाबन्ध इत्युच्यते। इति त्रिविधो बन्धो व्याख्यातः। उक्तं च—

प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वैकारिकेण च।

दक्षिणाभिस्तृतीयेन बन्धोयं च निगद्यते ॥

अत्राह कस्त्रिविधो मोक्ष इत्यत्रोच्यते। ज्ञानोद्रेकादिन्द्रियरागोपशमात् कृत्स्नक्षयाच्चेति। ज्ञानोद्रेकादिन्द्रियरागोपशमात् स्वधर्माधर्मक्षयो भवति धर्माधर्मक्षयाच्च कैवल्यमिति। उक्तं च—

आद्यो हि मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात्।

कृत्स्नक्षयात् तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

किं त्रिविधं प्रमाणमित्येत्रोच्यते। दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चेति

एतत् त्रिविधं प्रमाणम्[1] । दृष्टं तावद् व्याख्यायते यावदिन्द्रियाणां पञ्चेन्द्रियार्थाः प्रत्यक्षा एव दृष्टम् । अनुमानं प्रमाणं लिङ्गदर्शने जायमानं ज्ञानम् । यथा मेघोदयेन वृष्टिः साध्यते वकपङ्क्तिभिः सलिलं धूमेनाग्निः तदनुमानम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा योर्थो न साध्यते स आप्तवचनात् साध्यते । यथेन्द्रो देवानां राजा उत्तराः कुरवः सौवर्णो मेरुः स्वर्गेऽप्सरस इति । त इन्द्रादयः प्रत्यक्षानुमाना-साध्याश्च वसिष्ठादयो मुनयो वदन्ति सन्तीन्द्रादयः आगमोप्यस्ति ।

स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः ।
ज्ञानवान् शीलसम्पन्न आप्तो ज्ञेयस्तु तादृशः ॥

एवमेतत् त्रिविधं प्रमाणमभिहितम् । अत्राह तेन त्रिविधेन प्रमाणेन किं साध्यते अत्रोच्यते । यथा लोके मानेन प्रस्थादिना धान्यानि मीयन्ते । तुलया चन्दनादीनि द्रव्याणि । एवमनेन तत्त्व-भावभूतानि प्रमीयन्ते । त्रिविधेन दुःखेनाभिभूतो ब्राह्मणः कपिलमह-र्षिशरणमुपागतः अत्राह ।

किं त्रिविधं दुःखमित्यत्रोच्यते । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधि-दैविकमिति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं चेति । शरीरे भवं शारीरं मनसि भवं मानसमिति । तत्र शारीरं नाम वातपित्त-श्लेष्मणां वैषम्याद्यद्दुःखमुत्पद्यते ज्वरातिसारविसूचिकामूर्च्छादिकं तच्छारीरमुच्यते । कामक्रोधलोभमोहमदेर्ष्यादिकं प्रियवियोगादिकं तन्मानसमित्युच्यते । अधिभूतेभ्यो भवमाधिभौतिकम् । मानुषपशु-मृगसरीसृपस्थावरेभ्यो यद्दुःखमुत्पद्यते तदाधिभौतिकम् । अधिदेवेभ्यो

१. प्रत्यक्षमेकमिति चार्वाकः । प्रत्यक्षानुमाने इति कणादसुगतमतानु-यायिनः । शब्देन सह त्रीणीति सांख्याः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणा-नीति नैयायिकाः । अर्थापत्त्या सह पञ्चेति प्राभाकराः । अनुपलब्ध्या सह षडिति वेदान्तिनः । संभवेन सह सप्तेति आलङ्कारिकाः । ऐतिह्येन सहाष्टौ प्रमाणानीति पौराणिका इति प्रमाणनिर्णयः ॥

जातमाधिदैविकम् । शीतोष्णवातवर्षासन्निपातादिनिमित्तं[1] यद्दुःख-मुत्पद्यते तदाधिदैविकम् । अनेन त्रिविधेन दुःखेनाभिभूतस्य ब्राह्मणस्य जिज्ञासोत्पन्ना । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । यथा तृषितस्य पानीयं पातुमिच्छा पिपासा । एतत्समासतो निःश्रेयसं ज्ञानम् । यज्ज्ञात्वा पुनर्जन्म न स्यादिति ।

एतन्महर्षेर्विज्ञानं कपिलस्य महात्मनः ।
यच्छ्रुत्वा ब्राह्मणः श्रेयः कृतकृत्योऽभवत् तदा ॥
सांख्यसूत्रक्रमेणैषा व्याख्याता क्रमदीपिका ।
अनुष्टुप्छन्दसा चात्र ज्ञेयं श्लोकशतत्रयम् ॥

इति श्रीतत्त्वसमासाख्या सूत्रवृत्तिः समाप्ता[2] ॥

१. वर्षाद्यावेशनिमित्तं—पा० ३ पु० ।
२. इति सांख्यसूत्रप्रदीपिका—पा० ३ पु० ।

नमः परमात्मने

सांख्यतत्त्वप्रदीपिका

दुर्निवारमनस्तापनिवारणपटीयसीम् ।
जगदानन्दसन्दोहजननीमहमाश्रये ॥ १ ॥
भट्टकेशवसम्भूतसदानन्दात्मजः सुधीः ।
यजुर्वित् केशवः प्राह किञ्चित् सांख्ये यथामति ॥ २ ॥

इह द्विविधं तत्त्वं प्रकृतिः पुरुषश्चेति । प्रकृतिरेव प्रधानमित्यभिधीयते सत्त्वादित्रिगुणा नित्येति प्रकृतिस्वरूपलक्षणम् । विकाररहितत्वाच्च नित्यैवेयम् । पुरुषे अतिव्याप्तिवारणाय सत्त्वादित्रिगुणेत्युक्तम् । सत्त्वादयस्त्रयो गुणा यस्या इति विग्रहः । महदादितत्त्वानामपि त्रिगुणात्मकत्वात् तत्रातिप्रसङ्गवारणाय नित्येति । तटस्थलक्षणं तु जगदुपादानकारणं प्रकृतिरिति । तथाहि विमतं सुखदुःखमोहसामान्योपादानकं नियमेन तदन्वितस्वभावत्वाद् यन्नियमेन यदन्वितस्वभावं तत् तत्सामान्योपादानकं यथा मृत्सामान्यान्वितस्वभावं घटशरावादि तथाहि काचन तरुणी कस्यचित् कान्तस्य सुखमुत्पादयति कस्यचिन्मोहं कस्यचिद्द्वेषमिति तत्कस्य हेतोस्तं तं प्रति सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमसामाविर्भावात् ।

सा च चतुर्विंशतिधा प्रकृतेः प्रथमो महानिति विकारः परिणाम इति यावत् महत्तत्त्वमेव बुद्धितत्त्वमित्यभिधीयते अहमित्यहङ्काराख्यो महत्तत्त्वस्य प्रथमो विकारः तदनन्तरं पञ्चतन्मात्राः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्या भवति अथाकाशादिभूतपञ्चकं अथैकादशाक्षाणि श्रोत्रस्पर्शनचक्षूरसनघ्राणवाग्गुदलिङ्गकरचरणान्तःकरणान्येकादशेन्द्रियाणि भवन्ति । तत्र महत्तत्त्वमहङ्कारतत्त्वं शब्दाद्याः पञ्चतन्मात्रा इत्येतत् तत्त्वसप्तकं प्रकृतिविकृतिभावापन्नं पूर्वं पूर्वं प्रति कार्यत्वमुत्तरोत्तरं प्रति

कारणत्वमित्यर्थः । तथाहि महत्तत्त्वं मूलप्रकृतेः कार्यं कारणं चाहङ्कारतत्त्वस्य अहङ्कारतत्त्वं तथा महत्तत्त्वस्य कार्यं कारणं च शब्दतत्त्वाख्यादितन्मात्रं प्रति तथाहि तदपि पूर्वं प्रति कार्यमुत्तरं प्रति कारणं चेति बोध्यम् । आकाशादिभूतपञ्चकमेकादशेन्द्रियाणीत्येते पुनः षोडशभावाश्च प्रकृतिजन्या एव न तु कस्यचित् प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानरूपत्वाभावात् । सेयं प्रकृतिरचेतना परिणामित्वात् ।

ननु विषयाणां घटादीनां चेतनसम्बन्धः साक्षादेवास्तु किं महदादिप्रणालिकयेति चेत् । तत् किं चितिरेव विषयबन्धनस्वभावा तथा सति चैतन्यनित्यतया मोक्षः कदापि न स्यात् । अथ चैतन्यं प्रकृतौ प्रतिबिम्बितं प्रकृतिविषययोस्तु साक्षात् सम्बन्धः स्यात् किं महदादिनेति चेत् तथाहि पुरुषवन्नित्यतया पुनरनिर्मोक्षापत्तिरेव । अथ चितिर्विषयसम्बद्धस्वभावा मास्तु विषया एव चितिसम्बद्धस्वभावाः सन्तु तथा च विषयतिरोभावे मोक्षः स्यादिति चेत् तर्हीदं दृष्टमिति न स्यात् सर्वथा चितिसम्बन्धस्वाभाव्येनाव्यवधानात् । अथ विषया इन्द्रियद्वारा चितिसम्बद्धात्मानः सन्तु दृष्टादृष्टव्यवहारादि सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामुपपत्स्यत इति चेन्न व्यासङ्गानुपपत्तेः इन्द्रियसम्बद्धे विषये ज्ञानोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अथ व्यासङ्गानुपपत्त्या मनः कल्प्यतां किमहङ्कारेण मैवम् एवं च सति स्वस्मिन् व्याघ्रोहं वराहोहमिति नारोपयेत् किन्त्विन्द्रियं मनोद्वारा चितिसम्बद्धं स्वकीयं नरत्वमेव गृह्णीयात् । अथैवमहङ्कारोस्तु स्वप्नदशायामारोपार्थं बुद्धितत्त्वे न मानमस्ति मैवं सुषुप्त्यवस्थायां मनोवदहङ्कारोपि निवृत्तव्यापार एव तथा च श्वासप्रयोजकजीवनयोनियत्नस्य व्यापारः स्यादिति तदनुरोधेन बुद्धितत्त्वस्याप्यावश्यकत्वात् तस्माद् बुद्धितत्त्वं परिगमेन(?) सम्बद्धो विषयो गजतुरगमहिषादिः पुरुषेण चैतन्येन सम्बध्यते तत आसंसारबुद्धितत्त्वनाशादेव च मोक्ष इति नानिर्मोक्षः ।

अकारणमकार्यं च कूटस्थचैतन्यरूपः पुरुषः अत्रायं पुरुषः स्वयं

ज्योतिरिति श्रुत्या तावत् स्वप्रकाशमात्मनोऽभिधीयते स्वप्रकाशं च विज्ञानमेव तेनात्मनः स्वप्रकाशत्वमभिदधतीयं श्रुतिर्विज्ञानात्मकतां पुरुषस्यावेदयति । न च क्षणिकस्य ज्ञानस्य नित्यपुरुषात्मकत्वं सम्भवतीति ज्ञानस्य क्षणभङ्गुरत्वासिद्धेः विनाशव्यवहारस्य तव घटाकाशादिविनाशव्यवहारवदौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेः पुरुषातिरिक्त-चैतन्यस्वीकर्तुस्तवापि मते ज्ञानस्य क्षणिकत्वे मानाभावः अन्यथा कालान्तरेऽनुभूतस्मरणानुपपत्तिः । न च संस्कारो द्वारं तत्कल्पना-पेक्षया ज्ञानस्य स्थैर्यकल्पनायां लाघवात् नित्यत्वाच्चासौ न कस्य-चिद्विकारः न वा कारणं स्वप्रकाशत्वाद् यदि हि स्वप्रकाशस्याप्यस्य प्रकृतित्वमाश्रीयते तर्ह्येतद्विकृतित्वेनाभिमतस्यापि स्वप्रकाशत्वमस्य वा जडत्वमापद्येत समानयोरेव प्रकृतिविकृतिभावोपलम्भाद् भेदाग्रहाच्च निष्क्रियेपि पुरुषे कर्तृत्वाभिमानः एवं सुखदुःखादिव्यवहारोपि तथाहि परिशुद्धचैतन्यविग्रहः प्रकृतिविकृतिभावानपेततटस्थः पुष्करपलाशव-न्निर्लेपोऽप्यन्तःकरणाकारपरिणतप्रकृतितादात्म्यमविवेकलक्षणमविद्यया प्रतिपद्यते ततश्चेतरेतराध्यासादन्तःकरणवृत्तीनां दुःखादीनां पुरुषे पुरुषधर्माणां चिच्चैतन्यादीनामन्तःकरणेऽध्यासादहं दुःखीत्यादि-व्यवहारो भवतीति । अविद्यानामातात्त्विकी ख्यातिः सा च तमोगुणो-द्रेकादाविर्भवन्ती विविक्तयोस्तादात्म्यमवभासयति । ततश्चोत्तरेषा-मस्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां क्लेशशब्दाभिधेयानां हेतुरविद्येति गीयते । तत्सिद्धं निर्लेप एवायमिति । असङ्गो ह्ययमिति श्रुतेरुपपद्यते च । न च कोप्यस्य व्यापार इति आलोचनं तावदिन्द्रियव्यापारः विकल्पस्तु मनसः अभिमानोहङ्कारस्य कृत्यध्यवसायो बुद्धेः । अथ कृत्यध्यवसायः कृतिमत्तया ज्ञानं तत्कथमचेतनाया बुद्धेरिति बुद्धिरंश-त्रयवती पुरुषोपरागो विषयोपरागो व्यापारावेशश्चेति । भवति हि ममेदं कर्तव्यमिति तत्र ममेत्यंशश्चेतनस्य दर्पणनिर्मलाया बुद्धेः प्रति-बिम्ब उपधानं तच्चातात्त्विकमेव चैतन्येन बुद्धेर्वास्तवसम्बन्धाभावाद्

यथा दर्पणं मुखसम्बन्धमन्तरेणापि पुरुषभ्रमस्तद्वदिहापि । इदमिति विषयोपधानं तच्च वास्तवमेक इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ ज्ञानरूपविषय-सम्बन्धाद् दर्पणस्येव निश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पारमार्थिकः पुरुषोपरागः विषयोपरागमहिम्ना च कृतिमत्तयाध्यवसायः अयमेव व्यापारावेशः । अथ ज्ञानमेव चैतन्यं कथमनयोर्भेद इति उच्यते कृत्यध्यवसायलक्षणव्यापारविशिष्टा बुद्धिरिन्द्रियप्रणालिकया बुद्धेर्विष-यस्य घटादेः सम्बन्धो वृत्तिविशेषस्तदेव ज्ञानं विषयोपरागेण सह यः पुरुषोपरागस्यातात्त्विकः सम्बन्धः स उपलब्धिः तथा दर्पणनिष्ठा मलिनिमा दर्पणप्रतिबिम्बितमुखे दृश्यते तथेति यावत् । तथा घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायाख्योपलब्धिरिति विभावनीयम् ।

तदेव ज्ञानं सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मरूपा अष्टौ भावा बुद्धेरेव अहं जाने सुखीत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः । ननु यत्रैते धर्माः स एव चेतनः किं न स्यादिति चेन्न अनित्यधर्मरूपतया परिणामित्वाद् धर्मधर्मिणोरभेदात् । ये पुनस्तयोर्भेदं प्रतिपन्नास्तार्किकप्रभृतयस्ते तावन्नीलो घट इत्याद्यभेदावगाहिप्रत्ययमपश्यन्त उपेक्षणीयाः । ननु प्रधानस्याचैतनस्य कथं जगत्कर्तृत्वं यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं यथा घटादि । विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपेण व्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकमिति सम्भाव्यते चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इतिनाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निवर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति ।

अत्र वदामः चैतन्यस्य जगदुपादानत्वे जगतो जडत्वानुपपत्तिः यत् कार्यं तच्चेतनकर्तृकमिति व्याप्त्या शरीरी कर्ता स्यात् किं च तथापि ज्ञानस्य चैतन्यविशिष्टस्य क्षित्यादिजनकत्वे मानाभावः कुलालादिज्ञानेच्छयोः कृतिजनकत्वेनैवान्यथासिद्धत्वाद् ईश्वरकृतेश्च जन्यत्वात् । अथ यः कृतिमान् स ज्ञानवानिति व्याप्त्या तत्सिद्धिः ।

एवं हि यो ज्ञानवान् स सुखीत्यादिव्याप्त्या सुखमपीश्वरे स्यात् अप्रयोजकत्वं चेत् तुल्यं तवापि । कर्मैव जगत्कारणमित्यपि ये प्रतिपन्नास्ते तावन्नात्यन्तं परिहर्तव्याः धर्माधर्मात्मकार्थानर्थलक्षण-चोदनालक्षणस्य प्रकृत्यभेदाद् बुद्ध्याकारपरिणताया एव प्रकृतेरष्टौ भावा इत्यभ्युपगमात् ।

अथेदानीं प्रमाणं विवेचयामः । तत् तावत् त्रिविधम् प्रत्यक्षा-नुगमानागमभेदात् । प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । लिङ्गमनुमानम् । अथातीतानागतयोः कथं लिङ्गभावः जात्या धर्माधर्मात्मना तत्स-त्त्वात् । आप्तवचनं शब्दः यथास्मिन्नरपतिनिलये गजरथतुरगाः सन्तीति । पान्थसकलाध्यायवचन(?)मनुमाने चरितार्थत्वान्नोपमान-मर्हति ।

अर्थापत्तिरभावश्च सम्भवश्चेष्टितं तथा ।
नैतिह्यमागमातद्धि व्यक्तमन्यत्र विस्तरात् ॥

स चायं पुरुषः प्रतिशरीरं भिन्नः । तथाहि विमतानि शरीराणि स्वसंख्यासंख्येयात्मवन्ति शरीरत्वात् सम्प्रतिपन्नवत् किं चैवं यथैक-स्मिन्नेव जीवति देवदत्ते शरीरे जाते वा चेष्टावति वा मृते वा भावोपि जातचेष्टावान् मृतः किलेति लोको व्यवहरति तथा शरीरा-न्तरेपि तथैव व्यवहारात् तस्मात् पुरुषभेदोऽभ्युपेयः ।

एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिश्च कथञ्चिदुपचरितार्थत्वेन तथा आत्मनो हि विभुनित्यत्वादभिन्नदेशकाला इत्येकत्वेनोच्यते अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्यादिश्रुतेश्च पुरुषभेदमवगच्छामः । किं पुनरस्य प्रयोजनं निःश्रेयसं किं तद् अखिलानर्थमूलभूताया अविद्यायाः सत्त्वातिशयविशेषाविर्भूतविद्यया विनाशे सति तत्पुरुषस्य सहजचैतन्यात्मनावस्थानं तन्मोक्षापरपर्यायं निःश्रेयसं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं च तद्धेतुः ।

ननु प्रकृतेर्नित्यत्वात् पुनरपि तमोद्रेकसम्भवादविद्याविर्भावसम्भवे

मुक्तिप्रच्युतिः स्यादिति । नैतद् दृढतमचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगबलात् पुनरुद्रेकानुपपत्तेः । यदाहुः स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिर्व्युत्थानसंस्कारेण न बाध्यत इति । अथ निर्लेपस्यास्य महापुरुषस्य सम्बन्ध एव न कुतोऽपवर्ग इति सत्यमाह किं तु प्रकृतेरेव बन्धमोक्षौ पुंस्युपचर्येते तदाहुः—

रूपैः सप्तभिरेवं बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषस्यार्थं विमोचयत्येकरूपेण ॥ इति ।

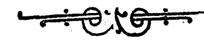
अयमर्थः धर्माधर्मवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यज्ञानाज्ञानान्यष्टौ प्रकृति-रूपाणि तत्र ज्ञानव्यतिरिक्तैः धर्माधर्माद्यैः सप्तभीरूपैः प्रकृतिरात्मनै-वात्मानं बध्नाति एकरूपेण ज्ञानाख्येन च विमोचयतीति । यदाहुः—

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धम् ॥ इति ।

शिष्टं सकलमकलङ्कं चाभ्युदयसिद्धान्तसिद्धमित्युपेक्षितमिति ।

दलितानर्थमूलाय सर्वतत्त्वार्थदर्शिने ।
करुणापूर्णचित्ताय कपिलाय नमो नमः ॥

इति सांख्यार्थतत्त्वप्रदीपिका समाप्ता ।

श्रीगणेशाय नमः

सांख्यतत्त्वप्रदीपः

प्रकृतिं पुरुषं शुद्धं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
प्रदीपः सांख्यतत्त्वस्य परोपकृतये मया ॥

इह खलु प्रवाहविध्वस्तोत्तरणोपाया इव सांख्यतन्त्राध्ययनपरिश्रमालसास्तत्प्रक्रियाज्ञानतरीविहीनाः शब्दोदधावनन्यावलम्बनाः सीदन्ति तत्तरणोपायः सकलसांख्यप्रक्रियाद्योतको बह्वर्थोऽल्पाक्षरो मया प्रकाश्यते । कापिलतन्त्राध्ययनालसैस्तत्प्रक्रियाजिज्ञासायामिदमेव प्रकरणं सम्यगवलोकनीयमत्युग्रशुभाशुभादृष्टफलवत् प्रयत्नं विनैव सर्वमत्रैवाधिगन्तव्यम् अयत्नलब्धेऽर्थे यत्नादर्शनात् । उक्तं च सांख्याचार्यैः—

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥

ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगात् इति केचित् ।

दुःखत्रयाभिघातोद्विग्नचित्तास्तन्निवृत्त्युपायमेव तावदभिकामयन्ते । तं चाग्रे दर्शयिष्यामः । दुःखत्रयं च आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राध्यात्मिकं द्विधा शारीरं मानसं च वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं शारीरम् । कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शनकारणकं मानसम् । आन्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखमिति व्यपदिश्यते । बाह्योपायसाध्यमपि दुःखं द्विविधम् । आधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राधिभौतिकं मानुषपक्षिसरीसृपस्थावरनिबन्धनम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिमित्तम् । सर्वं मानसप्रत्यक्षम् । एतद् दुःखं रजःपरिणामविशेषो नित्यपरिणामित्वादिदमपि नित्यमिति न शक्यते बाधितुं तथापि शक्य एव तदभिभवः कर्तुं साधनेन तच्च साधनं शास्त्रजनितं प्रकृतिपुरुषान्यताज्ञानं नान्यदिति

तच्छास्त्रप्रतिपाद्यार्थश्चतुर्विधः । तद्यथा कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव न तु कस्यचिद् विकृतिर्यथा मूलप्रकृतिः सा सर्वस्य मूलमादिकारणं न तु तस्याः कारणान्तरं किञ्चित् प्रमाणसिद्धं तथात्वे वा मूलक्षतिकारीत्यनवस्था स्यात् । स्वस्यैव स्वकारणत्वे तु तस्यापेक्षया कारणत्वात् स्वस्यैव पूर्ववर्तित्वं कार्यत्वात् पश्चाद्वर्तित्वमित्यसम्भवः । सकारणत्वे अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यजत्वप्रतिपादनपरश्रुतिविरोधः स्यात् । सा च प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था ।

कश्चिदर्थः प्रकृतिर्विकृतिश्च तच्च महत्तत्त्वमहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेति सप्तसङ्ख्याको गणः कस्यचित्प्रकृतिः कस्यचिद्विकृतिः । तद्यथा महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः तथा अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिर्विकृतिर्महतः तथा पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य । पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसङ्ख्याको गणो विकृतिरेव न तु कस्यचित्प्रकृतिः । ननु पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकारा उपलभ्यन्ते तथा तद्विकारविशेषाणां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादय इति कथं विकृतित्वमेव तेषामिति चेन्न, तत्त्वान्तरोपादानत्वं प्रकृतित्वमिहाभ्युपगतं न त्वेतेषां तदस्ति स्थौल्येन्द्रियग्राह्यतया गोघटादीनां समानत्वाद् न तत्त्वान्तरता पृथिव्यादिभ्यः । उक्तं च तत्त्वकौमुद्याम् 'सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति' न तत्त्वान्तरम् । पुरुषस्तु न कस्यचित् प्रकृतिरपरिणामित्वान्नापि विकृतिर्नित्यत्वादन्यथा साधनसाध्याभिव्यक्तिः स्याद् घटवत् । प्रमाणविरहिणोऽर्थस्य नृशृङ्गसादृश्याभ्युपगमात् । उक्तप्रमेयसाधकं त्रिविधं प्रमाणमुररीकृतं प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनं चेति सांख्याचार्यैः । अन्यवाद्यङ्गीकृतप्रमाणानामेतेष्वेव त्रिष्वन्तर्भावः । उक्तं च 'सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति' सर्वेषां वाद्यन्तराभ्युपगतानां प्रमाणानां सिद्धत्वात् त्रिष्वेवान्तर्भावादित्यर्थः । ननु यत्र यत्र प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं

तत्तदत्यन्ताऽसदिति व्याप्तिः सुप्रसिद्धा शशशृङ्गकूर्मलोमादौ एवं प्रधानस्यापि प्रत्यक्षासिद्धत्वात् तदत्यन्तासत्त्वमेव युक्तं गगनकुसुमादीनामिवेति चेन्न, नहि यत् प्रत्यक्षागोचरं तदत्यन्तासदिति व्याप्तिग्रहो युक्तोऽन्यथा गृहान्निर्गतस्य गृहधनपुत्रपशुवनितादीन् सुखसाधनभूतानपश्यतस्तन्नाशनिश्चयजदुःखविप्लुष्टान्तःकरणस्य रुदतो मरणं स्याद् न त्वेवमस्ति। किञ्च किं सर्वप्रत्यक्षविषयत्वं सत्त्वे हेतुः किञ्चित्प्रत्यक्षविषयत्वं वा ? नाद्यः नहि गृहान्तरदेशान्तरकालान्तरगतं वस्तु केनाप्ययोगिना प्रत्यक्षेण विषयीकर्तुं शक्यमन्यथा सर्व एव सर्वज्ञः स्यात् परबुद्धेरप्रत्यक्षतया सर्वैः सर्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते नवेत्यसर्वज्ञेन निश्चेतुमशक्यतया संशयानिवृत्तेः। नापि चरमः व्यभिचारात्, नहि नगरस्थेन स्वेनानुपलब्धो गवय एतावतैवारण्यकोपलब्धस्य तस्यापलापसम्भवः। उक्तश्च लीलावतीकारेण 'सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टेर्व्यभिचारत' इति। तस्मात् प्रत्यक्षप्रवृत्तिप्रतिकूलाभावविशिष्टं प्रत्यक्षं यत्र न प्रवर्तते तदत्यन्तासदिति निश्चेतुं शक्यं न तु प्रत्यक्षाप्रवृत्तिमात्रात्। अन्यथा पुरुषप्रधानमहत्स्वर्गापूर्वदेवतादीनामतीन्द्रियाणामत्यन्ताभावः स्यात्। तेन वियति गच्छतः पतत्रिणो ग्रहणेऽतिदूरत्वमेव प्रतिकूलं तथा नेत्रगतकज्जलग्रहणेऽतिसामीप्यम् एवं रूपशब्दादिग्रहणे आन्ध्यबधिरत्वादयः तथा विषयग्रहणे मनसः कामाद्यभिव्याप्तिः यथा कामाद्यभिव्याप्तमनाः स्फीतालोकमध्यवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति। परमाण्वादिविषयतायां सौक्ष्म्यमेव प्रतिकूलं यतः प्रणिहितमना अपि तं न पश्यति। भित्त्यादिपरवस्तुग्रहणे तद्व्यवधानमेव प्रतिकूलं सम्प्रतिपन्नपदार्थग्रहणे हस्तादिव्यवधानवत्। क्वचिदभिभवः यथा अहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं नक्षत्रसूर्यादिग्रहे चक्षुः समर्थं न भवति। क्वचित् समानाभिहारः प्रतिकूलं यथा जलाशयेऽम्बुदविमुक्तजलबिन्दुग्रहणे नेत्रासामर्थ्यम्। क्वचिदनुद्भवः यथा क्षीरद्रव्याद्यवस्थायां दधिघृतादिविवेचनासामर्थ्यम्। एवं सति

दृढतरप्रमाणान्तरप्रसिद्धे वस्तुनि प्रत्यक्षाप्रवृत्तावेतदन्यतमं प्रतिबन्धकं कल्प्यते न तु तदभावादेवाप्रवृत्तिः। उक्तश्च सांख्यमूलकारेण 'सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिर्नाभावात्'। ननु क्वचित्प्रत्यक्षप्रसिद्धस्य क्वचित्सन्देहादनुमानविषयता न त्वस्य तदस्तीत्यभाव एव युक्त इति चेन्न, कार्यं हि कारणानुमापकं भवतीति सर्ववाद्यभिमतम्। तथा च महदादिकार्यान्यथानुपपत्त्यैव प्रधानसिद्धिरिति न तदभावो युक्तः। ननु कार्यान्यथानुपपत्त्या कारणसिद्धौ तन्त्रान्तराभिमतकारणसिद्धिः सेत्स्यति न तु त्वदभिमतप्रधानसिद्धिरिति चेन्न, मतपर्यालोचनेन यन्मतं कपिलसूत्रनिबद्धं प्रधानसाधनानुगुणं तदेव युक्तिसहमन्यत् तु बाह्यमतवद् मताभासत्वाद्बाध्यमेव। तद्यथा 'असतः सञ्जायत' इति बौद्धमते प्रधानसिद्धिः 'सतः सञ्जायत' इति सांख्यमतविरुद्धत्वान्न पण्डितमुखमण्डनायालम् सदसतोः कार्यकारणभावासम्भवात् असदलीकं कारणं सत्त्वादिरूपशब्दाद्यात्मकं कथं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यादर्शनात् कार्यं हि कारणसमवेतं तन्तुपटादिस्थलेषु प्रसिद्धम्। तथा च घटोऽसन् पटोऽसन्नित्यसत्समवेतं सर्वो व्यवहर्ता व्यवहरेत न तु सदिदमिति सत्तावैशिष्ट्येन प्रतीतिः स्यात्।

अथ सद्विवर्तोऽयं प्रपञ्च इति यद्वेदान्तिमतं तदप्यसाधु। अनेनापि सतः सञ्जायत इति मतसिद्धिर्न स्यात्। अद्वयस्य सद्वयतया भाने रज्जोः स्रक्खण्डसर्प्याद्यात्मना भानवत् भ्रान्तिरेव स्यात् बाधितविषयतया रज्जुसर्पप्रत्ययवत् प्रपञ्चज्ञानस्याप्रमाणतया प्रमारूपं ज्ञानमेवास्तमियात्। न चेष्टापत्तिर्गुरुशिष्योत्तरप्रश्नयोरप्रमाणबुद्ध्या व्यवहारमात्रोच्छेदः स्यात् लौकिकवैदिकव्यवहारानुष्ठाने च कस्यचित् प्रवृत्त्यनुपपत्त्या भोगापवर्गौ न स्यातामिति तच्छास्त्राप्रामाण्यं स्यात्। अपसिद्धान्तश्च नहि वेदान्तिमते ब्रह्म विवर्ति भवति। उक्तश्च—

बालान् प्रति विवर्तोऽयं ब्रह्मणः सकलं जगत्।
अविवर्तितमानन्दमास्थिताः कृतिनः सदा॥ इति।

सतोऽसज्जायत इति सतः परमाणोरसद्द्व्यणुकाख्यं कार्यं जायत इति कणभक्षाक्षचरणमतमपि न युक्तिसहम् तथाहि परमाणुर्हि द्व्यणुकसमवायिकारणं द्व्यणुकं चासदित्यसत्त्वाविशेषाच्छशशृङ्गादिसमवायिकारणतापि परमाणौ स्यात् सदसतोः समवायासम्भवाच्च असता तादात्म्ये सतोप्यसत्त्वं स्यात् । नन्वसत्त्वं नाम प्रागभावप्रतियोगित्वं न तु वायुरूपादिवत् त्रिकालासत्त्वमिति चेन्न, किमिदं प्रागभावप्रतियोगित्वमसत्त्वं किं प्रागभावप्रतियोगित्वादसत्त्वमसत्त्वाद्वा प्रागभावप्रतियोगित्वम् ? नाद्यः सर्वेषां कार्यपदार्थानामसत्त्वाविशेषेणाकाशपुष्पादिष्विवासत्त्वेनैव व्यवहारः स्यात् तेषामपि प्रागभावप्रतियोगित्वात् । तथा च कार्यपदार्थगतगुणसामान्यादीनामुच्छेदः स्यात् तेषां भावधर्मत्वेनासत्त्वेनावस्थानात् । न च कूर्मलोमादेरस्यासतो विशेषः सामान्याद्यभावेन भेदकधर्माभावात् । नापि चरमः असत्त्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वे नरशृङ्गादीनामपि प्रागभावप्रतियोगित्वं स्यात् प्रागभावस्य च स्वप्रतियोग्युत्पादकत्वनियमेन सर्वेषामसतां सत्त्वं स्यात् सदसद्विभागो जगति दत्तजलाञ्जलिः स्यादिति न तार्किकवैशेषिकमतं विचारसहम् । तस्मात् सतः सज्जायत इति सांख्यमतमेव युक्तिसहम् । सतः कारणात् स्वोत्पत्तेः प्रागपि सदेव कार्यं कारणव्यापारादभिव्यक्तिमाप्नोति । न च सिद्धसाधनता कारणवैयर्थ्यं चेति वाच्यम्, कार्यसत्त्वेऽपि तदभिव्यक्तौ कारणं प्रयोजनवदिति न किञ्चिदवद्यम् । असत्कार्यपक्षे तु कारणवैयर्थ्यं स्फुटमेव न ह्यसतः कारणसम्बन्धो निरूपयितुं शक्यते सम्बद्धमेव सम्बद्धेन जन्यते असम्बद्धस्य जन्यत्वे सर्वस्मात् सर्वं स्यात् कारणनियमोऽस्तमियात् । असच्चेत्कार्यं न कारणव्यापारात् सद्भवितुमर्हति उक्तञ्च तत्त्वकौमुद्याम्—नहि नीलं शिल्पसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यम् । न च कारणव्यापारात् पूर्वं घटोऽसन् संश्च व्यापारानन्तरमिति घटस्य सत्त्वासत्त्वे धर्माविति वाच्यम्, धर्मस्य भावधर्मत्वेन तेनैव धर्मिणः सत्त्वं स्वस्थित्यन्यथानुप-

पत्त्या साधितमिति सदेव कार्यं कारणव्यापारादूर्ध्वमिव प्रागपि । कारणव्यापारस्तु तदभिव्यक्तावनन्यथासिद्धः अन्यत्रापि कारणव्यापारादभिव्यक्तिरेव दृश्यते यथाऽवघातेन धान्येषु तण्डुलानाम् अवपीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीणां पयस इति । असदुत्पत्तौ तु न दृष्टान्तोऽस्ति तस्मात् सदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यते । असता कारणसम्बन्धासम्भवाद् न तस्य तदुत्पादकत्वम् । उक्तञ्च सांख्याचार्यैः—

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ॥
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥

किञ्च सम्बद्धमपि तदेव करोति यत्र यत् कारणं शक्तम्, शक्तिश्च कार्यैकाधिगम्या यथा चक्षुषैव रूपज्ञानं भवति नेन्द्रियान्तरेणेतीदमेव तत्र शक्तमित्यधिगम्यते । तथा च सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया शक्यकार्याश्रया सर्वत्र वा स्यात् ? अन्त्ये सर्वस्मात् सर्वं स्यात् । अथ कार्ये सा शक्तिस्तदा कथमसतः कार्यस्य शक्त्याश्रयता तथा च शक्तेन शक्यमुत्पाद्यते शक्यं च कारणात्मकम्, कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसत्स्यात् 'उक्तञ्च शक्तस्य शक्यकरणादिति' । उपादानोपादेयभावग्रहणाच्च न भेदस्तन्तुपटयोर्ययोर्भेदो न तयोरुपादानोपादेयभावो यथाश्ववृक्षयोः । इतोऽपि नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगाप्राप्त्यदर्शनाद् अर्थान्तरत्वे संयोगो दृष्टो रज्जुघटकुण्डबदरादौ अप्राप्तिरपि दृष्टा सुमेरुविन्ध्ययोरिव इह च संयोगाप्राप्त्योरभावान्न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः । कार्यकारणयोरभेदसाधकं प्रमाणं चोक्तं सांख्याचार्यैः तद्यथा न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत् तस्य धर्मो न भवति यथा गौरश्वस्य धर्मश्च पटस्तन्तूनान्तस्मान्नार्थान्तरम् । गुरुत्वान्तराग्रहणादपि न कारणादर्थान्तरं कार्यम् । एवमभेदे सिद्धे तन्तव एव तेन तेन संस्थानविशेषेण परिणताः पटो न तु पटस्तन्तुभ्योऽर्थान्तरम् । न चात्माश्रयबुद्धिभेदादर्थक्रिया-

भेदाच्च भेदसिद्धिः कार्यकारणयोरिति वाच्यम्, एकस्मिन्नपि विशेषान्तराविर्भावतिरोभावाभ्यामात्माश्रयार्थक्रियाबुद्धिभेदसम्भवान्न तदन्यथानुपपत्त्या भेदसिद्धिः। तत्र एकस्यापि कूर्मस्यावयवा निःसरन्त्याविर्भवन्ति त एव कूर्मशरीरे निविशमानास्तिरोभवन्ति नहि ते कूर्मावयवा उत्पद्यन्ते ध्वंसन्ते वा एवमेकस्यापि सुवर्णस्य मृदो वा कटककुण्डलादयो घटादयो निःसरन्त उत्पन्ना इति व्यवहारं भजन्ते त एव निविशमानास्तिरोभवन्ति नश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनः सदसतोर्निरोधोत्पादयोर्निदर्शनमस्ति। उक्तं च भगवता नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति। यथा सङ्कोचविकाशवद्भ्यः स्वावयवेभ्यः कूर्मो न भिद्यते तथा मृत्सुवर्णादिभ्योऽपि कटककुण्डलादयो न भिन्नाः। न च नाम बुध्यर्थक्रियाभेदात् कार्यकारणयोर्भेदसिद्धिरिति वाच्यम् नटे व्यभिचारात्। नटो हि दशरथोहं रामोहं युधिष्ठिरोऽहमिति स्वयमनन्तनामा भूत्वा नामान्तरेण वेशान्तरमर्थक्रियान्तरञ्च कुरुते तथा च सत्यपि भेदत्रये नटभेदादर्शनात्। यथाहुः—

रूपमथो अपि कार्यमथो अभिधापि नटस्य पृथग्विदिता।
न पृथक्त्वमुपैति नटः किमिति प्रतिवाच्यमवश्यमिदं कुशलैः॥

एकस्यापि वह्नेर्दाहकत्वपाचकत्वभेदेन नानार्थक्रियाकारित्वं दृश्यते न ह्येतावता वह्निर्भेदमधिगच्छति एकैकस्य तृणस्यातपवृष्ट्यादिनिवृत्तावसामर्थ्येऽपि बहूनि मिलित्वावस्थाविशेषमवाप्य यथा तान्येव तन्निवृत्तौ सामर्थ्यमधिगच्छन्ति तथैक एव तन्तुः प्रावरणाद्यर्थक्रियाऽसमर्थोपि मिलितास्त एवावस्थाविशेषं प्राप्याविर्भूतपटभावाः प्रावरणाद्यर्थक्रियां करिष्यन्ति तस्मात्सदेव कार्यं कारणात् तदभिव्यक्तिरिति। नन्वाविर्भावः कारणव्यापारात्पूर्वं सन्नसन् वा? आद्ये कारणव्यापारासम्भवः नहि सदुत्पत्तौ केनापि कारणानि व्यापार्यन्ते। अन्त्ये प्राप्तमसदुत्पादनत्वमिति चेन्न, तवापि केयमुत्पत्तिः सत्यसती वा? आद्ये न कारणप्रयोजनं पश्यामः। अन्त्येऽसदुत्पत्तिरुत्पद्यत इति

तदुत्पत्तेरप्युत्पत्त्यन्तरं तत्राप्यन्यदिति स्फुटैवानवस्था। अथ पटात् तदुत्पत्तिर्नातिरिच्यते तदा पट इत्युक्ते पुनरुत्पद्यते इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् तथोत्पद्यते इत्युक्त्वा पुनः पट इति न वाच्यं पूर्वोक्तदोषादेव पटो विनश्यतीत्यपि न वाच्यं विरोधात्। तस्मात्स्वसत्तासमवायो वा स्वकारणसमवायो वा पटोत्पत्तिः। समवायस्य च नित्यत्वेन सर्वथापि न पटोत्पत्तिः सम्भवति न तदर्थञ्च कारणानि व्यापार्य्यन्ते। तथा च सत एव पटादेराविर्भावे कारणापेक्षेति न किञ्चिदवद्यम्। न च पटादिकार्यरूपेण कारणसम्बन्धस्तस्याक्रियत्वात् क्रियासम्बन्धित्वात्कारकाणामन्यथा कारकत्वक्षतिः स्यात् तस्मात्सत्कार्यमिति स्थितम्।

दुःखत्रयाभिभवसाधनं प्रकृतिपुरुषान्यताज्ञानं तोदुपयगित्वाद् व्यक्तवैरूप्यं प्रतिपादनीयम्। तच्च व्यक्तं पृथिव्यादि तच्चाव्यक्तात्प्रधानाद्विलक्षणम्। यत इदं सकारणकं तत एवानित्यं पराभिमतविनाशसामग्र्या तिरोभवति। अव्यापकं च कारणं हि कार्यं व्याप्नोति न तु कार्यं कारणम्। सक्रियं च बुद्ध्यादयः पूर्वपूर्वोपात्तं देहं परित्यजन्ति देहान्तरं चोपाददते सैव तेषां क्रिया पृथिव्यादीनां क्रिया परिणामरूपेण प्रसिद्धैव। प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादिभेदादनेकम्। तथा घटशरीरादिभेदेन पृथिव्याद्यप्यनेकम्। स्वकारणाश्रितं यद्यपि बुद्ध्यादीनां प्रधानभेदाभावात् नाश्रयाश्रयिभावस्तथापि कथञ्चित् भेदविवक्षयाश्रयाश्रयिभावो यथेह वने तिलकाः। सावयवमवयवावयविसंयोगसंयोगि। बुद्धिप्रधानयोस्तु न संयोगस्तादात्म्यात् नापि सत्त्वरजस्तमसां संयोगः अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगस्तदभावात्। नित्यमेव परतन्त्रं स्वकार्येऽहङ्काराख्ये जनयितव्ये प्रकृत्या पूरमपेक्षते। अन्यथा क्षीणा सती नाहङ्कारं जनयितुं क्षमा भवति तथाहङ्कारोऽपि स्वकार्ये प्रकृत्या पूरमपेक्षते। एवं कारणमात्रं स्वकार्ये जनयितव्ये तदपेक्षां कुरुते तथा च स्वकार्ये जनयितव्ये परतन्त्रं व्यक्तम्। यत इत्यभिव्याप्य यदुक्तं तद्विपरीतम-

व्यक्तम् । यद्यप्यव्यक्तस्य परिणामलक्षणा क्रियास्ति तथापि न परिस्पन्दः ॥

इदानीं व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्यं प्रतिपादनीयम् । व्यक्तं हि त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहात्मका अस्येति । अत्र कार्यकारणयोरभेदात् सुखादिशब्दैः सत्त्वादयोऽभिधीयन्ते त्रिगुणमित्युक्त्या सत्त्वादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतं वेदितव्यम् । तथा अविवेकि यथा प्रधानं सतो न विविच्यन्ते तथा महदादयोऽपि प्रधानाच्च विविच्यन्ते तत्स्वरूपत्वात् । यद्वा संभूयकारिताऽविवेकः नह्येकं किञ्चित्कार्यं जनयितुं क्षमं भवत्यपि तु संभूय सर्वः सर्वं करोति । एवमचेतनं प्रधानबुद्ध्यादयः सर्वे अचेतना तथा प्रसवरूपधर्मवन्तः । एते व्यक्तधर्माः कथितास्त एवाव्यक्तस्यापीत्यवगन्तव्यमिदमेव व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यम् ॥

एते साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्यक्ताव्यक्ते निरूपिते तदुभयगतधर्मरहितत्वाद् विपरीतः पुरुष इति पुरुषस्य व्यक्ताव्यक्तवैधर्म्यम् । नन्वहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यं पुरुषस्य प्रतीयते तथाचानेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यमेवंसति कथं व्यक्ताव्यक्तविपरीतः पुरुष इति चेन्न, अहेतुमत्त्वादिसाधर्म्येऽप्यत्रैगुण्याद्यस्यास्त्येव वैधर्म्यमिति न दोषः । न च त्रैगुण्यमप्रसिद्धं प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका गुणा इति सांख्याचार्य्याः । अत्र क्रमेण प्रीतिः सुखं तदेव सत्त्वं तथा अप्रीतिर्दुःखमप्रीत्यात्मको रजो गुणः एवं विषादो मोहो विषादात्मकस्तमोगुणः । यन्मते प्रीतिर्दुःखाभावः तथा दुःखमपि प्रीत्यभावस्तन्निवृत्त्यर्थं मूलकारेणात्मग्रहणं कृतमात्मशब्दस्य भावतत्त्वेन नेतरेतराश्रयस्तथासत्येकस्यापि सिद्धिर्न स्यात् । प्रकाशप्रवृत्तिनियमनमेषां क्रमेण प्रयोजनमप्यवगन्तव्यम् । क्रियात्मकेन रजसा लघु सत्त्वं सर्वत्र नीतं स्यादतिवायुना तूलावयववद्यदि गुरुणा तमसा नियमनं न स्यात्तमोनियतं तु क्वचिदेव प्रवर्तयति ततस्तमो नियमार्थम् । अन्योन्याभिभववृत्तयः ।

एतेषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यतममभिभूयते । तद्यथा सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूयाऽऽत्मनः शान्तां वृत्तिमधिगच्छति तथा रजः सत्त्वरजसी अभिभूय घोरां वृत्तिमेति एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति । तथाऽन्योन्याश्रयवृत्तयः । यथाहुः सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्येतरयोः तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति । तथा अन्योन्यजननवृत्तयः । अन्यतमोऽन्यतमं जनयति जननमत्र परिमाणः स च गुणानां सदृशरूपः । अत एव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् । नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यसंज्ञाव्यभिचारिणश्च । उक्तञ्च—

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥
तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
मिथुनवृत्तित्वं सहचाराव्यभिचारित्वम् ॥
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ।
नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ॥ इति ।

नियतकृत्यं तु तेषामिदं लघुत्वं प्रकाशकत्वं च सत्त्वस्यैव न तु तयोः कस्यचित् तत्रोर्ध्वगमनहेतुभूतो धर्मो लाघवं गौरवासहवर्ति यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वाला गतिर्भवति तदेव कस्यचित्तिर्यग्गमने हेतुर्यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिकुशलताहेतुर्लाघवं गुरुत्वे तु तानि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । सत्त्वतमसी अक्रियतया स्वकार्योत्पादनेऽवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते । अवसादाद्विमुच्योत्साहे प्रयत्नवती क्रियेते । उक्तं च—

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

कुत उपष्टम्भकं यतश्चलमिति । रजश्चलतया सर्वतस्त्रैगुण्यं चालयेद्यदि गुरुणा आवृण्वता तमसा तत्र प्रतिबन्धो न स्यात् । तमसा तु

ततस्ततो व्यावृत्त्य क्वचिदेव प्रवर्त्यते इति नियामकं तमः। यथाहुः गुरु वरणकमेव तम इति। तथा च लघु प्रकाशकं सत्त्वमेव उपष्टम्भकं चलं च रज एव गुरु वरणकं तम एव। ननु परस्परं विरोधशीलानां गुणानां सुन्दोपसुन्दन्यायेन परस्परं बाध एव युक्तो न त्वेककार्यकर्तृत्वमिति चेन्न, एवं भूतानामप्येककार्यकर्तृतायाः प्रदर्शनात्। तद्यथा वर्त्तितैले अनलविरोधिनी अथानलेन मिलित्वा रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परं विरोधशीला अपि मिलिताः सन्तः शरीरधारणकार्य्यकारिणः तथा सत्त्वरजस्तमांसि विरुद्धशीलान्यपि सह वर्त्स्यन्ति मिलित्वा चैकं कार्य्यं करिष्यन्ति च पुरुषार्थवशात्। उक्तश्च प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति। गुणानां प्रधानात्मकत्वादैक्येऽप्यभिभाव्याभिभावकरूपेण नानात्वम्। उक्तम् एकैव स्त्री गुणकुलरूपशीलयौवनसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत् कस्य हेतोस्तं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् सैव सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्यहेतोस्तां प्रति तस्याः दुःखरूपसमुद्भवात् एवं पुरुषान्तरं तामबिन्दमानं सैव मोहयति तत्कस्य हेतोस्तं प्रति तस्याः मोहरूपसमुद्भवात्। अनया स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः। तत्र यत्सुखकारणं तत्सुखात्मकं सत्त्वम् एवं यत् दुःखकारणं तद् दुःखात्मकं रजः तथा यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः। तस्मात्कारणव्यापारात्सदेव कार्यं पूर्वम्। तदेव पुनस्तद्व्यापारादाविर्भवति यथा सन्त्येव कूर्माङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते इदं कूर्मशरीरमेतानि तदङ्गानि तेन तानि सङ्कोचितानि तस्मिन्नव्यक्तीभवन्ति तथा मृत्सुवर्णादिभ्यः सन्त्येव घटकुण्डलादीन्याविर्भवन्ति विभज्यन्ते इयं मृदयं तत्कार्यो घट इत्यादि। तथा सन्त्येव पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति तथा सन्त्येव तन्मात्राण्यहङ्कारादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते एवं सन्नेवाहङ्कारो महतोऽभिव्यक्तिमेति सन्नेव च महान्मूलप्रकृतेरभिव्यक्तिं याति। एवं कारणभूतात्पर-

माव्यक्तात्साक्षात्पारम्पर्येण समन्वितस्य कार्यभूतस्य प्रपञ्चस्य विभागः। सर्गमात्रे मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा विशन्तो घटकुण्डलादयोऽव्यक्तीभवन्ति कारणरूपेणाभिव्यक्ता अपि कार्यरूपेणानभिव्यक्तीभवन्ति तथा पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वस्वरूपेण तन्मात्राण्यभिव्यक्तयन्ति स्वस्वरूपेण कारणमभिव्यक्तमपि कार्यस्वरूपं स्वकीयं स्वस्मिन्ननभिव्यक्तयति तन्मात्राणि तथाहङ्कारं विशन्त्यहङ्कारं स्वापेक्षयाऽव्यक्तयन्ति तथाहङ्कारो महान्तं विशन् महान्तमव्यक्तयति महान्प्रधानं स्वकारणं विशन् तदव्यक्तयति प्रधानस्य तु न क्वचित्प्रवेशोऽकारणत्वादपि तु तत्सर्वकार्याणामव्यक्तं कारणम् एवमविभागः। प्रकृतौ विश्वस्यैवं विभागाविभागौ।

केचन अव्यक्तं वा महान्तं वाहङ्कारं वा इन्द्रियाणि वा भूतानि वा आत्मत्वेनादाय तानेवोपासते ते तु वक्ष्यमाणरीत्याऽपाकरणीयाः। अव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः पुरुषोऽस्ति अव्यक्तमहदहङ्कारादयः परार्थाः कुतः सङ्घातत्वात् यः सङ्घातो भवति स परार्थो दृष्टस्तैलताम्बूलघृतदधिदुग्धान्नवस्त्रादिवत् सुखदुःखमोहात्मकत्वेन सर्वे सङ्घातास्तथा च यदर्थं सङ्घाताः स एव पुरुषः। ननु शयनासनादिः सङ्घातः सङ्घातशरीरादिपरार्थो दृष्टो न त्वात्मानं प्रति परार्थः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव साधयेयुर्नासंहतमात्मानमिति यदुक्तं तन्न साधु सङ्घातस्य सङ्घातान्तरार्थत्वे तस्यापि सङ्घातत्वात्संघातान्तरार्थता तस्यापि सङ्घातत्वात्तथात्वं तस्यापि तथात्वमित्यनवस्था दुस्तरा स्यात्। किञ्च सङ्घातस्य पारार्थ्यमात्रेण व्याप्तिर्न तु सङ्घातपारार्थ्येन। न च दृष्टान्तदृष्टत्वात्तथा कल्प्यत इति वाच्यम्। दृष्टान्तदृष्टयावद्धर्माणां दार्ष्टान्तिके साधनायानुमानमिच्छतो दृष्टान्तमहानसादिगतमहानसत्वादेः पर्वतादावभावात्सर्वानुमानोच्छेदः स्यात्। यथाहुः त्रिगुणत्वादयो हि धर्मा सङ्घातत्वेन व्याप्ताः ते तु अस्मिन्परे व्यावर्तमानास्त्रैगुण्यादि व्यावर्तयन्ति ब्राह्मण्यमिव निवर्तमानं कठत्वादिकम्। अधिष्ठानादपि पुरुषास्तित्वं

सिद्ध्यति त्रिगुणात्मकानां बुद्ध्यादीनामधिष्ठीयमानत्वात् यथा रथादियन्त्रादिभिरधिष्ठीयते तथा सुखदुःखमोहात्मकं बुद्ध्यादि परेणाधिष्ठातव्यम्। भोक्तृभावादपि पुरुषास्तित्वमवसेयम्। भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोरनुकूलतया प्रतिकूलतया वाऽनुभवित्रा केनचिद्भवितव्यम्। न च बुद्ध्यादिरेव तथेति वाच्यम्, तेषां सुखाद्यात्मकत्वेन स्वेनैव स्ववेदने आत्माश्रयः स्यात्। कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरपि पुरुषास्तित्वं सिद्धम्। दुःखत्रयात्यन्तिकनिवृत्तिलक्षणं कैवल्यं न तावद् बुद्ध्यादीनां ते हि सुखदुःखमोहात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्याः तस्मात्कैवल्यार्थमागमानां महाधियां च प्रवृत्तेरस्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्त आत्मेति पुरुषास्तित्वं सिद्धम्। ननु भवत्वेवं बुद्ध्याद्यतिरिक्तात्मसिद्धिस्तथापि स किं प्रतिशरीरं भिन्न एक एव वेति चेद्भिन्न एवेति ब्रूमः जन्ममरणादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या बहुत्वस्यैव सम्भवात्। उक्तं च सांख्याचार्यैः—

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव॥

जातिविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशस्तस्य कूटस्थस्य नित्यत्वात्। बुद्ध्यादीनि करणानि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा त्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन्पुरुषे न सम्भवति तथासत्येकस्मिन्सुखिनि सर्वे सुखिनः स्युः दुःखिनि वा दुःखिनो भवेयुः तथा एकस्मिन् म्रियमाणे सर्वे म्रियेरन् जायमाने च जायेरन् एवमेकस्मिन्नन्धबधिरादौ सर्व एव तथा स्युः न त्वेवमस्ति तथा एकस्मिन्विचित्ते सर्वे विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था, पुरुषभेदे तु सम्यगुपपद्यते व्यवस्था। नचैकस्मिन्नपि पुरुषे देहान्तरोपाधिवशाद् उपपद्यत एव व्यवस्थेति वाच्यम्, करचरणस्तनादिभेदे-

नापि जन्ममरणादिव्यवस्था स्यात्। गुणत्रयविपर्ययादपि पुरुषबहुत्वमवसेयम्। तद्यथा केचित्सत्त्वबहुलाः यथोर्ध्वस्रोतसः केचिद्रजोबहुलाः यथा मनुष्याः केचित्तमोबहुलाः यथा तिर्यग्योनयः।

पुरुषस्य बहुत्ववदत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं साक्षित्वादिकमपि बोद्धव्यम्।

प्रधानपुरुषयोः संयोगकृतोऽयं सर्गः स चापेक्षां विना भिन्नयोर्न सम्भवति, अपेक्षा च स्वदर्शनार्थं पुरुषेण प्रधानस्य, प्रधानं हि विषयात्मकतया भोग्यम्, भोगश्च भोक्तारमन्तरेण न भवतीति भोक्त्रपेक्षा प्रधानस्य पुरुषस्य स्वकैवल्यार्थं प्रधानापेक्षा प्रधानेन हि भोग्येन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते। तत्तु सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिकारणकं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिश्च प्रधानमन्तरा न भवतीति पुरुषस्य प्रधानापेक्षा पङ्ग्वन्धवदुभयोः संयोगः भोगायानादिपरम्परासंयुक्तोपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते स च संयोगो महदादिसर्गमन्तरेण भोगापवर्गयोः समर्थो न भवतीति संयोग एव महदादिसर्गं करोति। उक्तश्च—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडशसंख्यामितो गणः षोडशकः। उक्तञ्च तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणम्, शब्दतन्मात्रसहिताच्च स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणं जलम्, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रासहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायते।

अध्यवसायो बुद्धिः क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया व्यपदेशः। धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमिति सात्त्विकाः बुद्धिधर्माः एतद्विपरीतास्त्वधर्मादयस्तामसाः। बुद्धिधर्मादैश्वर्यादणिमादिप्रादुर्भावः। तच्च—

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥" इति ।

नन्वेकादशक इन्द्रियगणः पञ्चतन्मात्रकं चेति द्विविधः प्रवर्तते सर्गोऽहङ्कारात् तथा चैकस्मादहङ्कारात् कारणात्कथं प्रकाशजडात्मको विलक्षणः सर्ग इति यदुक्तं तन्न सुन्दरम् प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विकादहङ्काराद्भवति भूतादेस्त्वहङ्कारात् तामसात्तन्मात्रगणः । यद्यप्येकोऽहङ्कारस्तथापि गुणोद्भवाभिभवाभ्यां भिन्नं कार्यं करोति । ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव सर्गः कृतः तर्हि रजसा अकिञ्चित्करेणेति चेन्न, तैजसादुभयमिति मूलकारः तैजसादुभयं गणद्वयं भवति सर्गद्वयं सत्त्वतमसोरिति । यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे अपि न कार्यं कुरुतो रजसा चालिते तु तत्प्रसादात् प्राप्तक्रिये स्वकार्योत्पादने समर्थे भवत इति राजसादुभयम् । यथाहुः उभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज इति । इन्द्रियविचारस्तु तत्त्वदीपे कृत इति विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते । महदहङ्कारमनांस्यन्तरिन्द्रियाणि तानि स्वलक्षणानि स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वलक्षणानि तच्च महतोऽध्यवसायः अहङ्कारस्याभिमानः सङ्कल्पो मनसो वृत्तिर्व्यापारः । एतेषां वृत्तिद्वैविध्यं साधारणत्वासाधारणत्वाभ्यामाह सैषा भवत्यसामान्या इति । एषोक्ताऽसाधारणी वृत्तिः साधारणी वृत्तिस्तु करणानां प्राणाद्या वायवः पञ्च करणत्रयस्य पञ्च वायवो वृत्तिर्जीवनं तद्भावे भावात् अभावे चाभावात् । तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः अपानः कृकाटिकापृष्ठपार्श्वपायूपस्थवृत्तिः समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः उदानो हृत्कण्ठतालमूर्धभ्रूमध्यवृत्तिः व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति पञ्च वायवः ।

अविद्या पञ्चविधा तथाहि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञका चेति पञ्चपर्वा ।

प्रत्ययसर्गतद्भेदास्त्वतिविस्तरभयात्सन्तोऽपि न निदर्श्यन्ते प्रत्ययसर्गो बुद्धिसर्गः उक्तश्च एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः । प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः प्रत्ययसर्गः । दैवसर्गस्तु मूलकारेणैव स्पष्टो निरुक्तः । स च अष्टविकल्पो दैवः सर्गः ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्र्यगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाच इत्यष्टविकल्पो दैवसर्गः । तिर्यग्योनयश्च पञ्चविधा भवन्ति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावराः । मानुषश्चैकविधः ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वप्यविशेषादिति ।

ननु प्राधानिकोऽयं सर्गः प्रधानं च जडं कथं स्वार्थं परार्थं वा प्रवृत्तिं कर्तुमर्हति तस्मात्केनचिच्चेतनेन प्रकृत्यधिष्ठात्रा भवितव्यम् । न च क्षेत्रज्ञास्तथा तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात् तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता कश्चित्सर्वज्ञः स एवेश्वर इति चेन्न, अचेतनमपि प्रयोजनवशात् प्रवर्तमानं दृष्टं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनमपि क्षीरं प्रवर्तते तथा जडापि प्रकृतिः पुरुषविमोक्षाय प्रवर्तिष्यते । किञ्चाभोक्तुरीश्वरस्य प्रवृत्तौ न करुणां विनाऽन्यत् प्रयोजनं पश्यामः । सा च निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छा सृष्टेः पूर्वं प्राण्यभावादेव तत्सम्बन्धिदुःखाभावात् कस्य निवृत्तौ प्रवृत्तिः स्यादीश्वरस्य । न च सर्गानन्तरमीश्वरप्रवृत्तिः सर्गस्य जातत्वादेव नेश्वरप्रयोजनं पश्यामः । न च दुःखनिवृत्तिः प्रयोजनं तदर्थं तत्प्रवृत्तौ जगति कोऽपि दुःखी न स्यात् । उक्तश्च प्रेक्षावतः प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि निवर्तयतः न ह्याप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिलषितं भवति नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक्सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति परस्पराश्रयः । अपि च करुणया प्रवृत्तः सुखिन एव जन्तून्सृजेत् न दरिद्रान् । न च कर्मवैचित्र्यात् जगद्वैचित्र्यम् तर्हि कृतमीश्वरेण तत

एव जगद्वैचित्र्योपपत्तेः प्रवृत्तिस्तु पारार्थ्यप्रयोजनवशात् जडस्यापि दृश्यते वत्सविवृद्धिनिमित्तं दुग्धस्येव ।

ननु भवतु प्रकृतेः प्रवर्तकः पुरुषार्थो निवर्तकं न तु कमपि पश्याम इति चेन्न यथा नर्तकी परिषद्भ्यो नृत्यं दर्शयित्वा स्वयमेव निवर्तते न तु तस्याः स्वनिवृत्तौ निवर्तकान्तरापेक्षा तथा शब्दाद्यात्मकं स्वस्वरूपं पुरुषाद्भेदेन प्रकाश्य साधितपुरुषप्रयोजना स्वयमेव निवर्तते प्रकृतिः । यथाहुः सांख्याचार्याः—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते यथा नर्तकी नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥

ननु यथा दर्शितनृत्या नर्तकी द्रष्टृकौतुहलात्पुनः प्रवर्तते तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनश्चेत् प्रवर्तेत तदा मुक्तानामपि पुनः संसारप्राप्तिः स्यादिति चेन्न, यथा परपुरुषदर्शनासहा सूर्यदर्शनवर्जितापि कुलवधूः प्रमादाद्विगलिताङ्गपटा चेदवलोक्यते परपुरुषेण तदाऽसौ तथा प्रवर्ततेऽप्रमत्ता यथैनां पुनः पुरुषान्तराणि न पश्यन्ति तथा प्रकृतिः कुलवधूतोप्यधिका दृष्टा विवेकेन पुनर्न दर्शनमार्गमेति । उक्तं च—

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ इति ।

धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमिति सात्त्विका बुद्धिधर्माः अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानाश्चत्वारस्तामसाः । अत्र ज्ञानवर्जितैः सप्तभिः प्रकृतिर्बध्नात्यात्मानं विवेकख्यात्या प्रकृतिपुरुषान्यताज्ञानेन सैव विमोचयति । उक्तश्च—

रूपैः सप्तभिरेवम्बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥

यथा विद्रुममणिमौक्तिकशुक्तिमकरकच्छपनागशंखकपर्दकादीन् विहाय परमकारुणिकेन लीलाविग्रहधारिणा भगवता रत्नान्येव समुद्धृ-

तान्युदधेर्देवसमृद्ध्यर्थं तथा जल्पतर्काभासाख्याऽन्यत्रसुलभप्रमेयवितण्डादींश्च विहाय सांख्यमात्रैकलभ्यप्रमेयरत्नानि सांख्यतंत्राध्ययनपरिश्रमालसानां सांख्यतन्त्रोदधेर्मया समुद्धृतानि ।

रामकृष्णकथा यावद्यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
सांख्यतत्त्वप्रदीपोऽयं तावदस्तु महीतले ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीवैकुण्ठशिष्ययतिकविराजयतिप्रकाशितः सांख्यतत्त्वप्रदीपः समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः

तत्त्वमीमांसा

सुखैकविषया भूतानां प्रवृत्तिः। सुखं च सति दुःखहेतावसम्भवति। अतो भवति दुःखाऽभिघातके जिज्ञासा सा च तत्त्वज्ञानात्। अतस्तत्त्वमत्र निरूप्यते। ननु त्रिविधं दुःखम् आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं च। तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधादिनिबन्धनम्। आधिभौतिकं मानुषपशुपक्ष्यादिनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्। तेषां चैषां लौकिकैरेवोपायैः प्रतीकारः शक्यते। तथा हि शारीरस्यौषधादिभिः, मानसस्य मनोज्ञस्त्रीपानभोजनवस्त्रालङ्कारादिप्राप्त्या, आधिभौतिकस्य नीतिशास्त्राभ्याससुस्थानोपवेशादिना, आधिदैविकस्य मणिमन्त्राद्युपयोगेनेति सुकर उपायः, तत्त्वज्ञानं त्वनेकजन्मपरम्पराभ्याससाध्यम्। तथा च लौकिकानामाभाणकः।

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।
इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्॥ इति।

अर्के गृहकोणे। मैवम्। न ह्येतैरुपायैः सर्वमेव दुःखं निवर्तते। निवृत्तं पुनर्नोत्पद्यते। यद्यपि शास्त्रीयमपि अहोरात्रमासवर्षादिसाध्यमुपायान्तरं सुकरं श्रूयते—अपाम सोमममृता अभूमेति तथापि एतदपि लौकिकोपायतुल्यमेव। तथाहि सोमयागः पशुवधादिसाधनत्वान्न विशेषतः शुद्धः। अकृते हि तद्वधप्रायश्चित्ते स्वर्गादिगत्यनन्तरं परिपच्यते एव तद्दुःखम्। न च न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेणाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन बाधः शङ्क्यः

भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावासम्भवात्। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति वाक्येन हि वधस्य क्रतूपकारकत्वमेव बोध्यते न तु पुरुषप्रत्यवायाभावः। एवं स्वर्गादेरनित्यत्वमपि सत्त्वे सति कार्यत्वादनुमीयते। तथा च श्रुतिरपि—

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः।
परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति॥

कर्मणा ज्योतिष्टोमादिना प्रजया पुत्रेण धनेन देवताज्ञानेन पुत्रेणायं लोको जेयो विद्यया देवलोकः कर्मणा पितृलोक इति श्रुत्यन्तरात् एभिः पित्रादिलोकस्यैव प्राप्तिर्नामृतत्वस्येति भावः। तर्हि कथममृतत्वमित्यत आह त्यागेनेति। सर्वकर्मसंन्याससाध्यज्ञानेनेत्यर्थः। तदमृतत्वं स्वर्ग एव चेत्तत्राह परेण नाकमिति। तर्हि दूरस्थत्वान्न प्राप्यमिति चेत्तत्राह निहितं गुहायामिति। तच्चासन्नत्वात्पृथग्जनैरपि लभ्यमिति चेत्तत्राह यद्यतय इति। अदूरभूतमप्यविवेकिनां दूरभूतमेव। तथा श्रुत्यन्तरम्—

कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमीहमानाः।
तथाऽपरे ऋषयो ये मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरिति॥

अपाम सोमममृता अभूमेत्यमृतत्वाभिधानं तु चिरस्थित्यभिप्रायम्। यदाहुः—'आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं शास्त्रकृद्भिः।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्। अस्यार्थः। तस्मात्सोमपानादेरविशुद्धादनित्यात् विपरीतो हिंसाद्यसङ्कराद्विशुद्ध उपायः श्रेयान्। स च कथम्? व्यक्तस्य कार्यजातस्य तत्कारणस्य अव्यक्तस्य प्रधानस्य ताभ्यां परस्य तस्यात्मनश्च विवेकेन ज्ञानाद्भवति इति। न च विवेकोत्पन्नफलस्यापि कार्यत्वादनित्यत्वं शंक्यम्। भावरूपकार्यस्यैवानित्यत्वात् दुःखध्वंसस्य तु कार्यत्वेपि नित्यत्वात्।

अथात्र शास्त्रे चतस्रो विधाः। प्रकृतिर्विकृतिरुभयमनुभयश्चेति। तत्र जगतो मूलकारणभूतं प्रधानं न विकारः किन्तु प्रकृतिरेव प्रकरोतीति प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था। अस्याश्च मूलान्तरमनवस्थाभयान्नास्तीति मूलप्रकृतिरित्युच्यते। सैव शास्त्रान्तरे अविद्या मायाशब्देनोच्यते। एतदेवाव्यक्तं सत्त्वादीनां गुणानां वैषम्ये सति व्यक्तमित्युच्यते। यथाहि समुद्रजले चलिताचलितप्रदेशाः। एवं त्रिगुणात्मके प्रधाने परिणामवांस्तद्विधुरश्च प्रदेशः। तत्र प्रकृतिविकारेषु मध्ये आद्यो विकारो महानित्युच्यते स एतद्बुद्धिलक्षणः। स च महान्सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति त्रिविधः। बुद्धेस्तु प्रथमो विकारोऽहङ्कारः। एते च महदादयः प्रकृतयो विकृतयश्च। तथाहि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। अयं हि क्रमः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राः ताभ्यः पञ्च भूतानि तन्मात्राणि पुनः क्षीरदध्योरन्तराले कललपरिणामात्परिणतानि सूक्ष्मभूतानि कुसुमसौरभ्येन सूक्ष्मस्थूलतयोपलक्ष्यमाणं गुणवैषम्यमेव तन्मात्रशब्देन भूतशब्देन चोच्यते। पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेति एष षोडशको गणस्तु विकार एव न प्रकृतिः। पुरुषस्त्वात्मा न प्रकृतिर्न विकृतिः। तदेतदाहुः।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ इति।

अथ शास्त्रपरिभाषा। दृष्टमनुमानमाप्तवचनश्चेति त्रिविधं लौकिकं प्रमाणम्। आर्षं तु विज्ञानं योगिनामेवेति तदत्र नोक्तम्। तत्र पृथिव्यादयः सुखादयश्चास्मदादीनां विषयाः। तन्मात्रलक्षणास्तु देवानां योगिनां च विषया न त्वस्मदादीनाम् तेषां चेन्द्रियैः सम्बन्धः सन्निकर्षः। एवञ्च विषयसम्बद्धेन्द्रियाश्रितो यो बुद्धिधर्मोऽध्यवसायः स एव प्रमाणम्। अयं हि क्रमः। विषयसम्बद्धानामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां

बुद्धेस्तु तमोभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति ज्ञानमिति वृत्तिश्चाख्यायते। तदिदं प्रत्यक्षप्रमाणम्। अस्माच्च यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत्फलं प्रमा बोधः। बुद्धिसत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोध्यवसायोप्यचेतनः घटादिवत्। एवं हि बुद्धिसत्त्वस्य परिणामभेदाः सुखादयोप्यचेतनाः। पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः। सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्त्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बितो बुद्धिसादृश्यप्राप्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवति चितिसादृश्यप्राप्त्या च अचेतनापि बुद्धिस्तदध्यवसायश्च चेतन इव भवति। चार्वाकास्तु प्रत्यक्षादन्यत् न मानमिति वदन्ति। तन्मते संदिग्धविपर्ययस्तु पुरुषबोधनं नोपपद्येत। नहि पुरुषान्तरगतः संशयः अनुमानं कथनं विना वा ज्ञातुं शक्यः।

प्रमाणान्तराणि त्वत्रैवान्तर्भवन्ति। तथाहि उपमानं तावत् गोसदृशो गवय इति वाक्यं तज्जनितो बोधः शब्द एवान्तर्भवति चक्षुःसंनिकृष्टस्य गवयस्य यत् गोसादृश्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव। एवं जीवतश्चैत्रस्य गृहासत्त्वेन बहिःसत्त्वकल्पनमर्थापत्तिः साप्यनुमान एवान्तर्भवति। विमतश्चैत्रो बहिर्भवितुमर्हति गृहेष्वविद्यमानत्वात्। यदा त्वव्यापकः सन्नेकत्रास्ति तदान्यत्र नास्ति यदैकत्र नास्ति तदान्यत्रास्तीति व्याप्तिग्रहात्। एवमिह वटे यक्षः प्रतिवसति इति ऐतिह्यं न प्रमाणमनिर्दिष्टस्ववक्तृकत्वेन सन्देहात्। आप्तोक्तत्वनिश्चये त्वागम एव। एवमभावो नानुपलब्धिगम्यः किन्तु प्रत्यक्ष एव। न हि भूतलस्य कैवल्यलक्षणात्परिणामविशेषादन्यो घटाभावो नाम। सर्व एव हि भावाः प्रतिक्षणं परिणामिनः स च परिणामभेद ऐन्द्रियक एवेत्यलम्।

तत्र सूक्ष्मस्याव्यक्तस्याप्रत्यक्षत्वेपि महदादिकार्येण तदनुमीयते। तथाहि सदेव कार्यं कारणव्यापारात्प्रागपि। असतो हि सत्त्वं दुष्करम् नहि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं शक्यं कर्तुम्। किन्तु तिलेषु पीड-

नेन तैलस्येव आविर्भावमात्रमुत्पत्तिः तिरोभाव एव विनाशः । किञ्चा-सम्बद्धस्यापि कार्यस्य जन्यत्वे सम्बद्धत्वाविशेषात्सर्वं कार्यं सर्वस्माद्भवेदिति कार्यसम्बद्धस्यैव कारणस्य जनकत्वमुपेयम् । न च सदसतोः सम्बन्धोऽस्तीति सत्कार्यम् । किञ्च तन्तुधर्मत्वात्तन्तूपादेयत्वाच्च न पटस्यार्थान्तरत्वम् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटपटौ । तथा अर्थान्तरयोः संयोगो वा भवति यथा कुंडबदरयोः अप्राप्तिर्वा भवति हिमवद्विन्ध्ययोः । तस्माद्यथा कूर्मशरीरे कूर्माङ्गानि निविशमानानि तिरोभवन्ति न तत्र तान्युत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति वा एवमेकस्मात्सुवर्णादेर्मुकुटादिप्रादुर्भाव एवोत्पत्तिः । एवञ्च महदादिकार्यं प्रधानेऽभिनिविशते अव्यक्तं भवति इति । कारणे सत्येव कार्यस्य विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्तीति गम्यते । तच्चाव्यक्तं नित्यं व्यापकं च सर्वं कार्यं व्याप्नोति तथा निष्क्रियं क्वचिदप्यनाश्रितश्च एवं निरवयवं स्वतन्त्रं च । एतद्विपरीतन्तु व्यक्तम् । एवं व्यक्तमव्यक्तं च सुखदुःखमोहरूपगुणत्रयान्वितमचेतनं प्रसवधर्मि च तद्विपरीतः पुरुषः सुखादयश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपाः । सत्त्वस्य प्रयोजनं तु प्रकाशः रजस्तु तस्य प्रवर्तकं तमस्तु नियामकं यदि हि तमसा गुरुणा न नियम्येत तदा रजः लघु सत्त्वं सर्वत्र प्रवर्त्तयेत् । यथा सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तां वृत्तिमधिगच्छति यथा च रजः सत्त्वरजसी अभिभूय घोरां तथा तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति । यद्यप्येते परस्परं विरोधशीलाः तथापि यथा वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणरूपैककार्यकारिणः एवमेतेपि । एवं सुखहेतुत्वात्सत्त्वं सुखात्मकं दुःखहेतुत्वाद् दुःखात्मकं रजः यन्मोहकं तत्तमः । ते च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वानुरूपाण्येव परस्परं विरुद्धानि सुखदुःखमोहात्मकानि निमित्तानि कल्पयन्ति । तथाहि एकैव स्त्री स्वामिनं प्रति सुखरूपसद्भावात्तं सुखाकरोति सपत्नीस्तु दुःखाकरोति एवमत्राप्येकस्यापि निमित्तभेदाद्भेदः । सुखप्रकाशलाघवैस्तु परस्परमविरोधाच्च निमित्तभेदाः कल्प्यन्ते । सर्गादौ तु परिणामस्वभावा गुणाः क्षणमप्यपरिणम्य न तिष्ठन्तीति सत्त्वं सत्त्वरूपतया रजो रजोरूपतया तमस्तमोरूपतया प्रवर्त्तते । यथाहि घनविमुक्तजलानां जम्बीरकरवीरनारिकेराद्याश्रयभेदादस्ति भेदः, एवमेकरूपाणामपि गुणानां प्रतिगुणाश्रयविशेषादनेकरूपता । आत्मा तु व्यक्ताव्यक्तसंघातभिन्नः । परार्थो हि संघातो भवति । यथा शयनासनादयः संघाताः शरीरार्थो दृष्टाः । किञ्च यथा रथादि यन्त्रादिनाधिष्ठितं एवं त्रिगुणात्मकमपि परेण केनचिदधिष्ठीयमानं युक्तम् । स चात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः न ह्येकस्मिन् सुखिनि सर्वे सुखिनः । स चायं पुरुषः साक्षी च भवति प्रकृतिर्हि स्वविषयचरितं पुरुषाय प्रदर्शयति । तथाहि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः । एवं चायं द्रष्टापि भवति । तथा अत्रैगुणादस्य कैवल्यं च धर्मः । आत्यन्तिको हि दुःखत्रयाभावः कैवल्यम् । अतएवात्रिगुणत्वान्मध्यस्थोऽपि भवति सुखी हि सुखे तृप्यन् दुःखी द्विषन् मध्यस्थो न भवति । अत एवोभयराहित्यादुदासीन इत्युच्यते । एवमप्रसवधर्मित्वादकर्तापि । यद्यपि चेतनोऽहं करोमीति कृतिचैतन्ययोरैकाधिकरण्यं प्रतीयते तथापि पुरुषप्रधानादिसम्बन्धात्पुरुषचैतन्यमव्यक्ते गुणकर्तृत्वं च पुरुषे उपचर्यते । भोग्यं हि प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न संभवति इति भवति तस्य भोक्त्रपेक्षा पुरुषस्तु भोग्येन प्रधानेन संयुक्तस्तद्गतं दुःखमात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते । तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षत इति तयोः संयोगः अत एव संयोगो न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीति ॥

अथ विवेकज्ञानोपयोगिनी बुद्धिर्निरूप्यते । तस्याश्च व्यापारोऽध्यवसायः तदभिन्नः । एष बुद्धेर्लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदक-

त्वात् । तथाहि सर्वोपि व्यवहर्ताऽहमत्राधिकृत इति अभिमत्य मया एतत्कर्तव्यमिति अध्यवस्यति ततश्च प्रवर्तते । तत्र चितिसन्निधानादापन्नचैतन्याया बुद्धेर्योऽयं कर्तव्यमिति विनिश्चयः सोऽध्यवसायः । तत्र धर्मो यागाद्यनुष्ठानजनितः । ज्ञानं गुणपुरुषान्यताख्यातिः । वैराग्यं रागाभावः । एवमैश्वर्यमपि बुद्धिधर्मो यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । अहमत्र शक्तः मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः अतोऽहमस्मि इत्यादिको योऽभिमानः सोऽहङ्कारव्यापारत्वादहङ्कारः । तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति अहङ्काराच्च द्विविधः सर्गः सात्त्विकादेकादशेन्द्रियाणि तामसात्तु पञ्चतन्मात्राः । रजसस्तु तत्प्रवर्तकत्वमात्रात्कारणत्वम् । सात्त्विकराजसतामसाहङ्काराणामेव क्रमेण वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति संज्ञाः । चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि । मन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियञ्च । चक्षुरादीनां च मनोधिष्ठितानां स्वविषयेषु प्रवृत्तेः । प्रथमं वस्तुदर्शनानन्तरं बालमूकादिवन्निर्विकल्पात्मकं सामान्यतो ज्ञानमुत्पद्यते । पश्चाच्च वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्योऽध्यवसायः स सङ्कल्पाख्यो मनसो व्यापारः । एकस्मादहङ्कारादेकादशविधानि इन्द्रियाणि भवन्तीत्यत्र तु शब्दाद्युपभोगसम्प्रवर्तकादृष्टभेद एव नियामकः । अदृष्टभेदस्तु गुणपरिणाम एव । पञ्चबुद्धीन्द्रियाणां सम्बद्धवस्त्वालोचनं वृत्तिः वागादिकर्मेन्द्रियाणां तु वचनादयो वृत्तयः । एवं महतोऽध्यवसायः अहङ्कारस्याभिमानः सङ्कल्पो मनसो वृत्तिर्व्यापारः । कार्यकरणाभिमुखानां करणानां वृत्तिसङ्करस्तु न भवति । यथाहि परावस्कन्दाय प्रवृत्ताः शाक्तीकयाष्टीकादयः स्वं स्वं शक्त्यादिकमेवाददते न परस्परयष्ट्यादिकम् । ननु याष्टीकादीनां चेतनत्वादस्तु तथा प्रवृत्तिः करणानां त्वचेतनानां प्रवृत्तेरयुक्तत्वात्तत्स्वरूपसामर्थ्योपभोगाभिज्ञः, अधिष्ठाता स्वीकार्य इति चेन्न तत्प्रवृत्तौ पुरुषार्थस्यैव हेतुत्वात् एतच्चोपपादयिष्यति । करणानि तु त्रयोदश । करणत्वं तु शब्दस्पर्शादिप्रकाशनं कर्मेन्द्रियाणां तु

वचनादिव्यापारः । एतद्बाह्यकरणं वर्त्तमानकालमन्तष्करणं तु त्रिकालम् । नदीपूरभेदादभूद् वृष्टिः अस्ति धूमादिहाग्निः पिपीलिकाण्डसंचरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति प्रत्ययात् । ये तु वैशेषिकाः कालमेकमतिरिक्तं स्वीकुर्वते । तन्मतेऽप्यतीतानागतादिव्यवहारभेदः उपाधिभेदादेव भवति एवं च तैस्तैरुपाधिभिरेवातीतानागतादिभेदसिद्धौ किमतिरिक्तकालस्वीकारेणेति सांख्याः । एषां चेन्द्रियाणां प्रधानाप्रधानभावोऽप्यस्ति । यथाहि ग्रामाध्यक्षाः कर्षकादिभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय स च भूपतये एवं बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षायामिति । एते च बुद्धीन्द्रियमनोहङ्कारा गुणविशेषा गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः परस्परं विरुद्धा अपि पुरुषार्थेनैकवाक्यतापन्नाः यथा सन्तमसापनयनेन प्रकाशाय मिलिता वर्त्तितैलवह्नयः प्रदीपो भवति । ननु कस्माद् बुद्धौ प्रयच्छन्ति न पुनरहङ्काराय मनसे वेति चेन्न, पुरुषार्थस्य प्रयोजकतया साक्षात्साधनं प्रधानं बुद्धिरेव अहङ्कारादयस्तु तं प्रति गौणाः । अस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्तानि नानुभूयन्ते इति शब्दादितन्मात्राणि अविशेषाः सूक्ष्माणि च । आकाशादिषु तु स्थूलेषु क्वचित्सत्त्वप्रधानतया शान्ताः सुखाः प्रसन्ना लघवः केचिद्रजस्तमःप्रधानतया घोरा मूढाश्च । ते विशेषाः पुनः त्रिधा सूक्ष्मं शरीरं मातापितृजं महाभूतानि च । प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितं तथाऽव्याहतं शिलामप्यनुप्रविशति । सर्गादामहाप्रलयमवतिष्ठते सूक्ष्मं शरीरं तच्च महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रसमुदायः । एतच्च शरीरं भोगानर्ह इति स्थूलं शरीरं षाट्कौशिकमाश्रयति । लोमलोहितमांसानि मातृतः, स्नाय्वस्थिमज्जानः पितृत इति षट् कोशाः । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः तस्य च सूक्ष्मशरीरेऽभावात्कथं स्थूलशरीराश्रयणमिति चेत् न, धर्माद्यन्वितबुद्ध्या संयोगेन तस्यापि धर्माद्यभिवासितत्वात् । यथाहि सुरभिपुष्पादिसम्बन्धाद्वस्त्रमपि तदामोदवासितं भवति । धर्मा-

धर्मादिनिमित्तकं च स्थूलशरीरग्रहणं तयोः संसर्गेण सूक्ष्मशरीरं स्थूलशरीरमाश्रित्य देवो वा मनुष्यो वा पशुर्वा भवति । यथाहि नटस्तां तां भूमिकां विधाय धर्मराजो वा भवति वत्सराजो वा भवति इति । हेतुस्त्वत्र पुरुषार्थ एव । तत्रोर्ध्वगमनस्य निमित्तं धर्मः । एवमधर्मेणाधोगतिः । ज्ञानेन मोक्षोऽज्ञानेन बन्धः । तत्त्वानभिज्ञस्य पुरुषस्य वैराग्यमात्रात्प्रकृत्यादिष्वात्मबुद्ध्योपास्यमानेषु तत्रैव लयः रागात्संसारः ऐश्वर्यादिच्छाया अविघातः विघातश्चानैश्वर्यात् । अयं बुद्धिसर्गः चतुर्धा विपयर्याशक्तितुष्टिसिद्धिभेदात् । तत्र विपर्ययोऽज्ञानमविद्या । विपर्ययः पञ्चधा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञाभेदात् । प्रकृत्यादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः । देवादीनामणिमाद्यैश्वर्येषु शाश्वतिकत्वाभिमानोऽस्मिता मोहः । शब्दादिषु विषयेषु राग आसक्तिर्महामोहः । देवादीनामसुरादिभ्यः स्वैश्वर्याणिमाभिघातभयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः । अशक्तिस्तु अन्धत्वपङ्गुत्वादिरूपा करणवैकल्यहेतुका । तुष्टयो द्वेधा आध्यात्मिका बाह्याश्च प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति निश्चित्य संन्यासादेव तत्रापवर्गो भविष्यतीति उपदेशादौ या तुष्टयस्ता आध्यात्मिक्यः पञ्चविषयोपरमात् या तुष्टयस्ता बाह्याः । आत्मविद्यानामध्ययनमननादयः सिद्धिभेदाः । एवं निरूपितो बुद्धिसर्गः । तन्मात्रसर्गोपि देवमनुष्यपश्वादिभेदाद्बहुधा । तत्रोर्ध्वाधोमध्यलोकाः सत्त्वरजस्तमोबहुलाः । ननु सुखदुःखादयः प्राकृता बुद्धिगुणाः कथं चेतने भवन्तीति चेत्सत्यम् , पुरि लिङ्गे शेरते स पुरुषः । एवं च लिङ्गपुरुषयोः सम्बन्धाल्लिङ्गधर्मानात्मन्यध्यवस्यति । अयं च महदादिः पृथिव्यादिमहाभूतान्तः सर्गः प्रकृत्यैव कृतः । निष्कारणत्वे तु सदैव स्यान्नैव वा स्यात् । ईश्वरस्तु न तत्रोपादानं चितिशक्तेरपरिणामात् । नापि ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः कर्तृत्वं निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासम्भवात् । नहि निर्व्यापारस्तक्षा वास्याद्यधितिष्ठति । ननु प्रकृतेः कर्तृत्वे तस्या नित्यत्वेनानुपरमात्कदापि मोक्षो न स्यादिति चेन्न ।

यथाहि ओदनकामः पक्वौदनो न प्रवर्तते पुनस्तत्र एवं यं यं पुरुषं प्रकृतिर्मोचितवती न तं प्रति पुनः प्रवर्तते । नन्वचेतनायां प्रकृतौ कथं चेतनधर्मः प्रवृत्तिः तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः आत्मानस्तु प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वान्नाधिष्ठातुमर्हन्ति तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता स चेश्वर एवेति चेत्सत्यम् । यथाहि वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनमपि क्षीरं प्रवर्तते तथा प्रकृतिरपि पुरुषमोक्षाय प्रवर्तिष्यते । न चेश्वराधिष्ठानत्वेन क्षीरे प्रवृत्तिः शङ्क्या । द्विधा हि प्रवृत्तिर्भवति स्वार्थाय कारुण्याय वा । न चाप्तसकलकामस्येश्वरस्य किमपि प्रार्थनीयमस्ति सर्गात्प्राक् दुःखाभावेन करुणाया असंभवात् । किञ्च करुणया प्रेरित ईश्वरः सुखिन एव सर्वान् प्राणिनः सृजेत् न विचित्रान् । प्रकृतेस्त्वचेतनतया नेदं द्वयं किन्तु परार्थैव प्रवृत्तिः यथा पारिषदान्प्रदर्शयन्निवर्तते नटः । एवं प्रकृतिः आत्मानं शब्दाद्यात्मना पुरुषाद्भेदेन प्रकाश्य निवर्तते ।

फलाभावेपि निर्गुणे उपकारिण्यपि पुरुषे प्रकृतिस्तपस्विनी प्रवर्तते एव यथाहि गुणवानुपकार्यपि भृत्यो निर्गुणे उपकारिण्यपि स्वामिनि निष्फलाराधनः । यद्यपि नाट्यान्निवृत्तोपि नटः कालान्तरे पुनरपि प्रवर्तते एवं मुक्तं प्रति प्रकृतिस्तु न पुनः प्रवर्तते यथाहि विगलितवसना कुलवधूः कदाचित्केनचिद् दृष्टा चेत्तदासौ तथा यतते यथा न पुरुषान्तराणि पश्यन्ति एवं प्रकृतिरपि विवेकेन साक्षात्कृताऽतिलज्जावशात्पुनः स्वात्मानं न प्रदर्शयति । ननु सवासनक्लेशकर्माशयानां बन्धनसंज्ञितानामप्यपरिणामिनि पुरुषेऽसम्भवात्कथं मोक्षः मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात् । अत एव न संसारोपि सम्भवति निष्क्रियत्वात् । मैवम् । यथाहि भृत्यगतौ जयपराजयौ स्वामिन्युपचर्येते एवं प्रकृतिगतयोरपि भोगापवर्गयोर्विवेकाग्रहात्पुरुषे उपचारः । तत्र धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यरूपैः सप्तभिर्भावैर्बध्नाति तत्त्वज्ञानेन तु मोचयति । एवं च कृतादस्मात्तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमिति शुद्धमुत्प-

द्यते ज्ञानं यद्विषयो अभ्यासस्तं साक्षात्कारयतीति। नास्मीत्यनेन क्रियामात्रन्निषिध्यते अस्तेः क्रियार्थत्वात्। नाहमित्यनेन कर्तृत्वं न मे इत्यनेन स्वामित्वं निषिध्यते। भोगविवेकसाक्षात्कारौ प्रकृतेः प्रसोतव्यौ तौ च प्रसूताविति निवृत्ता प्रकृतिस्तां निष्क्रियः स्वच्छपुरुषः पश्यति प्रकृतिपुरुषयोरसंसर्गेऽप्यविवेकख्यातिनिबन्धनः संसारः पुनर्न भवति इति। अन्ते तत्त्वज्ञानस्य तदानीमेव शरीरपातस्तु न भवति। यथाहि निवृत्ते कुलालव्यापारे संस्कारवशात् चक्रं भ्रमत्तिष्ठति एवं संस्कारवशात् शरीरमपि शरीरपातानन्तरं तु प्रधानस्य निवृत्तत्वादात्यन्तिकमपि दुःखं नश्यति दुःखाभावरूपं कैवल्यमाप्नोति।

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकसून्वाचार्यकृष्णमित्रकृता तत्त्वमीमांसा समाप्ता।

श्रीगणेशाय नमः

श्रीदक्षिणामूर्त्तिगुरुभ्यो नमः

अथ सांख्यपरिभाषा

स्वानुभवं यथामति व्याख्यास्यामः।

ॐ नमो नारायणाय प्रकृत्यै पुरुषाय च।
वेदान्तसारगुह्याय सांख्यतत्त्वस्वरूपिणे ॥ १ ॥
योगिनां परहंसानां तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
अन्येषां च न दातव्यं मायया मोहितं जगत् ॥ २ ॥
शब्दश्रोता च व्याजेन निर्वाणार्थं च कथ्यते।
यदा कश्चिन्महाभागस्तस्य विश्रान्तिकारकम् ॥
विभक्तिमत्र यो पश्येत्तस्य ज्ञानं च दूरतः ॥ ३ ॥

अथ गुरुः।

गुरुयुक्त्या प्रसादेन ग्रन्थगर्भावलोकनम् ॥ ४ ॥
गुरुश्च द्विविधः प्रोक्तो वार्त्तिकाम्नाय एव च ॥
वार्त्तिको भक्तिभावेन आम्नायो मूलकारिका ॥ ५ ॥

किन्तु—

ब्राह्मणस्त्रीशूद्रमुखोपास्या ये ते तु वार्त्तिकाः।
संन्यासादिपारम्पर्येण स आम्नायः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
आदौ शिवस्तथा विष्णुर्ब्रह्मा वसिष्ठ एव च।
शक्तः पाराशरो व्यासः शुको गौडस्तथैव च ॥
गोविन्दपादपूज्येभ्यः शङ्करः शङ्करो परः।
इयं परम्परा प्रोक्ता गुरोराम्नायसिद्धिदा ॥ ७ ॥
गुरुर्गायत्र्युपदेशो गुरुश्चोदरपोषकः।
सद्गुरुर्मोक्षदाता च गुरोस्त्रिविधलक्षणम् ॥ ८ ॥
मन्त्राध्ययनं च व्याख्यानं कर्मतन्त्राणि चेटकाः।

वैदिकी शिल्पविद्या च श्रीगुरोस्तस्य उच्यते ॥ ९ ॥
कार्यकारणतां हित्वा समाधिः पूर्णबोधकः ।
तारको मोक्षदाता च सद्गुरुस्तस्य उच्यते ॥ १० ॥

अथ शिष्यः ।

रिक्तकामं मनो धृत्वा विश्वासं गुरुभक्तिदम् ।
आशामोक्षं विना नास्ति तच्छिष्यमुद्धरेद् गुरुः ॥ ११ ॥
भो भो स्वामिन् कृपासिन्धो प्रार्थयिष्यामि तेऽधुना ।
तप्तसंसारदावाग्नौ मुक्तिं कुरु दयानिधे ॥ १२ ॥
विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽखिलवेदार्थो अस्मिन् ।

तथा च श्रुतिः—

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपश्रित्य तमनुसरति ॥
तद्धि सम्प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १३ ॥
'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहः' इति गीतासु ।
मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवत्त्यज ॥
लोलुपः साधुसङ्गस्य अत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १४ ॥

इति गुरुपरम्परा ।

अथ सांख्यसम्प्रदायेन ज्ञानमाह । तत्र प्रथमं साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य इहामुत्रार्थफलभोगविरागः । द्वितीयं शमदमादिषट्कम् । तृतीयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः । चतुर्थं मुमुक्षुत्वं मोक्षेच्छा । किन्तु इह नाम स्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगविरागः । अमुत्र नाम स्वर्गभोगाद्यनिच्छा । शमो नाम मनोनिग्रहः । दम इन्द्रियनिग्रहः । तितिक्षा शीतोष्णादिपरोत्कर्षसहनम् । समाधानं सृष्ट्यादिमायाविलक्षणम् । श्रद्धा गुरावध्यात्मशास्त्रे रतिः । उपरमः कार्यकारणातीतम् । नित्य आत्मा । अनित्या दृश्यपदार्थाः । अतः परं मोक्षेच्छा ॥

इति साधनचतुष्टयम् ।

कम्बलो खर्परी वेणुर्बुद्धेस्त्रिविधलक्षणम् ।
चित्तक्षिप्तगतायातालीनताभूमिकात्रयम् ॥ १ ॥

अथ भूमिका । विक्षेप्ता विषयपदार्थे रतिः । गतायाता संशयात्मिका । सुलीनता प्रीतिरूपा तुरीया ।

अथ बुद्धयः । गुरुः शास्त्रादियुक्त्या बोधयति तथापि शून्यं कम्बलपेशीवत् । सा अधिकप्रकाशो न भवति खर्परच्छिद्रवत् । अनेकयुक्त्या विस्तारयति भग्नवेणुवत् जले तैलवत् । तत्रादौ वैराग्यम् । तत्र प्रमाणं श्रुतिः—न वाऽरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इति ।

बृहदारण्यके 'त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः' । तत्रादौ शबलत्यागः ॥

विष्ठामूत्रं च दुर्गन्धि कृम्यगारं च नश्वरम् ।
तत्सौख्यमानिनो मूढा अहंममेतिगर्विताः ॥ १ ॥
कस्य माता पिता कस्य कस्य भ्राता सहोदरः ।
कस्य स्त्री कस्य पुत्रस्तु नराणां कर्मबन्धनम् ॥ २ ॥
जाया-पत्य-गृह-क्षेत्र-स्वजन-द्रविणादिषु ।
उदासीनसमं पश्येत्सर्वं व्यर्थमिवात्मनि ॥ ३ ॥
स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षमी विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥ ४ ॥
कायारण्यसमाविष्टो मनोव्याघ्रो महाबली ।
भक्षते सकलांल्लोकान्देवानुरगमानवान् ॥ ५ ॥
ज्ञानखड्गं दृढं कृत्वा वैराग्यं भूमिशोधनम् ।
दुर्लभो यस्य संग्रामो कोऽसौ शूरश्च आत्मवान् ॥ ६ ॥

अथ शुद्धत्यागः ।

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः ॥ ७ ॥

पदमिच्छसि ब्रह्मत्वं तदा विज्ञानतः शृणु ।
सर्वार्थेषु च वैराग्यं सर्वभूतेषु चात्मता ॥ ८ ॥
मुक्तिमिच्छसि चेत्त्वन्तु विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥ ९ ॥
मनसा ध्यायते योगी कृपणस्तु धनं यथा ।
मनसा येन पीत्वा च तेन जित्वा जगत्त्रयम् ॥ १० ॥
विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ११ ॥
अकिञ्चनश्च दान्तश्च शान्तश्च सममानसः ।
स लिङ्गानाश्रमं त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥ १२ ॥
देहे च शृणु तं तात गुप्तप्रकटलक्षणम् ।
दशगुप्तकरं मोक्षद्वादशं सहजस्थितिः ॥ १३ ॥
निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।
अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूययेदङ्घ्रिरेणुभिः ॥ १४ ॥
कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ।
एकाकी निस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ॥ १५ ॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ १६ ॥
निरालम्बपदं प्राप्य चित्ते तत्र लयं गते ।
निवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः स योगी निर्गुणः परः ॥ १७ ॥
विषयेन्द्रिय–कारण–माकर्ष–चित्तविभ्रमः ।
यथा बहुसपत्नीनां लुठन्ति पतिमेकतः ॥ १८ ॥
साधु साधु शृणु स्वार्थमस्थियन्त्राच्च दूरतः ।
अस्य भागकृता लोके ममत्वं श्वानवत्कृतम् ॥ १९ ॥
शृणु तात द्वयं त्याज्यमाशा भेदस्तथैव च ।
आशया दीनतां कृत्वा भेदश्च भेदवर्धनम् ॥ २० ॥

रोदनहास्यकाऽऽननेन पिशाचस्थितिमाश्रयेत् ।
अस्य सङ्गं सदा त्यज्य भव चिन्मात्र सर्वदा ॥ २१ ॥
छायाकार्यं यथा नास्ति तथैवायं हि देहकः ।
तत्त्व गृहरसं त्यज्य परमां स्थितिमाश्रय ॥ २२ ॥
गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराकाशमुद्रिका ।
तृणं त्रिभुवनं राम वैराग्यालंकृता कृतिः ।
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ २३ ॥
इति वैराग्यम् ॥

अथ भक्तिद्वारा चतुर्विधा मुक्तिः ।

वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते ॥
प्रथमं चित्तशुद्धिं च मानसं पूजनद्वयम् ।
तृतीयं च सदा ध्यानं व्यापकं च चतुर्थकम् ॥ १ ॥
पञ्चमं तु निरालम्बं मोक्षभूमिर्यथाक्रमम् ।
यत्नेन साधयेन्मर्त्यो तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥ २ ॥
जपानुष्ठानयोर्द्वारा चित्तशुद्धिर्विधीयते ।
पश्चाच्चतुर्विधा मुक्तिः शृणु साधु द्विजोत्तम ॥ ३ ॥
मानसे लोकसम्प्राप्तिस्तत्सदा च समीपता ।
तथा तस्य स्वरूपं च निरालम्बेन शाश्वतम् ॥ ४ ॥
ये ये यान् यान् यजन्देवांस्ते ते चत्वारमोक्षगाः ।
आत्मज्ञानं विना मोक्षो न भवेत्सच्चिदात्मनि ॥ ५ ॥

किन्तु—

मानसं नाम आसनस्थां सावयवमूर्त्तिं ध्यायेत् । निवातदीपवत्स्वस्थं यथाबुध्या षोडशोपचारैः पूजयेत् । तस्य गच्छतस्तिष्ठतश्च न समीपावभासः । स एव सर्वभूतस्थं स्वरूपं पश्यति । ततः सावकाशमिव भासते सा सायुज्यता ।

इति चतुर्विधा उपासना मुक्तिः ।

अथाद्वैतभक्तिः ।

सर्वेश्वरमयं भक्तिर्ज्ञानं चाभेददर्शनम् ।
निरपेक्षं च वैराग्यं मुक्तं निर्विषयं मनः ॥ १ ॥

किन्तु चाण्डालादिब्रह्मपर्यन्तं सर्वभूतेषु ईश्वररूपं भावयेत् । यथार्हं षोडशोपचारेण पूजयेत् । सा भक्तिः न तु प्रतिमा । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं स्वशरीरवद्भेदं ज्ञात्वा तज्ज्ञानं परदेहाहिस्वदेहावयवमेकीकृत्य सर्वत्र एकमेव पिण्डमवधारयेत् ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तमिहामुत्र निराशा । मुक्तो नाम वृत्तिशून्यम् । तत्र प्रमाणम्—

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि च भवत्यात्मलेषभागवतोत्तमः ॥ २ ॥
यदा भूतपृथक्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३ ॥
प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मनस्तुष्टः स्वपतः स न खिद्यते ॥ ४ ॥

गीतासु ।

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वैराग्यं यद्धि जायते ।
यथैव काकविष्ठायां वैराग्यं तद्धि निर्मलम् ॥ ५ ॥

इति अद्वैतभक्तिः ।

अथ विवेकज्ञाननिर्णयः ।

अक्रोधवैराग्यजितेन्द्रियत्वं क्षमादयाशान्तिजनप्रियत्वम् ।
निर्लोभदाता भवमुक्तिहेतुर्ज्ञानस्य चिह्नं दशलक्षणानि ॥ १ ॥
कर्म अध्यात्मतत्त्वं च ब्रह्मज्ञानमतः परम् ।
इन्द्रं चत्वारि वाच्यार्थमात्मलक्षं सुखावहम् ॥ २ ॥
कर्मज्ञानी भवेज्जीवः पुरुषोऽध्यात्मसंज्ञकः ।
ईश्वरस्तत्त्ववेत्ता च सर्वं ब्रह्मेति ब्रह्मता ॥ ३ ॥
वर्णाश्रमं च धर्मं च होत्रादिकर्मतत्पराः ।

भजनं सर्वभूतेषु ज्ञानं च कर्मसंज्ञितम् ॥ ४ ॥
वैराग्याध्यात्मशास्त्रं च यस्य माया विनिर्गता ।
जिज्ञासा मननाध्यासं ज्ञानमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ ५ ॥
आलोक्य धर्मसाख्यादिधर्मकर्मक्रियाविधीः ।
तदर्थव्यतिरेकेण तत्त्वज्ञानं तदोच्यते ॥ ६ ॥
समाधिशब्दवाक्यार्थं ब्रह्माकारतया वृत्तिः ।
एकाकी निस्पृहः शान्तो ब्रह्मज्ञानं तदोच्यते ॥ ७ ॥
वाचो यस्मिन्निवर्तन्ते लिङ्गं गलितसर्वधीः ।
स्वयमेव स्वरूपस्थं खमिव स्वं विराजते ॥ ८ ॥
उक्ताचारविहीनस्य स्वबुद्धिर्वर्ततेऽखिलम् ।
द्रव्यादिविषयस्वार्थान्स जीवो नीचशब्दितः ॥ ९ ॥
सदाचाररतो नित्यं द्वन्द्वातीतश्च निस्पृहः ।
शुष्कश्चाप्यशनं चैव पुरुषस्तस्य उच्यते ॥ १० ॥
दण्डकाशायमात्रं च कामक्रोधविवर्जितः ।
भ्रमरीभुक्तसन्तोषमीश्वरस्तस्य उच्यते ॥ ११ ॥
दिग्वासं च स्वसंवेद्यमानन्दं स्वपरं न हि ।
पाणिपात्रे च यद्भुंक्ते स ब्रह्म राजते महीम् ॥ १२ ॥
देहान्तितं सदाकालं वर्णाश्रमविवर्जितम् ।
यत्कृतं तत्सदाचारमात्मारामो विराजते ॥ १३ ॥

इति ।

अथ धर्मशास्त्रे—

अनिष्टमिष्टमिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥
पशुमिश्रस्तथा ज्ञानी सिद्धज्ञेयं च पञ्चकम् ।
एतैर्लक्षणसंयुक्तं वृत्तिभेदेन कथ्यते ॥ १४ ॥
उक्त्वा उक्त्वा च कार्येण द्रव्यं च साधयेत्ततः ।
शिश्नोदररताः स्वार्थे सत्पशोर्लक्षणं स्मृतम् ॥ १५ ॥

युगाचारेण वर्तन्ते संमतं वर्णमाश्रमम् ।
आत्मस्वार्थं न जानाति स मिश्रं लक्षणं स्मृतम् ॥ १६ ॥
वेदशास्त्रार्थसर्वज्ञो उक्ताचारश्च तत्परः ।
यथोक्त्वा च वदेद्वाक्यं स ज्ञानी लक्षणोच्यते ॥ १७ ॥
कार्यं च अन्यथाकर्तुं यद्वक्तुं तत्तु साधयेत् ।
सञ्चितार्थान्वदेत्प्राज्ञः स सिद्धिर्लक्षणोच्यते ॥ १८ ॥
कार्यकारणकर्तृत्वं विहाय विचरेन्महीम् ।
स्तुनादपी निकामी च आनन्दं ज्ञेयलक्षणम् ॥ १९ ॥

इति निर्वेदज्ञाननिर्णयः ।

देहवर्णाश्रया धर्मा कल्पनावेदनिर्मिताः ।
ता हि निर्मोकवत्त्याज्याः सोऽहमेको निरञ्जनः ॥ २० ॥
तस्माज्ज्ञानात्तु कैवल्यमित्यादिश्रुतेः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणीति गीता ।
परोक्षं शास्त्रियज्ञानमपरोक्षं च शाश्वतम् ।
प्रथमं जन्मकर्माणि द्वितीयं सच्चिदात्मकम् ॥ २१ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारभूतं भूतेषु युज्यते ।
आत्मा च तत्र साक्षी च जगद्द्रष्टा च सूर्यवत् ॥ २२ ॥
भूतादिव्यक्तिरूपं च अचरं चरमेव च ।
तदिन्द्रजालवत्पश्येद्यथा नु वीचिवज्जगत् ॥ २३ ॥
कल्पनाबद्धजन्तुश्च सदा जल्पति दोषवत् ।
वपुर्नृत्यति रथ्यायां यावत्पतति भूतले ॥ २४ ॥
जनो बालपिशाचत्वं किं लज्जायोगिवृन्दिनाम् ।
जल्पन्ति विविधा वाचो किमर्थं सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥
अस्ति भाति प्रियं स्थिरमस्थिरं नाम रूपकम् ।
चत्वार ईषणा त्याज्याः सोहमेको निरञ्जनः ॥ २६ ॥
मातृकाध्वनिरूपा च वर्तते विश्वमायया ।
जानीहि तत्र तन्नादं व्यर्थोऽर्थः प्रतिपाद्यते ॥ २७ ॥

अमनस्तु सदा देहो यथा ग्रामो विना जनात् ।
ब्रह्माद्योपि न कर्त्तव्यः स पशुश्चात्मघातकः ॥ २८ ॥
उत्तमा च लये लीना ध्यानधारणमध्यमाः ।
अधमा प्रतिमापूजा गीतनृत्यं धमोधमः ॥ २९ ॥
स्नानं मनो मलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ ३० ॥
स्थूलपेशिवत् प्रत्यक्षं लिङ्गं वन्ध्यं यथा स्त्रियः ।
मनसात्मैकरूपेण स्वयं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३१ ॥
श्रुतिस्मृत्यर्थपूर्णं च समाधेश्चित्तसौरसम् ।
यावद्देहाभिमानं च तावत्यो निष्फलाः क्रियाः ॥ ३२ ॥
संसारकर्म आसक्तो ब्रह्माहमिति मन्यते ।
कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा ॥ ३३ ॥
समाधेर्विक्षेपो यस्य नानायुक्तिप्रकारकः ।
यावद्देहलयं नैतावन्तो मोहकारकाः ॥ ३४ ॥
एकोसौ योगवासी च द्वयं ग्रामस्तथैव च ।
तृतीयं नगरं चैव मन्ये यद्वनवासिनाम् ॥ ३५ ॥
वेदशास्त्रपुराणानि नानायुक्ति च वल्गुना ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न तु साधनरूपका ॥ ३६ ॥
आलोड्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्राणि सर्वदा ।
यो वै तत्त्वं न जानाति दर्वीपाकरसं यथा ॥ ३७ ॥
शब्दब्रह्मणि निष्णातो स्नायात्स परमे यदि ।
श्रमस्तस्य श्रमफलं ह्यधेनुरिव रक्षकः ॥ ३८ ॥
आकाशदर्पणे यस्मिन्यज्जगद्भासतेऽखिलम् ।
तत्सर्वं ब्रह्मरूपं च मायामयविचेष्टितम् ॥ ३९ ॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ४० ॥

नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ।
न मनो हन्त बुद्धिश्च नैव चित्तमहङ्कृतिः ॥ ४१ ॥
नाहं मनुष्यो न च देव यक्षो न ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यशूद्रः ।
न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः॥४२॥
कार्यकारणचेष्टा च त्रिविधं कल्पनाकृतम् ।
मनोहङ्कारसंयुक्तं व्यर्थं च शब्दमालिका ॥ ४३ ॥
शब्दे शब्दस्य ज्ञानार्थं योगी वदति निस्पृहः ।
यथा वाद्येषु नादश्च पारतन्त्र्येण वर्तते ॥ ४४ ॥
योगी च सर्वकार्याणि वर्तते देहकर्मणि ।
कौमारं क्रीडनं चैव सर्वं मिथ्यैव कारणम् ॥ ४५ ॥
यद्यावत्क्रियते जन्तुः स्वगृहे राजते पुमान् ।
योयो यस्य यथा भावस्तत्त्तेषां च सौख्यता ॥ ४६ ॥
तत्कामोपचेष्टितम् सर्वं वृथा भवति आयतौ ॥
न चास्य क्रिया काचिन्नेह नानास्ति कर्हिचित् ॥ ४७ ॥
अहं चेष्ट इतो देहे सर्वकर्मसु चेष्टते ।
इति ज्ञानं विजानीयाद्यज्ज्ञानं स्मरणेन हि ॥ ४८ ॥
तडागः पूर्णतो येन यद्दातुं बलं राजते ।
किंचिच्छिद्रेण आद्यं च मनसात्मोदकक्रियाः ॥ ४९ ॥
बन्धं विहाय पूर्णानि कुर्वन्तु स्वस्थमानसम् ।
ये हि युक्तिं सदाभ्यासात्स वै ज्ञानोत्तमोत्तमः ॥ ५० ॥
देहादिसर्वकर्माणि ज्ञानाज्ञानेषु ज्ञायसे ।
सोहं चिन्मात्ररूपेण जानीहि ब्रह्मलक्षणम् ॥ ५१ ॥
अहं मूर्खमहं ज्ञाता यो धर्मः प्रतिपाद्यते ।
सोहं चिन्मात्ररूपेण जानीहि ब्रह्मलक्षणम् ॥ ५२ ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि यस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ५३ ॥

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।
ब्रह्मण्याभाति चिन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ॥ ५४ ॥
ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
न चास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सत्त्ववित् ॥ ५५ ॥
न त्वं विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचरः ।
असङ्गोसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥ ५६ ॥
देहाभिमानगलिते विदिते च चिदात्मनि ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ ५७ ॥
आत्मैकभावनिष्ठस्य या या चेष्टास्तदर्चनम् ।
यो यो जल्पः स संमन्त्रस्तद्ध्यानं च निरीक्षणम् ॥ ५८ ॥
न संकल्पविकल्पस्य न लीनोपाधिवासनाः ।
निजस्वरूपे निर्मग्नः स योगी परतत्त्ववित् ॥ ५९ ॥
देहादिसर्वेन्द्रियाणि सत्तामात्रेण चेष्टते ।
यथा दीपे प्रपञ्चस्य चुम्बकं लोहमेव च ॥ ६० ॥
देहद्वयं तथा नाम वर्णाश्रमा च व्यर्थता ।
महीआकाशब्रह्माहमलमेतत्समाधिना ॥ ६१ ॥
अव्यक्तस्य कथं ध्यानं व्यापकस्य विसर्जनम् ।
अमूर्तस्य कथं पूजा स्वयं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६२ ॥
फलस्य कारणं पुष्पं फले पुष्पं विनश्यति ।
ज्ञानस्य कारणं कर्म ज्ञाने कर्म विनश्यति ॥ ६३ ॥
किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥ ६४ ॥
भूतादिव्यक्तिरूपं च अचरं चरमेव च ।
तदिन्द्रजालवत्पश्येद्यथाम्बुवीचिवज्जगत् ॥ ६५ ॥
शब्दभागद्वयं कृत्वा व्यर्थो ज्ञानार्थयोगिनम् ।
कदाचिद्वक्तुं ज्ञानार्थं व्यर्थो वक्तुं न शक्यते ॥ ६६ ॥

गर्वं नो वहते न निन्दति परान्नो भाषते निष्ठुरं
प्रोक्तं केनचिदप्रियं च हसते क्रोधं च नालम्बते ।
श्रुत्वा काव्यमलक्षणं परकृतं सन्तिष्ठते मूकवद्-
दोषान्नाददते स्वयं न कुरुते चैतत्सतां लक्षणम् ॥ ६७ ॥
बीजमध्ये यथा वृक्षं वृक्षमध्ये च बीजता ।
व्याप्यव्यापकसर्वात्मा स पृथक् नैव दृश्यते ॥ ६८ ॥
एकात्मा सर्वभूतेषु बन्धमोक्षः कथं द्विधा ।
जन्मसंस्कारयोगेन भिन्नत्वं वर्त्तते सदा ॥ ६९ ॥
प्रतिबिम्बयथोपाधि दीर्घन्तिर्यक् च वर्त्तुलम् ।
तस्माद्विलक्षणो जीवः कथमेकं भविष्यति ॥ ७० ॥
यथा योनिस्तथाचारपूर्वकर्म्मानुसारतः ।
तत्तज्ज्ञानाधिकारेण द्विविधा बन्धमोक्षयोः ॥ ७१ ॥
यथायमलमुत्पत्तिं प्रारब्धं विविधाकृतम् ।
तथैव सुखदुःखानि कथं भवति एकता ॥ ७२ ॥
द्रव्यं न भक्षयेत्प्राज्ञः स्वद्रव्यं नैव पोषयेत् ।
सन्तुष्टः सर्वदा नित्यं स नरो ज्ञानवान्भवेत् ॥ ७३ ॥
शरीरं नश्वरं सर्वं सम्बन्धः किन्तु शाश्वतः ।
वयसा सूत्रमार्गेण यथा स्थानेषु गच्छति ॥ ७४ ॥
यथा परगृहे वासो मार्गस्थं कुरुते सदा ।
तथैव सुखदुःखेन न स्पृशेत् ज्ञानिनो नरः ॥ ७५ ॥
नटी च नटनाट्यं च नानाक्रीडा च रञ्जनम् ।
अहं प्रत्ययजानाति तथैव ज्ञो सदा नरः ॥ ७६ ॥

इति ज्ञाननिर्णयः ।

अथ श्रोता उवाच ।

इदं किं दृश्यते केन कथं जातम् ?

तं होवाच—

प्रथम अनादिवस्तु चैतन्य आत्मा । तस्य स्फुरणं जातं स इममेवात्मानं द्विधा पातयेत्ततः ।

पतिश्च पत्नी चाभवतामिति बृहदारण्ये ।

तत्त्वमसीति यस्मिन् त्रिपदानि भवन्ति । तत् त्वं असि ।

ब्रह्माहमस्मीति सकलब्रह्मान्तं निश्वसितम् । अथ तत्सर्वं त्वमेव । इदमाश्चर्यम् । तर्हि चित्त एकाग्रम् अतिसूक्ष्मतरं कुरु । परमार्थमित्युक्तम् । आत्मायं गुरुरचलधर्मव्यापकत्वादिति । अथ—

अन्धः पङ्गुरसङ्गे च सङ्गात्कर्म प्रतिष्ठितम् ।
यत्र पङ्गुस्वतन्त्रत्वं तत्रान्धो निःफलो भवेत् ॥ १ ॥
अन्धातीतं भवेत्पङ्गुरचलं च सनातनम् ।
सबाह्याभ्यन्तरं भूतं यथाकाशं च दृश्यते ॥ २ ॥

किन्तु माया अन्धा अविवेकित्वात् । उभयोरेकीभूत्वा मिथ्या जीवेश्वरौ व्याजेनापि ब्रह्माण्डयोः । सृष्टिनिर्मिताः ।

तस्मान्मायापरित्यागेन स्वयमेव चिदाकाशे च वर्तते ।

तत्र प्रमाणं श्रुतिः । आकाश आत्मा खं ब्रह्म ।

अथ जीवेश्वरयोर्लक्षणम् । तत्र प्रमाणं श्रुतिः । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति । अथ वेदेति । कार्योपाधिचैतन्यं जीवशब्दवाच्यम् । कारणोपाधिचैतन्यम् ईश्वरशब्दवाच्यम् ।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधो विधीयते ॥ ३ ॥

तत्र कार्यं नाम अहङ्कारादिसृष्टिव्यापारः कारणं नाम साक्षी ह्यन्तःस्फुरणम् । इति वेदान्ते ।

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन्पुरुषः परः ॥ ४ ॥

इति ईश्वरः ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ १ ॥

इति जीवः ।

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो मुखत्वात्पृथक् ते न हि वाऽस्ति वस्तु ॥ चिदाभासकोधीशजीवोपि तद्वत् स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥

इति हस्तामले । सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति ।

इति बृहदारण्ये । तथाबिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन जीवेश्वरौ कल्पितौ । तज्जीवस्य मोक्षसाधनमाह कर्मपरं अहरहः सन्ध्यामुपासिता यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । ज्योतिष्टोमौ स्वर्गकामो यजेत । ॐमिति ब्रह्म । ओमितीदॐ सर्वम् । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ।

इति कर्म ।

अथ ज्ञानपरम् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

प्रथममायाशबलसृष्ट्यादिपुत्रकलत्रद्रव्याद्विलक्षणः । द्वितीयं स्थूलसूक्ष्मादिशरीरस्य विलक्षणम् । तृतीयं केवलमोक्षसङ्कल्पः । यथा शुकनालकान्यायेन मिथ्यारज्जुसर्प्पे भ्रममाणे सति तस्य मोक्षसाधनमाह । तत्र जीवस्वरूपं लक्षणं दृष्टिसम्बन्धेन सूर्यप्रभया प्रतिभाति तद्वासना महद्हृदि ग्रन्थिः ।

इति जीवलक्षणम् ।

जीवस्य मोक्षकामाय त्रिवर्गं च पुरा कृतम् ।
कर्म पातञ्जलिं साङ्ख्यं तत्समासेन कथ्यते ॥ १ ॥
पञ्चभूतात्मिका पूजा विधिरेष समाशृणु ।
त्रयं कर्म पूजायोग्यं वा यो पातञ्जले स्मृतः ॥ २ ॥
द्वयं देहाभिमानेन एकं नाहं च सांख्यता ।
अहं नाहं द्वयं शब्दबन्धमोक्षं च कारकम् ॥ ३ ॥

तथा च श्रुतिः । अथातो धर्म जिज्ञासा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

पूर्वपूर्वश्रुतियुक्त्यानुभवाभासानामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यानुभवाभासबोधदर्शनात् ।

सामान्यशास्त्रं स्यान्न्यूनं विशेषो बलवान्भवेत् ।
परेण पूर्ववाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ ४ ॥

इति वेदान्ते कर्मपरम् । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिश्रुतेः ।
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि ।
उदराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

इति ज्ञानपरम् ।

अथ वेदोक्तकर्मयोगः ।

वर्णाश्रमं च धर्मं च वेदादिविधिपूर्वकम् ।
तच्च साध्यमसाध्यं वा जन्मकर्मफलप्रदम् ॥ १ ॥
ज्योतिष्टोमे भवेत्सर्गः श्रोता स्यादिति कर्मणि ।
निषेधविधिनिघ्नानि न भवन्मोक्षसिद्धिदम् ॥ २ ॥
जपानुष्ठानयोर्द्वारा देवतानुग्रहो भवेत् ।
तत्सकाशाद् भवेत् सिद्धिश्चैतन्योपाधिवर्जिता ॥ ३ ॥

तत्र भूतपूजा । पार्थिवस्थावरादितीर्थयात्रा अग्निहोत्रज्वालामुखीयागादि । आपः गङ्गायाः नैमिषारण्यादिजलपूजा । तथा च—

संहिता ब्राह्मणारण्यं द्वन्द्वदीक्षा निघण्टकम् ।
ज्योतिषं च निरुक्तं च दशग्रन्थानि सूत्रकम् ॥ ४ ॥
एकया लिङ्गग्रन्थ्या च बद्ध्यते सकलं जगत् ।
दशग्रन्थ्या यदा बद्धो तस्य मुक्तिः कथं भवेत् ॥ ५ ॥
एवं पठति वेदानां हङ्कारं पिण्डपोषणम्(?) ।
एतज्ज्ञानपरं ज्ञात्वा स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ६ ॥

किन्तु—

संहिता कार्यच्छन्दं च दृश्यब्रह्मेति ब्राह्मणम् ।

नभमारण्यमाश्रित्य छन्दम्ब्रह्मास्मि वाक्यता(?) ॥ ७ ॥
मन आदिरोधनं शिक्षा निघण्टं वृत्तिधारणम् ।
विवेकं ज्योतिषं चैव ममेदं सूत्रमुच्यते ॥ ८ ॥
निरुक्तं संशयच्छेद्यं सूत्रपाठं च ज्ञानधीः ।
अङ्गोपाधिश्च वेदाद्या यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ९ ॥

अस्यार्थः । संहिता नाम स्वहितम् । कार्यकारणातीतं न तु कर्मचोदना । ब्राह्मणं नाम सर्वस्वं ब्रह्मैव न तु यागादि । आरण्यं नाम नभलक्ष्यं न तु आरण्यरोदनम् । छन्दो नाम ब्रह्मास्मीति स्मरणं न तु पिशाचवच्छलनम् । शिक्षा नाम शासनं मन आदिधारणा न तु पाठः निघण्टं नाम काठिन्यं वृत्तिसावधानता न तु देशान्तरम् । ज्योतिषं नाम विवेकता न तु गणकादिव्यापारः । सूत्रं नाम अभेदानुसन्धानं न तु कर्मप्रेरणा । निरुक्तं नाम संशयच्छेद्यं न तु वेदार्थप्रौढिः । सूत्रपाठं नाम ज्ञानदृष्टिः । न तु व्याकरणबलम् ।

एतज् ज्ञानं परं ज्ञानमन्यत् संसारपोषणम् ।

इति वेदोक्तकर्मयोगः । प्रमाणं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुत इति श्रुतेः ॥

अथ पातञ्जलहठयोगः ।

अथ पातञ्जलयोगं कथयत्यङ्गानि वै क्रमात् ।
देहसाध्यं भवेन्मोक्षं तज्ज्ञानं साधनं शृणु ॥ १ ॥

तत्र हंसोपनिषदि—गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकं गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धे प्राणान्निरुद्ध्य आज्ञामनु ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायेत् । तत्र नादमनुभवति चिणिति प्रथमः १ चिणिचिणि २ घण्टा ३ शङ्ख ४ तन्त्री ५ ताल ६ वेणु ७ भेरि ८ मृदङ्ग ९ मेघ १० नवमं त्याज्यं दशममभ्यसेत् । तस्मान्मनो विलीनं भवति । यस्य मनसि विष्टना मनसोऽन्तरायं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोन्तरो यमयति ।

चक्रं सप्त त्रिकूटं च श्रीहठं गोहठं तथा ।
भ्रुवोर्गुम्फा ब्रह्मरन्ध्रं स्थूलो यानं जलन्धरम् ॥ १ ॥
टाली लोली तथा धोती लम्बिकाशोधनं क्रमात् ।
खेचरी भूचरी चैव महाकाष्ठा तथैव च ॥ २ ॥
उद्धानं लोपनं चैव गाठनं चावकाशकम् ।
इडापिङ्गलयोर्नामान्यष्टाविंशत्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥
प्रणवं व्याहरन् जाप्यं सोहं यामं मतान्तरे ।
अस्य कर्ता भवेज्जीवो देहभाजनसम्मतम् ।
साधनेन भवेत्सिद्धिरहं वृद्धोऽभिजायते ॥ ४ ॥
अणिमादि भवेत्तेषां भूतं भविष्यं वर्तमानम् ।
वाचां सिद्धिर्मृतं मोक्षं देहसङ्गेन मानिता ॥ ५ ॥
यथा मेते क्षमा लिङ्गं तत्सकाशाच्च सौख्यता ।
तथा देहसमीरेण अहं ममेति मानिता ॥ ६ ॥
ब्रह्मरन्ध्रे गते प्राणे ह्यहं मोक्षोऽपि जायते ।
यथा दग्धगृहस्वामी पलायन् सौख्यमानिता ॥ ७ ॥
पुनरहङ्कृतो वासो वासना जन्मदायिनी ।
तथा देहगतो मोक्षो बुद्धिरर्भकसंमता ॥ ८ ॥

तत्र गीता—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरो पराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ९ ॥

द्रष्टा दृश्यं यदा वर्त्ते देहे सङ्गेन मोक्षकः(?) ।
आत्मा देही कथं कृत्वा सर्वव्यापिविलक्षणः ॥ १० ॥
तस्मादुन्मीलद्योगी च विकलः कौलशिक्षया ।
समाभ्युत्थानमन्यानि देहसङ्गेन व्यर्थता ॥ ११ ॥
आत्मा प्रज्ञानमानन्दनित्यशुद्धनिरामयः ।
विचरेज्ज्ञप्तिमात्रेण देहातीतं च सर्वदा ॥ १२ ॥

यावद्देहाभिमानं च यावत्सिद्धिः प्रवर्त्तते ।
तावज्जन्यानदानं च भवेत्कर्मानुसारतः ॥ १३ ॥

तत्र निषेधार्थश्रुतिः—

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।
परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः इति श्रुतेः । आब्रह्मभुवनाल्लोकात् इति गीतासु ।

इष्टादर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।
तस्माद्विलक्षणं ह्यात्मा ह्यपरोक्षे भवेत्स्वयम् ॥ १ ॥
यावन्न ज्ञायते आत्मा कर्तृलाभलवं मुनिः ।
तावत्सर्वं भवेद्व्यर्थं यथा वन्ध्या विभूषिता ॥ २ ॥

इति कर्मपरः । परन्तु अनर्थकारी देहनाशकारी । तस्माज्ज्ञानाय साधयेत् । तत्र चक्रं आधारं नाम देहम् ॥ १ ॥ स्वाधिष्ठानं सात्त्विकमहङ्कारः ॥ २ ॥ मणिपुरं बुद्धिः ॥ ३ ॥ अनाहतं सदाचारः ॥ ४ ॥ विशुद्धं गुरुभक्तिः ॥ ५ ॥ आज्ञाचक्रे ज्ञाने सावधानता ॥ ६ ॥ सहस्रदलं तुर्या ॥ ७ ॥ त्रिकूटं गुणरहितम् ॥ ८ ॥ श्रीहठं मायारहितम् ॥ ९ ॥ गोहठमविद्यातिरस्कारः ॥ १० ॥ भ्रुवोर्गुम्फा कामनाशून्यम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं मनोलयः ॥ १२ ॥ मूलबन्धमिन्द्रियनिग्रहः ॥ १३ ॥ यानं विषयनिरासः ॥ १४ ॥ जालन्धरं स्वपररहितम् ॥ १५ ॥ टाली पदार्थवार्ताशून्यम् ॥ १६ ॥ लोली युक्ताहारः ॥ १७ ॥ धोती सर्वजलेष्यैक्यम् ॥ १८ ॥ लम्बिका स्तुतिनिन्दारहितम् ॥ १९ ॥ खेचरी अवकाशे दृष्टिः ॥ २० ॥ भूचरी युग्ममात्रमवलोकनम् ॥ २१ ॥ महाकाष्ठा सर्वं ब्रह्मेतिनिश्चयः ॥ २२ ॥ उद्यानमनिकेतम् ॥ २३ लोपनं कार्यातीतम् ॥ २४ ॥ गाठनं देहदुःखसहनम् ॥ २५ ॥ अवकाशं देहातीतम् ॥ २६ ॥ इडा पिङ्गलयोर्नाम ॥ २७ ॥ प्रपञ्चबुद्धिरहितम् ॥ २८ ॥

एवन्तु साधयेत्प्राज्ञो न तु देहविडम्बनम् ।
देहाद्विलक्षणं आत्मा वृथा भ्रमन्ति मानवाः ॥

इति पातञ्जलहठयोगः ॥

अथ साङ्ख्यराजयोगः ।

विना साङ्ख्येन प्रत्यक्षं न भवेदात्मयोगिनाम्(?) ।
देहः कञ्चुकवत्याज्यः स्वस्वं खमिव राजते ॥ १ ॥
यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ।
अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः
सर्वे घूर्णिपराः प्रपञ्चविकलाः सांख्यात्परं नान्यथा ॥ २ ॥
सांख्यं योगं समभ्यस्येत् पुरुषं पञ्चविंशतिः ।
इति श्रुतिर्वदेद्वाक्यं वेदान्तैः सद्भिरुच्यते ॥ ३ ॥
आकाशपूरकं सांख्यं योगः समीरपूरकः ।
देहाद्विलक्षणं आत्मा तस्मात्सांख्यं समभ्यसेत् ॥ ४ ॥
प्रलयः सर्वतद्वाचामात्मनो व्यतिरेकता(?) ।
स सांख्ययोगसंज्ञा च इतरं भ्रामिकं मतम् ॥ ५ ॥
सर्वाद्विलक्षणोह्यात्मा एकमनेकरूपिणम् ।
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अलं ततः परं भवेत्(?) ॥ ६ ॥

इति सांख्ययोगः ।

अथ देहलक्षणम्—

भोगरोगं तथा मलं निधनं क्षेत्रगामिता ।
प्रारब्धमनुवर्त्तन्ते यथा तद्वै विनिश्चितम् ॥ १ ॥
पञ्चतन्मात्रभूतानि प्रत्यक्षमखिलं जगत् ।
प्रकृतिर्गुणकर्माणि वर्त्तन्ते चित्प्रकाशतः ॥ २ ॥
मनोत्थाय यदा देहे तत्कर्म जीवसंज्ञकम् ।
देहेन मनमुत्थाय तत्कर्म देहसंज्ञितम्(?) ॥ ३ ॥

भक्ष्यभक्ष्यकभावं च भूतं भूतेषु युज्यते ।
तदर्थं शृणु मे वत्स पञ्चभूतान्यनुक्रमात् ॥ ४ ॥
आपः पृथिवी भक्ष्यं च वायुरग्निश्च भक्षकः ।
तत्राकाशमावपनं सत्ता चिन्मात्रसंज्ञिता ॥ ५ ॥
क्षुत्पिपासाविसर्गं च देहे कर्माणि केवलम् ।
अन्यत्कार्याणि कर्माणि वेदसंज्ञा विधीयते ॥ ६ ॥
धैर्यं समरसश्चैव सर्वभक्षस्य निस्पृहः ।
अखण्डपञ्चभूतानि लक्षणैर्देह उच्यते ॥ ७ ॥

तत्राहमन्तःकरणं भोक्ता, भोक्ता नाम साक्षित्वम् इन्द्रियाणां भोगसाधनता नाम रसपरीक्षा पञ्चभूतानां भोग्यं नाम स्थूलकृशादिद्रव्यगुणाः । यथा भवन्ति तथा । तत्र प्रमाणं श्रुतिः—ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्पुरुषं स्तुतेति पुरुषो वा वसु कृतं यथायतनं प्रविशामि क्षुत्पिपासे भवतेति श्रुतेः माताबालकन्यायेन तत्र गीतासु—

इदं शरीरं कौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ८ ॥

इति सांख्यपरिभाषा[1] ॥

---

१. सांख्यपरिभाषाग्रन्थस्य एकमेवादर्शपुस्तकं प्राप्तमपि च ग्रन्थकृता ग्रन्थप्रारम्भे—

विभक्तिमत्र यो पश्येत्तस्य ज्ञानं च दूरतः ।
गुरुयुक्त्या प्रसादेन ग्रन्थगर्भावलोकनम् ॥

इति प्रतिज्ञातत्वादस्य मुद्रणे कारिते बहुषु स्थलेषु अगत्याऽशुद्धिरस्ति किन्तु ग्रन्थार्थरक्षार्थं न तन्निरासेऽस्माभिर्दृष्टिपातः कृतः । ग्रन्थोऽपि खण्डित इवाभाति ।